شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

(17)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (17)

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازادلىق كوچا №306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ مېدىتسىنا ئىنستىتۇتى باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092×787 مم 1/32، باسما تاۋىقى: 5.5
1986 ـ يىل 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1986 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M 11098.169
تىراژى: 1 — 11.000
باھاسى: 0.45 يۈەن
(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

مۇندەرىجە

1933 ـ يىلدىن 1937 ـ يىلغىچە قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇلاردا
بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر ....ئابدۇقادىر هاجى 1
خوتەن قوزغىلىڭى توغرىسىدا ئەسلىمە ....
......................دوختۇر مۇھەممەت ياقۇپ بۇغرا 114
ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ خوتەن خەلقىگە قىلغان زورا-
ۋانلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق ئىشلىرىدىن ئەسلىمىلەر
مەمتىمىن توختى 146
مىلىتارىست شېڭ شىسەي دەۋرىدە ھەر مىللەت زىيالى-
لىرىنىڭ سۈرگۈن قىلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا
ئەسلىمە ....خالىق ساقى 159

1933 - يىلدىن 1937 - يىلغىچە قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇلاردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر

ئابدۇقادىر ھاجى

تەھرىردىن:

قادىر ھاجىنىڭ بۇ ئەسلىمىسىدە 1933 - يىلى ئوسمان ئېلى (قىرغىز) نىڭ سوغۇندا ئىسيان كۆتىرىپ ئاتۇشقا كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىسيانچى قوشۇنىغا قوشۇلۇپ 1933 - يىلدىن 1937 - يىلى 9 - ئايغا قەدەر قەشقەر، خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا تۆمۈر سىجاڭ، سابىت داموللا، خوجەياز ھاجى، مامۇت سىجاڭ، ئابدۇنىياز، شامەنسۇر ۋە باشقىلار بىلەن بىرگە بولۇش جەريانىدا كۆرگەن - ئاڭلىغان، بېشىدىن كەچۈرگەن ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن. بۇنى تەھرىرلەش جەريانىدا بىر قىسىم تەھلىللەر ئېلىپ تاشلانغاندىن تاشقىرى قادىر ھاجىنىڭ شۇ جەرياندىكى ۋەقەلەرگە تۇتقان كۆز قارىشى، نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن ساقلاپ، يېزىش ئۇسلۇبىغا ھۆرمەت قىلىندى. چۈنكى ھەربىر كىشىنىڭ تارىخىي ۋەقەلىكلەرگە تۇتقان كۆز قارىشى ۋە تارىخىي كەچۈرمىشلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن مەلۇم تارىخىي ۋەقەنى، مەلۇم تارىخىي

شەخسلەرنى ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدا بايان قىلىدۇ ياكى ئەسلەيدۇ، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ بىۋاستە سەرگۈزەشتىلىرىنى يېزىش ئارقىلىق تارىخنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى يېشىپ بېرىدۇ.

دېمەك، ھەر بىر شەخسنىڭ ۋەقەلەرنى تەھلىل قىلىشى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن مەلۇم تارىخىي ۋەقەگە قارىتا ئوخشاش بولمىغان چۈشەنچە ۋە كۆز قاراشنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، قادىرھاجىنىڭ بۇ ئەسلىمىسىدىمۇ تارىختا ئۆتكەن شەخسلەرگە قارىتا ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراش ۋە نۇقتىئىنەزەرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇنىڭغا قارىتا ئوخشىمىغان پىكىرلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن. لېكىن بۇ تارىخىي ماتېرىيال، بۇ ھەرگىز تارىخىي يەكۈن ئەمەس. شۇڭا ئۇنىڭ شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزىنى ئېلىش، يالغاننى چىقىرىۋېتىپ راستىنى قالدۇرۇپ تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئوبيېكتىپ تارىخىي قانۇنىيەتنى ئاشكارىلاپ چىقىشىمىز كېرەك.

قىسقىسى، بۇ خىلدىكى ئوخشاش بولمىغان چۈشەنچە ۋە كۆز قاراشلار، ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىكى ماتېرىياللار تارىخ تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ تارىخنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشى، تەھلىل قىلىشى ۋە ئىزدىنىشىگە ياردەم بېرىشى مۇمكىن.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ مارالۋېشىغا كېلىشى ۋە سۇغۇن قوزغىلىڭى

1932 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى 1933 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا تۇرپاندا باشلانغان قوزغىلاڭ غەلىبە قىلىپ كورلىغىچە قانات يايدى. تۆمۈر ئېلى (دەستلەپتە تۆمۈر تۇەنجاڭ دەپ ئاتىلاتتى) كورلىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈزلىنىپ قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش

قىلدى. بۇ چاغدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ دى-
ۋىزىيە باشلىقى جىن شۇجۇ (جىن شۇرېننىڭ 4 - ئىنىسى) قور-
قۇپ كېتىپ دورا يەپ ئۆلۈۋالدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قەشقەر داۋ-
تىيى ماشاۋۇ (ماداۋتەي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قوشۇمچە دىۋىزىيە
سىجاڭلىقىغا تەيىنلەندى.

تۆمۈر ئېلى كۇچارنى ئېلىپ ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى. ياقىرىقتا بىر مەيدان غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ ئاقسۇنى ئىشغال قىلدى، بۇ چاغدا ماداۋتەي خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇلاردىن بىرەر مىڭچە ئەسكەر تەشكىللەپ ياڭ چىڭمىن ئىسىملىك بىر خۇيزۇنى (ئۇنى ياڭ دارىنمۇ دېيىشەتتى) تۇەنجاڭ قىلىپ تۆمۈر ئېلىنى توساش ئۈچۈن مارالۋېشىغا ئەۋەتتى. ياڭ تۇەنجاڭ ۋە لى دېڭ-رۇڭ دېگەن تۇەنجاڭلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ مارالۋېشىنىڭ شەرقى تەرىپىدىكى تومشۇق دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى.

تۆمۈر ئېلى ئاقسۇ تەرەپتىن كېلىپ تومشۇقنىڭ شەرقى تەرىپىدىكى تەڭتوغراق دېگەن يەرگە ئورۇنلاشتى. تومشۇق بىلەن تەڭتوغراقنىڭ ئارىلىقى 20 كىلومېتىردەك كېلىدۇ. بۇ چاغدا قارا شەھەردىكى ماشىمىڭ ئەۋەتكەن مازىڭخۇي (ماجەنساڭ) مۇ بىر تۈركۈم ئەسكەرلىرى بىلەن كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن تومشۇق ئۇرۇشى باشلاندى. بۇ ئۇرۇش 3 - ئاينىڭ ئاخىرىدا باشلىنىپ 47 كۈن داۋام قىلدى. ئۇرۇش ناھايىتى قاتتىق بولدى. نەتىجىدە ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى كۆپ چىقىم تارتىپ ئىلاجىسىزلىقتا سۇلھى قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ ۋەكىل ئەۋەتتى. ۋەكىللەردىن ئەۋەتكەن خېتىدە: «بىز ھەر ئىككى تەرەپ مۇسۇلمان، ئۇرۇشنى توختىتىپ تېچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزەيلى. ماداۋتەينىڭ پىكرىمۇ

شۇنداق!» دېيىلگەن. ئۇنىڭ مەقسىدى ماجەنساڭ بىلەن بىرلىشىپ تۆمۈر سىجاڭنى چەتكە قاقماقچى. تۆمۈر ئىلى ئۇنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشمەي ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇۋەدى.

ئەمدى بۇ ئۇرۇشنى مۇشۇ يەردە توختىتىپ، ئوسمان ئېلى (قىرغىز) ۋەقەسىدە بىر ئاز توختىلىمىز:

1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ماداۋتەي ئۈچتۇرپان قاخشال يولىنى توساش ئۈچۈن سوغۇن چازىسى (قاراۋۇللۇق ئورنى) غا ئەسكەر ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى (قىرغىز) قەشقەر داۋتەي يامۇلدا نەزەربەنتتە ئىدى. ماداۋتەي خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قىرغىزلاردىن تەركىپ تاپقان 400 چە ئەسكەر تەشكىللەپ چىڭ تۇگلىگىنى يىڭجاڭ، ئوسمان ئېلىنى نەزەربەنتتىن بوشۇتۇپ لىيەنجاڭلىققا تەيىنلەپ سوغۇنغا ئەۋەتىدۇ. (سوغۇن - ئاتۇشتىن ئۈچتۇرپانغا بارىدىغان تارجىلغىنىڭ ئاغزىغا جايلاشقان بولۇپ ئۇزۇندىن بېرى ئەسكەر تۇرۇپ كېلىۋاتقان چازا)، ئوسمان ئېلىنىڭ قول ئاستىدا ئورازبەك، ئابلا بەك، توختى بەك قاتارلىق بىر قانچە داڭلىق سەركەردىلەر بار ئىدى. ئۇلارغا ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەرگە سوغۇنغا يېتىپ بارغىچە تازا ئىشەنچ قىلالماي قورال تارقىتىپ بەرمەيدۇ. بۇ 400 دەك ئەسكەر 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئاتۇشقا كېلىپ بىر كېچە قونۇپ ئەتىسى سوغۇنغا يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن قىرغىز ئەسكەرلەرگە قورال تارقىتىپ بىرىدۇ. شۇ چاغدا مارالۋېشى تۇمشۇقتا تۆمۈر سىجاڭ ماداۋتەي ئەۋەتكەن ياڭ تۇەنجاڭ بىلەن (ياڭ چىڭمىن) ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئوسمان ئېلى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئابلا بەك، ئوراز بەكلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىسيان كۆتىرىپ، تۆمۈر سىجاڭ تەرەپكە ئۆتۈدىغانلىقلىرىنى

بىلدۈرۈپ خەت ئەۋەتىدۇ.

خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «ھۆرمەتلىك تۆمۈر سىجاڭ، سىلى بولسىلا ئاتا، بىز بولساق بالا، بىز سىلە ئارقىلىق خوجىنىياز ھاجىغا بەيئەت قىلىمىز. ئەگەر سىلى رۇخسەت قىلسىلا بىز سوغۇندا قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، ماداۋتەي ئەسكەرلىرىدىن قورال تارتىۋېلىپ، سىلىگە ياردەمدە بولساق........»

ئوسمان ئەۋەتكەن 2 كىشى تۆمۈر سىجاڭنىڭ قېشىغا يېتىپ بېرىپ خەتنى تاپشۇرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بۇنىڭدىن بەك خوش بولۇپ ئۇلارغا بىر پارچە جاۋاپ خەت يازىدۇ. خەت بىلەن بىرگە «فىسەبىلىللا»① دەپ يېزىلغان بىر بايراق ئەۋەتىدۇ. ئۇلار خەت بىلەن بايراقنى ئېلىپ سوغۇنغا يېتىپ كېلىدۇ. شۇ كېچىسى ئوسمان ئېلىقول ئاستىدىكى ئوراز بەك، ئابلا بەك، توختى بەك قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتىرىشنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ تاڭغا يېقىن چىن تۆگلىك ئەسكەرلىرى ياتقان گازارمىنى قورشىۋېلىپ، ئۇلارنى قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. ئۇلار قورشاۋدىن چىقىپ كېتىشنىڭ ئامالىنى قىلالماي تەسلىم بولىدۇ ھەم قورال-لىرىنى تاپشۇرىدۇ. بۇ خەۋەر چاقماق تېزلىگىدە ئاتۇشقا ۋە تاققا تارقىلىدۇ. بىز ئاتۇش خەلقى ئوسماننىڭ قوزغىلاڭ كۆتىرىپ غەلىبە قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ چاپسانراق ئاتۇشقا يېتىپ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتتۇق (ئۇنداق بولۇشتىكى سەۋەپ، شۇ چاغدا ھۆكۈمەت تەرەپتىن خەلققە بولغان زۇلۇم ۋە ئالۋاڭ - ياساق بەك كۆپىيىپ كەتكەن ئىدى).

شۇ چاغدا مەن (ئابدۇقادىر ھاجى) ئاتۇشتا ئىدىم، ئوسـ

①فى سەبىلىللا — (خالىس پىدايى مەنىسىدە)

مانىنىڭ ئاتۇشقا كېلەۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، يۈسۈپ ئاخۇن، ئابدۇ-شۈكۈر مەخسۇم، سابىت ئاخۇن، ئابلىراخۇن قاتارلىق 5 كىشى يۈسۈپ ئاخۇننىڭ ئۆيىگە يىغىلىپ ئوسماننى قانداق كۈتۈۋېلىشنى ھەم ئۆزىمىزنىڭمۇ ئوسمانغا ئەسكەر بولىدىغانلىقىمىزنى مەسلى-ھەتلەشتۇق. 33 - يىل 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئوسماننىڭ ئاتۇشقا يېتىپ كېلىدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپتۇق. شۇ كۈنى ئۇنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن پۈتۈن ئاتۇش خەلقى دىگۈدەك شورئېرىق-نىڭ بېدىلىك دىگەن يېرىگە چىقىپ، ئوتۇن، سامان، بېدە، نان قاتارلىق تەمىنات بۇيۇملىرىنى تەييارلاپ 10 نەچچە قوي سويۇپ، چۈشكۈن راستلاپ داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدۇق.

ئوسمان ئېلىنىڭ بىربۆلۈك ئەسكەرلىرى ھەممىنىڭ ئالدىدا يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئوسمان ئېلى ئۆزى كېلىپ خەلقنى كۆرۈپ ئاتتىن چۈشتى. بىز ھەممىمىز يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن «ئامىن» دەپ ئۇنى تەبرىكلىدۇق. ئوسمان ئۇچىسىغا بەقەسەم تون، پۇتىغا مەيسە-كالاچ كىيگەن بولۇپ، بېشىغا يېشىل سەللە ئورىۋالغان ئىدى.

ئوسمان بەگنىڭ ئاتۇشقا كەلگەن ئەسكىرى 6،7 يۈزدەك بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى يېڭىدىن قوشۇلغان قىرغىز ياشلىرى ئىدى، ئۇنىڭ ئىچىدە قورالى بار ئەسكەرلەر 400دىن ئاشمايتتى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئات ئۈستىدە ئوزۇقلاندى. شۇ كۈنى ئوسمان ئېلى شور ئېرىقتا قونماي، بىخەتەررەك جاي (تاغنىڭ ئىچى) بوغۇزغا يۈرۈپ كەتتى. بوغۇز ئاتۇشتىن ئارغۇغا بارىدىغان 2 تاغنىڭ ئارىسىدىكى جىلغا بولۇپ، ھاۋاسى ياخشى مەنزى-رىلىك جاي ئىدى. دادام (ياقۇپ) باشلىق بىر تۈركۈم كىشىلەر ئوسمان تۆەنجاڭ بىلەن كۆرۈشكىلى بوغۇزغا چىقىپ كەتتى. دادام قايتىپ كىرگەندىن كېيىن مەن چىقتىم. مەن، يۈسۈپ ئاخۇن، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇم، سابىت ئاخۇن تۆتىمىز بىرلىكتە ئوسمان

تۆەنجاڭنىڭ چېدىرىغا باردۇق. ئۇ چېدىرنىڭ ئالدىدا 2 ئەسكەر پوستتا تۇرغان ئىكەن، خەۋەر قىلىنغاندىن كېيىن بىزنى قوبۇل قىلدى. بىز ئوسمان تۆەنجاڭغا ئۆزىمىزنىڭ ئىنقىلاپقا قاتنىشىپ، ئەسكەر بولىدىغانلىغىمىزنى ئېيتتۇق. ئوسمان تۆەنجاڭ بىزنىڭ ئىلتىماسىمىزنى قوبۇل قىلىپ، ئىسمىمىزنى يېزىۋالدى. ھەممە ماڭا بىر دەپتەر، بىر قېرىنداش بېرىپ، يەنە ئەسكەر بولىدى-غانلارنى تىزىملاشنى ئۆزىنىڭمۇ ئەتە ئاتۇشقا بارىدىغانلىغىنى، شۇنداقلا تىزىملانغان ئەسكەرلەرنى ئېلىپ ئۈستۈن ئاتۇش، ئۈچ مىرۋانغا بېرىشىمىزنى تاپشۇردى. بىز ئۇ يەردىن قايتىپ كېلىپ مەھەللىلەردە ئەسكەر بولىدىغانلارنى تىزىملاشقا كىرىشتۇق. شۇ بىر كۈندە 18 ياشتىن 30 ياشقىچە بولغان ياشلاردىن 120 كىشى ئۆزىنى ئەسكەرلىككە تىزىملاتتى. بۇ 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىكى ئىش ئىدى. مەن ئەتىسى ئۆيگە بېرىپ بىر پاختىلىق چاپان، بىر كۆرپە، بىر ئاز نان ھەممە ئۆيدە ساقلاپ يۈرگەن بىر دانە كونا تاپانچىنى ئېلىپ (3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى) ئەتىگەندە ئاتلىق ئاچچىق يارغا يېتىپ باردىم. مەن بارغاندا بىر ئاز ئادەم بار ئىكەن، بىرەر سائەتتىن كېيىن ئاتلىق، ئېشەكلىك، پىيادە بولۇپ 150 دىن ئارتۇق ئادەم توپلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن 2 دىن تىزىلىپ، ئۈچ مىرۋانغا قاراپ يولغا چىقتۇق. شۇ ئوت-تۇرىدا بىزنى تەبرىكلەپ 100 دەك ئوقۇغۇچى ئالدىمىزغا چىقتى. ئۇلارنى كۆرۈپ بىز ئۇلاقتىن چۈشتۇق. ئۇلار ئىنقىلاپنى مەدھى-لەيدىغان ناخشا تەييارلىغان ئىكەن، ئۇنى ئوقۇپ بەردى*. بىز

*ئۇلارنىڭ مۇئەللىمى (تۈركىيىدە ئوقۇپ كەلگەن) قەشقەر-لىق تۇرسۇن ئەپەندى بولۇپ، شۇ چاغدا خېلى داڭلىق زىيالى ئىدى. ئۇنى شېڭ شىسەي 1937 - يىلى قولغا ئېلىپ تۈرمىدە ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

ئۇلاردىن ئايرىلىپ ئۈچ مىرۋانىغا يېتىپ بېرىپ ئوسمان تۆەنجاڭ
بىلەن كۆرۈشتۇق. تۆەنجاڭ بىزنى قانچە كىشى بىلەن كەلدىڭلار
دەپ سورىدى. بىز 150 دىن ئارتۇق ئادەم بىلەن كەلگەنلىـ
گىمىزنى ئېيتتۇق. ئوسمان تۆەنجاڭ قولىغا قەلەم، قەغەز ئېلىپ
مېنى ئۆزىگە فۇتۆەنجاڭ قىلغانلىقى توغرىسىدا بۇيرۇق يېزىپ
بەردى. يۈسۈپ ئاخۇن، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇم، سايىت ئاخۇنلارغا
لىيەنجاڭلىق خىزمىتى بەردى. مۇندىن كېيىن 2 ئاتۇشتىن (ئۈستۈن
ئاتۇش، ئاستىن ئاتۇش) ئەسكەرلىككە يېزىلىدىغانلارنى سىز تىـ
زىملاپ، ماڭا ئومۇمى سانىنى مەلۇم قىلىڭ دەپ تاپشۇردى. شۇنىڭ
بىلەن مەن هەر كۈنى ئەسكەرلىككە كەلگەنلەرنى تىزىملاپ
ماڭدىم. ئۈستۈن ئاتۇشتىن ئىدىرىس* 70 ـ 80 دەك ئادەمنى،
غوپۇر داموللام 50 ـ 60 دەك ئادەمنى باشلاپ ئوسمان
تۆەنجاڭنىڭ قېشىغا بارغان ئىكەن. ئۇلارنىمۇ مەن تىزىمغا ئالـ
دىم. شۇنداق قىلىپ ئەسكەرلىككە يېزىلغان كىشىلەرنىڭ سانى
بىر هەپتە ئىچىدىلا 350 دىن ئېشىپ كەتتى. ئوسمان تۆەنجاڭ
بۇنى ئاڭلاپ، قورال، تەمىنات مەسىلىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئەسكەر
ئېلىشنى توختىتىشنى تاپشۇردى. دىمىسىمۇ ئەسكەر مىڭدىن ئېشىپ
كەتكەن ئىدى. لېكىن قورال 500 گە يەتمەيتتى.
بىر ياخشى يېرى بەشكېرەم، ئاتۇش دىخانلىرى ئاتلىـ
رىمىزنى بېدە، سامان، بىزنى ئاش ـ نان بىلەن يېتەرلىك تەـ
مىنلەپ تۇردى. بىزمۇ مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ، دىخانلار ئېـ
لىپ كەلگەن ئوتۇن ـ سامان، يەم ـ بوغۇز، ئۇن، نان قاتارلىقـ
لارنى تىزىملاپ هەر قايسى لىيەنلەرگە ئادەم بېشىغا قاراپ
تەقسىم قىلىپ بېرىپ تۇردۇق. بىزنىڭ شۇ چاغدا تۇرغان ئور-

*ئىدىرىس— ماھۇت سىجاڭ چەتكە قاچىدىغان چاغدا قىزىلدا
ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

نىمىز تۇتۇرگە ئىدى.

شۇ چاغدا بىزنىڭ ھەربى مەشىقىمىزنى باۋۇدۇن بايىنىڭ ئۇستۇن ئاتۇشتا ئاچقان يېڭى مەكتەۋىدە ئوقۇپ چىققان ئوقۇغۇچىلار بېرەتتى*. بىز تۇتۇرگەندىكى ۋاقتىمىزدا 4 - ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرى ماداۋتەي 60 - 70 دەك ئەسكەرگە جەنرال (گېنېرال) ساھىپ① دىگەن بىر ئاۋغاننى باشلىق قىلىپ بىز بىلەن سىناق تەرىقىسىدە ئۇرۇش قىلىشقا چىقاردى. جەنرال ساھىپ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ توققۇز ھوجىرا بار تاغنىڭ ئاغزىغا كەلگەندە بىزنىڭ ئۇ يەردە رازۋېتكىغا چىقارغان ئەسكەرلىرىمىز بىلەن ئۇچرىشىپ قالدۇ ھەمدە يېرىم سائەتتەك ئۇرۇشىدۇ. بىزنىڭ رازۋېتكا ئەسكەرلىرىمىز چەنلەپ ئېتىپ جەنرال ساھىپنىڭ 5 ئادىمىنى ئاتتىن مولالاق ئاتقۇزدۇۋېتىدۇ، ئۇنىڭدىن 2 سى شۇ مەيداندىلا جان ئۈزىدۇ، ئۇچىسى ياردار بولىدۇ. بىز بۇنى شۇ جايدىكى دىخانلارغا ئۆلگەنلەرنى نامىزىنى چۈشۈرۈپ

---

*(1916 - يىللىرى باۋۇدۇن باي تۈركىيەدىن ئەخمەت كامال دىگەن بىر ئەپەندىنى تەكلىپ قىلىپ يېڭى مەكتەپ ئاچقان، كېيىن قەشقەرنىڭ ئۆمەر باي قاتارلىق چوڭ بايلىرى ۋە بىر قىسىم موللىلار يېڭى مەكتەپكە قارشىلىق بىلدۈرۈپ «جەدىد» دەپ بۇ مەكتەپنى تارقىتىۋەتكەندىن كېيىن ئەخمەت كامال ئىچكىرى ئارقىلىق تۈركىيەگە كەتكەن).

①جەنرال ساھىپ— ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئامانۇللاخان ۋاقتىدا يەكەندە قويغان كونسۇلى بولۇپ، ئامانۇللاخان تەختتىن چۈشۈپ، نادىرخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ كونسۇللىقىنى ئېتىراپ قىلمىغان، شۇنىڭدىن كېيىن، جەنرال ساھىپ ئۆزلىگىدىن ئىشتىن بوشاپ بىكار بوپقالغان. ھەم ئافغانىستانغا كېتەلمەي قەشقەردە تۇرۇپ قالغان.

كۆمۈپ قويۇشنى، يارىدارلارنى داۋالاپ ساقايتىشنى تاپىلاپ تاپشۇرۇپ بەردۇق. ھەم بىر ئەسكەرنى ئەسىر ئالدۇق.

ئۇ چاغدا بىزدە كېسەللەرگە بېرىدىغان دورا ياكى تاڭى- دىغانغا بىرەر تال ماتامۇ يوق ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن دورا ماتا تەييارلاپ قويىدىغان بولدۇق. شۇ كۈنى قولىمىزغا چۈشكەن بىر ئەسىر: قەشقەر شەھىرى يۇمۇلاق شەر كۆلبېشىدىكى سېپىل ئىچىدە ماداۋتەيىنىڭ خەنزۇ، خۇيزۇ بولۇپ مىڭدەك ئەسكىرى بار، داۋتەي يامۇلدا ماداۋتەيىنى ساقلايدىغان 200 دەك ئەسكەر بار، يېڭىشەھەردە 1000 دەك ئەسكەر بار، شەھەر دەرۋازىلىرى ئېتىكلىك، مۇھاپىزەت ناھايىتى كۈچلۈك. ئۇنىڭدىن باشقا مەھەم- مەتخان بېك باشچىلىغىدا 200 دەك ئۇيغۇر ئەسكەر بار. ئۇلار سېپىلنى ساقلاۋاتىدۇ، دەپ سۆزلەپ بەردى.

تۇمشۇقتىكى ئۇرۇش

تۆمۈر سىجاڭ مارالۋېشىنىڭ تۇمشۇقتا ياڭ چىڭمىن بىلەن 40 نەچچە كۈن سوقۇشتى. تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ناھايىتى پىداكارلىق كۆرسەتتى. نەتىجىدە، ياڭ تۈەنجاڭ يېڭىلىپ، پوتىغا ئوق تېگىپ يارىلاندى. ئۇلار ناھايىتى پاراكەندە چۇۋالچاق ھال- دا تۇمشۇقتىن قېچىپ سېرىقبۇيا، تېرىم، خانېرىق ئارقىلىق يېڭىشەھەرگە كېلىپ دەرۋازىنى تاقىۋالدى. تۆمۈر سىجاڭ ياڭ چىڭ- مىننى يېڭىپ، تۇمشۇقتىن مارالۋېشىغا كېلىپ بىر قانچە كۈندىن كېيىن، قەشقەرگە قاراپ يول ئالدى.

× ×.

تۆمۈر سىجاڭ پەيزىۋاتقا كەلگەندە ئوسمان ئېلى ئاتۇشتىن

پەيزىۋاتقا كېلىپ تۆمۈر سىجاڭ بىلەن كۆرۈشتى. بۇ چاغدا مەنمۇ بار ئىدىم. شۇ ئاخشىمى بۇلار ئۇزاق پاراڭ سېلىشتى. تۆمۈر سىجاڭ سوغۇندىكى قوزغىلاڭنى ھەمدە ئوسمان ئېلىنى ئالاھىدە ماختىدى. تۆمۈر سىجاڭ: «مەن ماداۋتەيگە ۋەكىل ئەۋەتتىم، تېچ-لىق بىلەن قورال تاپشۇرۇش ياكى ئۇرۇشۇش توغرىسىدا ئەتە - ئۆگۈن جاۋاپ كېلىدۇ. ماجەنساڭ (مازىخۇيمۇ) 2 - 3 كۈن ئىچىدە پەيزىۋاتقا يېتىپ كېلىدۇ، شۇ چاغدا ماداۋتەينىڭ جاۋابىغا قاراپ مازىخۇي بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قەشقەر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىمىز. شۇنىڭچىلىك سىلەر يەنىلا قەشقەر ئەتراپىدا، شەھەرگە تەگمەي تۇرۇڭلار، قەشقەر شەھىرىدە ئادەم كۆپ، ئۇرۇش بولۇپقالسا، كۆپ ئادەم قىرىلىپ كېتىدۇ، شۇڭا مۇمكىن قەدەر ئۇرۇش قىلماي تېچلىق بىلەن كىرگىنىمىز تۈزۈك» دىدى. ئوسمان ئېلى بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئاياقلىشىپ ئەتىسى (4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى) ئەتىگەندە يولغا چىقىپ ئاخشىمى ئاتۇشقا يېتىپ كەلدۇق.

ئوسماننىڭ شەھەرگە كىرىشى

ئوسمان ئېلى ئەتىسى قىرغىز لىيەنجاڭلار يىغىنى ئېچىپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ كېلىشىنى كۈتمەي شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىپتۇ. بىزگە شۇ ئاخشىمى ئۇقتۇرۇش قىلدى. 33 - يىلى 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (1352 - يىل مۇھەررەم ئېيىنىڭ 7 - كۈنى) سائەت 10 لاردا قەشقەر شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق، كەلسەك، شەھەرنىڭ ھەممە دەرۋازىلىرى تاقاقلىقكەن، سېپىلنىڭ ئۈستىدە خەنزۇ، ئۇيغۇر ئەسكەرلەر بەك كۆپ ئىكەن، بىزنىڭ كېلىشىمىزگە بىزگە قارىتىپ ئوق چىقاردى. بىزمۇ ئوق چىقاردۇق. بىر

ئاز ئۇرۇشتۇق. ئاخىرى بولماي، يار باغ، تۆشۈك دەرۋازىلىرىغا كىرسىن چېچىپ ئوت قويدۇق. بۇ چاغدا سېپىل ئۈستىدىكى ئەسكەرلەر سېپىلدىن چۈشۈپ كەتتى. خەنزۇ ئەسكەرلەر يۇمۇلاق شەھەرگە كىرىپ دەرۋازىنى ئېتىۋالدى. مەھەممەتخان بېك باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلەر ئوردا ئالدىدىكى قازىخانىغا كىرىۋاپتۇ. شۇ ئارىلىقتا يار باغ دەرۋازىسى كۆيۈپ، ئۆرۈلگەچكە دەرۋازىغا قارايدىغان بىر ئۇيغۇر ئاقساقال دەرۋازىنى ئېچىۋەتتى. دەرۋازىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن تەڭ قىرغىز ئەسكەرلەر سېپىلغا چىقىپ، يۇمۇلاق شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ماداۋتەي ئەسكەرلىرىگە ۋەكىل كىرگۈزۈپ قورال تاپشۇرۇشقا قىستىدى ھەمدە ئۇلارنىڭ جېنىغا ۋە مال-مۈلكىگە دەخلى قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

بىز ئاتۇشتىن قوشۇلغان ئەسكەرلەر تۆشۈك دەرۋازىنىڭ بىر قانىتى كۆيۈپ، دەرۋازا ئۆرۈلگەندىن كېيىن شەھەرگە بېسىپ كىرىپ ئۇدۇللا ئوردا ئالدى قازىخانىغا يېتىپ كېلىپ، ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقى مەھەممەتخان بېك بىلەن كۆرۈشۈپ، قورال تاپشۇرۇشنى ئېيتتۇق. شۇنىڭ بىلەن مەھەممەتخان بېك بۇيرۇق قىلىۋىدى، 200 تالدەك مىلتىق، بىر قانچە ساندۇق ئوق دورىنى قازىخانىنىڭ ھويلىسىغا دۆۋىلىدى. مەھەممەتخان بېكنىڭ ئېيتىشىچە: ئۇلارنىڭ تەشكىل قىلىنغىنىغا تېخى بىر ئايمۇ بولمىغان، ئۇلارغا تاپشۇرۇلغان ۋەزىپە پەقەت سېپىل ئۈستىدە گۈزەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىكەن. بىز ئۇلارنىڭ ئۇقۇشماسلىقتىن ئوق چىقىرىپ تاشلىدۇق دېگەن ھۇزۇرخالىقىنى ئاڭلاپ كېچۈرۈم قىلىپ قويۇۋەتتۇق. ئۇلارمۇ خۇرسەن بولۇپ كېتىشتى.

ماداۋتەينىڭ سېپىلغا ئەسكەر چىقىرىشى بىز بىلەن ئۇرۇ-

شۇش بولماستىن، ماجەنساڭ كەلگىچە 2 ـ 3 كۈن توساپ تۇرۇپ ۋاقىتنى قولغا كەلتۈرۈپ، ماجەنساڭ كەلگەندە قـورالنى شۇنىڭغا تاپشۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەن. كېيىنكى ئـەمەلىيەتمۇ شۇنى ئىسـپاتلىدى. چۈنكى ماجەنساڭ، تـۆمۈر سىجاڭنىڭ بىزنى شەھەرگـە تەگمەڭلار، داۋتەي يامۇلىغا كىرمەڭلار دىگەن بۇيرۇغىدىن ماداۋ-تەينى خەۋەردار قىلىپ تۇرغان ئىكەن. لېكىن كېيىنكى ئەھۋال ماداۋتەينىڭ كـۈتكەن يېرىدىن چىقمىدى. شۇ ئـارىلىقتا كىچىك ئاخۇن، سىيتىۋالدىجانلار بىر ئـاز ئادەم تـوپلاپ، قىرغىز ئـەسـكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدە يۇمۇلاق شەرگە بېسىپ كىرىپ، كىچىك ئاخۇن 200 دەك قورالغا ئىگە بولغان. ئەتىسى ئـۇلار ئـوسمان ئېلىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۆزلىرىنىڭ ئوسمان ئېلىغا بـويسۇنىدىـغانلىقلىرىنى ئېيتقاندا، ئوسمان ئېلى قوبۇل كـۆرۈپ، سىيتىۋالدىـجاننى ليەنجاڭلىققا، يۇسۇپجاننى مـۇئاۋىن ليەنجاڭلىققا تـەيىنلىـگەنلىكى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. دىمەك تۆمۈر سىجاڭ بىـلەن ماجەنساڭ كەلگىچە قەشقەر شەھەر ئىچىدە داۋتەي يـامۇلىـدىن باشقا جايلارنىڭ ھـەممىسى ئېلىنىپ بـولدى. داۋتەي يا-مۇلىدا ماداۋتەي 200 دەك ئـەسكەر بىلـەن بېكىنىپ يـاتـقـان ئىدى. چۈنكى تۆمۈر سىجاڭ، ماداۋتەيگە تەگمەڭلار، ئۇنى ماجەن-ساڭ (چـولاق زىخۇي دەپمۇ ئـاتىلىدۇ) بىلەن مـەسلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلىمىز دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن ئىدى.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ قەشقەرگە كىرىشى

5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كـۈنـى تۆمۈر سىجاڭ پـەيزىۋاتتىن قەشـقەرگە يېتىپ كېلىدىكەن دىگەن خەۋەر كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىش ئۈچۈن دۆلەتباغقا چۈشكۈن (چاجاڭ) راسلاندى.

شەھەرگە، ئوراز لیەنجاڭ بىلەن يۈسۈپ لیەنجاڭنى مەسئۇل قى-
لىپ قالدۇرۇپ، ئوسمان ئېلى باشچىلىغىدا 400 دەك ئەسكەر
ئىستىقبالغا چىقتۇق. دۆلەتباغدا چۈشكۈن راسلىغان يەردە شە-
ھەردىن چىققان ئادەم ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئۇ يەردە 200دەك
ئەسكەرنى قالدۇرۇپ دەريادىن ئۆتۈپ ئارباغ دىگەن يەرگە
ئالدىغا باردۇق. ئۇ يەردىمۇ چۈشكۈن راسلانغان بولۇپ
بۇ يەردىمۇ ئالدىغا چىققان ئادەم بەك كۆپ ئىدى. بىز ئۇ
يەردە بىردەم كۈتۈپ تۇرۇشىمىزغا تۆمۈر سىجاڭ يېتىپ كەلدى.
بىز ئاتتىن چۈشۈپ ئۇنىڭ ئالدىغا باردۇق. بىزنى كۆرۈپ
تۆمۈر سىجاڭمۇ ئاتتىن چۈشۈپ بىز بىلەن كۆرۈشتى. ئاندىن
تۈشكۈنگە باشلاپ كىردۇق. بىر ئازدىن كېيىن زىياپەت بېرىلدى.
ئاندىن ئوسمان ئېلى شەھەردە داۋتەي يامۇلىدىن باشقا جايلار-
نىڭ ھەممىسىنىڭ تىنجىغانلىغىنى دوكلات قىلدى، سىجاڭ
«ياخشى بوپتۇ» دەپ بېشىنى لىڭشىتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ چى-
رايىدىن ئۆزىنىڭ بۇيرۇغى بويىچە ئىش قىلىنمىغانلىغىغا رەنجى-
گەن ئالامەت چىقىپ تۇراتتى.

تۆمۈر سىجاڭ زىياپەتتىن كېيىن شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى.
ئۇنىڭ 1500 دەك ئەسكىرى بولۇپ، ئۇلار 2 دىن تىزىلىپ
ماڭدى. دۆلەتباغدىكى چۈشكۈنگە كەلگەندە يەنە ئاتتىن چۈشۈپ،
ئۇ يەردىكى ئالدىغا چىققان ئامما بىلەن كۆرۈشتى. دۆلەتباغدا
زىياپەت بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن، سىجاڭ باشلىق ھەممە باش-
لىقلار ئاتلىنىپ تۈشۈك دەرۋازىسىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. تۈ-
شۈك دەرۋازىسىغا كەلسەك، شەھەر ئاھالىسى ئىستىقبالغا چىققان
ئىكەن، ئۇلار كوچىنىڭ 2 تەرىپىدە تۇرۇپ «ئامىن، ئامىن» دەپ
ئۈنلۈك توۋلىشىپ قارشى ئالدى. شەھەر ئاھالىسى (ئۇ چاغدا
ئامىن دىگەن سۆز چاۋاك ئورنىدا ھەم ياشىسۇن دىگەن مەنىدە

ئىشلىتىلەتتى) تۆشۈك دەرۋازىسىدىن تۆمۈر سىجاڭ چۈشۈشكە راس-
لانغان قوۇم دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى ماموتخان بايۋەچچىنىڭ
بېغىچە بولغان 4 كىلومېتىر يولنىڭ 2 تەرىپىدە تۇرۇپ
قارشى ئالدى. سىجاڭ باقا ئورۇنلاشتى. ئەسكەرلەر شۇ ئەتراپ-
تىكى سارايلارغا ئورۇنلاشتى. ئوسمان ئېلى بىلەن بىز يۇمۇلاق
شەرگە كىرىپ كەتتۇق. مەن يارباغدىكى تېرەكلىك دىگەن
جايغا ئورۇنلاشتىم. تۆمۈر سىجاڭ ئورۇنلاشقان باغنىڭ ئالدىدا
هەر كۈنى ئەتىگەندىن كەچكىچە ناغرا - سۇنايىنىڭ ئاۋازى
ئۈزۈلمىدى. بازار ناهايىتى قىزىپ كەتكەن ئىدى. هەر كۈنى
تەرەپ - تەرەپتىن سىجاڭنى تەبرىكلەپ كەلگەن يۇرت ئاقساقال-
لىرى، ئاخۇنلار، بايلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. 5 - ئاينىڭ
6 - كۈنى ماجەنساڭنىڭ پەيزىۋاتتىن قەشقەرگە كېلىدىغانلىغى
توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلدى. شۇ كۈنى تۆمۈر سىجاڭ
200 ئەسكەر بىلەن، ئوسمان ئېلىمۇ 200 ئەسكەر بىلەن ئىس-
تىقبالغا چىقتۇق. ئۇنىڭغىمۇ دۆلەتباققا چۈشكۈن راسلىدۇق. ئۇ-
نىڭ ئەسكەرلىرى 300 دەك بولۇپ، ئات، قوراللىرى خىل،
هەممىسى يېڭى كىيىم كىيگەن ئىدى. ئۇنىڭغا ئاقسۇدىكى باي
ئاخۇننىڭ كىيىمچىلىك كارخانىسىدا تىكتۈرگەن كىيىملەر بېرىل-
گەن ئىكەن. ئۇلار مىلتىقلىرىنى دولىسىغا ئاسماي هەممىسى
هازىر ئۇرۇشىدىغاندەكلا قوللىرىغا ئېلىۋالغان. ئۇنىڭ ئالدىغا
ماداۋتەيمۇ 2 ۋەكىل چىقارغان ئىكەن (تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىغا
ۋەكىل چىقارمىغان ئىدى). ئۇلار ماجەنساڭ بىلەن كۆرۈشتى.
زىياپەتتىن كېيىن ماداۋتەي چىقارغان ۋەكىل بىلەن ماداۋتەي-
نىڭ قېشىغا (داۋتەي يامۇلىغا) كىرىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئالدى-
غا شەهەر ئاهالىسى چىقمىدى. ئاڭلىشىمىزچە، ماجەنساڭ داۋتەي
يامۇلىغا كىرىپ ماداۋتەي بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەن. بۇنى

ئاڭلىغان شەھەر ئاھالىسىدا ماجەنساڭغا قارىتا بىر خىل گۇمان ۋە غەزەپلىنىش كەيپىياتى كۆرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ماجەنساڭ-نىڭ 300 دەك ئەسكىرى ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ 500 دىن ئېشىپ كەتتى. 200 دەك ئەسكەر داۋتەي يامۇلىدا، ماداۋتەينى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇردى. 300 دەك ئەس-كەر ئۇنىڭ ئەتراپىنى قوغدىدى. شۇ كۈندىن باشلاپ تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئوسمان ئېلى ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاقسىزلىق كۆرۈ-لۈشكە باشلىدى. بۇنىڭغا داۋتەي يامۇلىدىكى ماداۋتەي ئەسكەر-لىرىنى يېڭىشەرگە چىقىرىۋېتىش - چىقارماسلىق ئۈستىدىكى تالاش-تارتىش سەۋەپ بولغان ئىدى.

تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئوسمان ئېلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت

1933 - يىلى 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئاخشىمى ئوسمان ئېلى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ليەنجاڭلاردىن ئورازبېك، ئابلا-بېك، توختى بېك، يۇسۇپجان ۋە مېنى يىغىپ، ماجەنساڭ مەس-لىسىنى مۇھاكىمە قىلدى. ئوسمان ئېلى مۇنداق دېدى: تۆمۈر سىجاڭ ماجەنساڭنى دوست تۇتۇپ يېنىغا ئېلىۋېلىپ بىزگە يامان كۆز بىلەن قاراۋاتىدۇ. ئاخىرى بېرىپ ماجەنساڭنىڭ ئەسكەر-لىرىنى بىزگە سالامدۇ - قانداق؟ ئۇنىڭ ئۈچۈن بۇنىڭ ئالدىنى ئالمىساق بولمايدۇ. بۇ ھەقتە تۆمۈر سىجاڭغا بىرنەمە دېسەك رەنجىپ قالىدۇ. چۈنكى ئۇ ئادەم ئۇزۇن يەردىن ئىنقىلاپ قىلىپ كەلدى. ئۇ بىزنى قانچە يامان كۆرسىمۇ بىز ئۇنى ھۆرمەت قىلىشىمىز لازىم. شۇڭا تۆمۈر سىجاڭغا ئۇقتۇرماي ماداۋتەي بىلەن ماجەنساڭنى ئايرىۋېتىشىمىز ھەم ئۇنى دەرھال بىر تەرەپ قىلى-

شىمىز كېرەك. سىلەر قانداق قارايسىلەر؟ دېدى، بىز ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدىغانلىقىمىزنى، ماداۋتەي بىلەن ماجەنساڭ مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلماي تۇرۇپ، شەھەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلىغىلى بولمايدىغانلىقىنى ھەم شەھەرنى ئازات قىلدۇق دەپ ئېيتقىلىمۇ بولمايدىغانلىقىنى بىلدۇردۇق.

5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى تاڭ سەھەردە ھەركەتكە كېلىپ، ئوراز لىيەنجاڭ داۋتەي يامۇلىنىڭ ئالدىدىكى سارايغا، ئابلابېك ئامبال يامۇلىغا، توختى لىيەنجاڭ بۇتخانا ئارقىسىدىكى مالىيە ئىدارىسىغا، يۈسۈپ لىيەنجاڭ داۋتەي يامۇلىنىڭ شەرق تەرىپىگە، ئابدۇقادىر ھاجى مەھكىمىنىڭ ئارقىسىدىكى گۈڭگاڭغا تېگىش قارار قىلىندى. 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى سەھەردە ھۇجۇمنى باش- لىدۇق. ماجەنساڭنىڭ باشقا ئورۇنلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن 3 - 4 سائەت ئۇرۇش قىلىپ، داۋتەي يامۇلىنىڭ سىرتىدىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىدىن قورال تارتىۋالدۇق. تېخى يېڭىلا داۋتەي يامۇلىنىڭ ئىچىگە ھۇجۇم باشلىۋىدۇق، تۆمۈر سىجاڭدىن ئۇرۇشنى توختىتىش توغرىسىدا ئا- دەم كەلدى ھەمدە تۆمۈر سىجاڭ ئوسمان ئېلىنى چاقىرتىپ نىمە مەقسەت بىلەن داۋتەي يامۇلغا تېگىسەن دەپ كايىدى. ئوسمان ئېلى بىزنىڭ مەقسىدىمىز، 1 - دىن، ماداۋتەي ئەسكەرلىرىدىن قورال تارتىۋېلىپ داۋتەي يامۇلنى ئازات قىلىش. 2 - دىن يېڭىشەرنى ئازات قىلىپ، ئۇ يەردىكى ئەسكەرلەردىنمۇ قورال تارتىۋېلىش دەپ جاۋاپ بەردى. تۆمۈر سىجاڭ، بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ ئىش ئۇنچىۋالا ئاسان ئەمەس. ئۇنى ماجەنساڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلىمىز، دېدى. شۇنىڭ بىلەن ماجەن- ساڭغا ئادەم كىرگۈزۈۋىدى، ماجەنساڭ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆزى كىرىشىنى ئېيتىپتۇ. تۆمۈر سىجاڭ كىرىدىغان بولدى. بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى:

ماجەنساڭغا ماداۋتەيىنىڭ ئەسكەرلىرى ھەم داۋتەي يامۇلىدىكى قوراللارنى قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنىلا ئېلىپ يېڭىشەرگە چىقىپ كەتسۇن، 2 - يېڭىشەردىكى ئامباردا ساقلىنىۋاتقان قورال - ياراق، ئوق - دورىلارنى ماجەنساڭ بىلەن بىز تەڭ بۆلۈشۈۋالىمىز. ئۇنىڭدىن باشقا ھۆكۈمەتكە قاراشلىق مەنقۇلاتلارنىمۇ تەڭ تەقسىم قىلىۋالىمىز دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئوق چىقىرىشنى توختاتقان بولسىمۇ، لېكىن ماداۋتەي ئەسكەرلىرى ئېتىشنى توختاتمىدى. شۇ كۈنكى ئۇرۇشتا ئۇيغۇر ئەسكەرلەردىن 3 كىشى ئۆلدى. 7 كىشى يارىدار بولدى.

تۆمۈر سىجاڭ شۇ كۈنى داۋتەي يامۇلغا كىرىپ ماجەنساڭ بىلەن سۆھبەت باشلىدى.

سۆھبەت ناھايىتى ئۇزۇن تالاش - تارتىشلاردىن كېيىن تۆۋەندىكى كېلىشىمگە كەلگەن:

(1) ماجەنساڭ ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ۋە ماداۋتەيىنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوراللىرى بىلەن قوشۇپ يېڭىشەرگە ئېلىپ چىقىپ كېتىش؛

(2) داۋتەي يامۇلىنىڭ ئامبىرىدىكى قورال ۋە باشقا مەنقۇلاتلارنى قالدۇرۇپ كېتىش؛

(3) يېڭىشەردىكى قورال ۋە باشقا مەنقۇلاتلارنى تۆمۈر سىجاڭ بىلەن تەڭ بۆلۈشۈش؛

(4) ماداۋتەينى يېڭىشەرگە بىرگە ئېلىپ چىقىپ كېتىش؛

(5) ماداۋتەي بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئوسمان ئېلى قولغا چۈشۈرگەن قوراللارنى قايتۇرۇپ بېرىش،

بۇ توختامنى ئوسمان ئېلى كۆرگەندىن كېيىن قوشۇلمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن تۆمۈر سىجاڭ ئىمزا قويۇپ بولغانلىقتىن توختامنى بۇزالمىدى. ماداۋتەينىڭ ماجەنساڭ بىلەن

يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىشىگە يول قويماي، ئۇنى، بالا - چاقىلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ لەنگەردىكى بېغىدا تۇرۇشقا؛ ئۇنىڭ مال - مۈلكى، ھاياتىغا كاپالەتلىك قىلىشقا ۋەدە قىلدى.

2 - ماداۋتەي بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قولغا چۈشۈرگەن قورالنىڭ ھەممىسىنى ئەمەس، بىر قىسمى (200 دەك ئات، 50 - 60 تال مىلتىق) قايتۇرۇپ بېرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن 5 - ئاينىڭ 14 -، 15 - كۈنلىرى ماجەنساڭ يېڭىشەرگە كۆچۈشكە باشلىدى. 15 - كۈنى ماداۋتەي ئەسكەرلىرى يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىۋاتقاندا، ئوسمان تۇەنجاڭ ئۆي - سايمان بېسىلغان بىر ھارۋىنى تەسادىپى تەكشۈرۈۋىدى، ئۇنىڭدىن قورال چىقتى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ھارۋىلارنى تەكشۈرۈپ 200 دەك يېڭى مىلتىق، 10 نەچچە ساندۇق ئوق تېپىۋالدى. دېمەك، توختام بويىچە داۋتەي يامۇلدىكى قوراللارنى قالدۇرۇپ كېتىش كېرەك ئىدى، لېكىن توختامغا خىلاپلىق قىلىنغانلىقتىن قورال توغرىلىق ماجەنساڭ گەپ قىلالماي قالدى. بىراق يېڭىشەردىكى تەڭ تەقسىم قىلىۋالىمىز دېگەن قورالنى بەرمىدى. بۇنىڭغا تۆمۈر سىجاڭمۇ گەپ قىلمىدى.

ماجەنساڭ يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىپ ئەسكىرىنى 1500 گە يەتكۈزۈپ، ئۇلارنى تولۇق قوراللاندۇرۇپ، ھەربىي مەشىقنى كۈچەيتىۋەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭىشەر ئامبىلىنى ئىشقا سېلىپ، زاپاس ئاشلىق توپلاشقا كىرىشتى. ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى يېڭىشەرگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن تۆمۈر سىجاڭ داۋتەي يامۇلغا كۆچۈپ كىردى.

زىددىيەتنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى

ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى ھەربىي مەشىقنى كۈچەيتتى. تۆمۈر

سىجاڭ بولسا، ناغرا ـ سۇناي چالدۇرۇپ قويۇپ، باغدا مېھماندارچىلىق بىلەن بىخارامان يۈردى.

ماجەنساڭ يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىش ئالدىدا ئۆزلىگىدىنلا تۆمۈر ئېلىگە سىجاڭلىق ئۇنۋانىنى بېرىپ ماداۋتەينىڭ تامغىسىنى تۇتقۇزۇپ قويدى. ئوسمان ئېلى، ھاپىزبېك، ئەخمەتجان، ھامۇتخان، ھەمدەم بەگ ھاجى قاتارلىق 5 كىشىگە لۈيجاڭلىق ئۇنۋانىنى بېرىپ تامغا ئويدۇرۇپ كىرگۈزۈپ بېرىپ ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئۆستۈرگەنلىگىنى نامايىش قىلدى. بۇنىڭغا ئوسمان ئېلى قاتتىق نارازى بولدى، نىمە ئۈچۈن بىزگە ئۇنۋاننى تۆمۈر سىجاڭ بەرمەي ماجەنساڭ بېرىدۇ؟ تۆمۈر سىجاڭغا سىجاڭلىقنى بىز ھەربىلەر بەرمەي نىمە ئۈچۈن ماجەنساڭ بېرىدۇ؟ بىز يەنە ماجەنساڭغا قارامدۇق؟ بۇنىڭغا يول قويۇشقا بولمايدۇ، دەپ نارازىلىق بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن تۆمۈر سىجاڭ، ئوسمان لۈيجاڭلار ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش بولۇۋەردى. مۇشۇنداق بىر شارائىتتا تۆمۈر سىجاڭ ئېلى ھاجىمنى قاراشەرگە خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەمگە ئەۋەتتى، ھاپىز لۈيجاڭنى يەكەنگە، ئەخمەتخان لۈيجاڭنى يېڭىسارغا ئەۋەتتى. تۆمۈر سىجاڭنىڭ قېشىدا پەقەت ھامۇتخان لۈيجاڭ، ھەمدەم بەگ ھاجى لۈيجاڭ، سېتىۋالدىجان، يۈسۈپجان، كىچىك ئاخۇنلار قالدى. بۇلارنىڭ ئومۇمى ئەسكەر سانى 200 دىن ئاشمايتتى. ئىنتىزامىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەستى. ئوسمان لۈيجاڭنىڭ قارىمىغىدىكى ئوراز تۇەنجاڭ، ئابلا تۇەنجاڭ، توختى تۇەنجاڭ، ئابدۇقادىر ھاجىملارنىڭ قولىدا 1100 دەك ئەسكەر بار ئىدى. دىمەك شۇ چاغدىمۇ تۆمۈر سىجاڭنىڭ قەشقەردىكى ئەسكىرى 2300 دەك كېلەتتى، يەنىلا ماجەنساڭغا قارىغاندا تۆمۈرسىجاڭ ئۈستۈنلۈكتە ئىدى ھەم ماجەنساڭنى ئاسانلا بىر تەرەپ قىلىپ كېتەلەيتتى. چۈنكى ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى شەھەردە زەربە يەپ

بەك قورقۇپ كەتكەن ئىدى. بۇ چاغدا بۇنىڭغا تۆمۈر سىجاڭ پەقەت كۆڭۈل بۆلمىدى، بۇ پۇرسەتتىن ماجەنساڭ پايدىلىنىپ كەتتى. ئوتتۇرىغا پىتنە - پاسات تېرىدى، شۇنىڭ بىلەن تۆمۈر سىجاڭ ئۇلارنىڭ پايدىسى ئۈچۈن ئىش قىلدى①.

بىر قاتار ئىشلار ئوسمان لۇيجاڭ بىلەن تۆمۈر سىجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. ئۇنىڭ سىرتىدا تۆمۈر سىجاڭ كۇچاردىن ئالغاچ كەلگەن نىزامىدىن ئەپەندى دېگەن كىشى بەك ھاكاۋۇر، سوغاق چىراي ئادەم بولۇپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ مەسلىھەتچىسى ئىدى. ئۇ، ئادەم ھەدىسىلا ئوسمان لۇيجاڭ ۋە باشقا تۇەنجاڭلارنى تۆمۈر سىجاڭغا چېقىپ، ئىشەنمەسلىك ئۇرۇغىنى تېرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئەتراپىنى پۈتۈنلەي باي - ئاخۇنلار قاپلاپ كەتكەن ئىدى. تۆمۈر سىجاڭ باي ئەۋلاتلىرىدىن ئابدىرىم بايۋەتچى، ئابدۇللا بايۋەتچىلەرگە تۇەنجاڭلىق ئۇنۋانى بېرىپ، ئۇلارنى ئەسكەر ئېلىشقا رۇخسەت قىلدى. ئىبراھىم لوزۇڭغىمۇ ئەسكەر ئېلىشقا قەغەز قىلىپ بەردى، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى ھۆكۈمەت بېرىدىغان، كىيىم - كېچەك ۋە باشقا چىقىمنى بايلار ئۆزى كۆتىرىدىغان بولۇپ

---

① تۆمۈر سىجاڭ قارا شەھەردىكى ماشىمىڭ ئەۋەتكەن يۇنۇس بېگىنى ۋالى، مۇسا دېگەن بىر خۇيزۇنى مۇئاۋىن ۋالى قىلدى (خەنزۇچە ئىسمى سو. جىنشۇ) ئابدۇللا داموللامنى مۇئاۋىن ۋالى قىلدى. باي ئاخۇننى يەكەنگە. نىياقى قارى ھاجىمنى پەيزىۋاتقا ھاكىم قىلدى. سىدىق شاگىرۇگىنى يېڭىسارغا، قۇردى ھاجىمنى مارالۋېشىغا، ئىلى ۋاكانىنى تاشقورغانغا ھاكىم قىلدى. (بۇلارنىڭ ھەممىسى قارا شەھەردىكى ماشىمىڭ، قەشقەردىكى ماجەنساڭنىڭ تىلىگى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بولدى).

يەر بېجى: ئالۋاڭ - ياساق، مال بېجى قاتارلىقلار يەنىلا جىن شۇرېن تۈزۈمى بويىچە شەخسلەرگە كۆتىرە بېرىلدى. بۇنى ئۆزگەرتىش ھەققىدە پىكىر بېرىلسە تۆمۈر سىجاڭ ئاڭلىمىدى.

توختام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھەدەپ ئۆز ئالدىغا ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئوسمان لۈيجاڭنىڭ ئارىسىنىڭ ئاشكارا بۇزۇلۇشى

بىر كۈنى ئوسمان لۈيجاڭ تۆمۈر سىجاڭنىڭ قېشىغا بارغاندا تۆمۈر سىجاڭ بۇنىڭغا مۇنداق دەيدۇ: خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قارا شەھەرگە ئەسكەر ئەۋەتىش لازىم ئىدى. كېچىكىپ قېلىنىۋاتىدۇ، بالدۇرراق ئەۋەتسەك بولاتتى بۇنىڭغا سىز قانداق قارايسىز؟

ئوسمان لۈيجاڭ ئۇنىڭغا مۇنداق جاۋاپ بېرىدۇ: سىلى دېگەندەك قارا شەھەرگە ياردەمگە جەزمەن ئەسكەر ئەۋەتىش لازىم. لېكىن قەشقەر يېڭىشەھەر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلماي تۇرۇپ، قەشقەردىن ئەسكەر يۆتكەش خەۋپلىك، چۈنكى، ماجەنساڭ داۋتەي يامۇلدىكى كېلىشىمگە ئەمەل قىلماي، ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرىنى قوراللىرى بىلەن قوشۇپ ئەپچىقىپ كەتتى. داۋتەي يامۇلدا قالدۇرىدىغان قوراللارنىمۇ ئوغرىلىقچە ھارۋىغا بېسىپ ماڭغاندا تۇتۇۋالدۇق. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ خەۋىرى بار، بىزگە يېڭىشەردىن بېرىمىز دېگەن قورالنىڭ بىرسىنىمۇ بەرمىدى، مۇشۇ بىر قاتار ئەھۋاللار ماجەنساڭنىڭ بىزگە دوست بولماستىن، بەلكى ياماننىيەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا بىز ئاۋال يېڭىشەھەر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىپ (يېڭىشەرنى ئۇرۇش بىلەن ئېلىپ دىمەكچى ــ ت) خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن ئاندىن خوجىنىياز ھاجىمغا ئەسكەر ئەۋەتسەك ياخشى بولارمىكىن.

تۆمۈر سىجاڭ ئۇسمان لۈيجاڭنىڭ پىكرىگە قارىتا مۇنداق
دەيدۇ: ماجەنساڭ بولسا قارا شەھەردىن قەشقەرگە كەلگىچە
بىزگە ياردەملىشىپ كەلدى. ھازىر ئۇنىڭ 2 مىڭچە مۇنتىزىم
قورالالىق ئەسكىرى بار، (ئۇسمانغا تەھدىت سېلىش ئۈچۈن كۆپ-
تۈرۈپ ئېيتقىنى.) 2-ماجۇڭيىڭ بىلەن خوجىنياز ھاجىم بىر-
لىكتە ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ، بىز بۇ
يەردە ئۇلارغا تېگىپ قويساق ماجۇڭيىڭ بىلەن ھاجىمنىڭ ئا-
رىسى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچۈن ماجەنساڭ مەسىلىسىدە خو-
جىنياز ھاجىمدىن بۇيرۇق كۈتۈشىمىز كېرەك.

بۇ ئىككىيلەن ئوتتۇرىسىدا يۇقۇرىدىكى مەسىلىلەر ئۈستىدە
ئۇزۇن تالاش-تارتىش بولىدۇ، بىر پىكىرگە كېلەلمەي ئۇسمان
لۈيجاڭ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىدىن قايتىپ چىقىدۇ. شۇنىڭدىن
بىر قانچە كۈن ئۆتكۈزۈپلا ئۇسمان لۈيجاڭ مېنىڭ بىلەن (قادىر
ھاجى) سېتىۋالدىجاننى چاقىرىپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىغا يەنە
ئەۋەتتى. ئۇ مۇنداق دېدى: سىجاڭغا ئېيتىڭلار. سىجاڭ، ماجەن-
ساڭ بىزگە ياردەملىشىپ كەلدى دەپ يۈز-خاتىرە قىلىدىغان
بولسا، ئۇقماسلىققا سالسۇن، ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆزەم
بىر تەرەپ قىلاي.

بىز بۇ گەپنى سىجاڭغا ئېيتتۇق، تۆمۈر سىجاڭ بىزگە:
مەن ئۆتكەندە ئۇسمان لۈيجاڭغا ئېيتقان، ماجەنساڭ مەسىلىسى
كىچىك مەسىلە ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈچۈن سەۋر قىلسۇن. ماجەن-
ساڭغا تېگىپ قويۇپ، ئۇنى بىر تەرەپ قىلالماي، ئۆزىمىزگە
يوغان بىر بالا تېپىۋالىمىز. شۇنداقلا خوجىنياز ھاجىم بى-
لەن ماجۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدا ماجرا تۇغدۇرۇپ قويىمىز، شۇڭا
سىلەر ئۇسمان لۈيجاڭغا ئېيتىڭلار، يېڭىشەر مەسىلىسىنى ھازىر
ھەل قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ كېپىنى ئۇزۇۋەتتى.

بىز ئوسمان لۈيجاڭغا تۆمۈر سىجاڭنىڭ پىكرىنى يەتكۈزۋىدۇق، ئوسمان لۈيجاڭ خاپا بولۇپ: «سىجاڭ دوست ـ دۈشمەننى ئايرىمايۋاتىدۇ، ماجەنساڭنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ بىزگە ئىشەنچسىز قاراۋاتىدۇ. ماجەنساڭنى دوست تۇتۇۋاتىدۇ، يامان غەرەزلىك ئادەملەر (ۋالى يۇنۇس بېك بىلەن نىزامىددىن ئەپەندىنى دىمەكچى. ت) سىجاڭ بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزنى بۇزۇۋاتىدۇ. مەن ئەسلىدە خاتا قىلغان. باشتىلا سىجاڭدىن سورىمايلا، شەھەرنى ئېلىش بىلەن تەڭلا داۋتەي يامۇلىنىمۇ ئېلىپ ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ ئارقىدىنلا يېڭىشەرگە تېگىپ، يېڭىشەرنى ئېلىۋەتكەن بولسام بوپتىكەن، شۇ چاغدا مادۋتەيمۇ قورقۇپ، قورال تاپشۇرۇشقا تەييار تۇرغان ئىدى، يېڭىشەردىمۇ ھېچقانچە كۈچ يوق ئىدى، (5 ـــ 6 يۈزدەك) ئەمدىلىكتە بولسا ماجەنساڭ بىلەن ماۋداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرى قوشۇلۇپ 1500 گە يەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەلىم ـ تەربىيىنى كۈچەيتىپ، خېلى مۇنتىزىملىشىۋالدى. شۇنداقتىمۇ، ماڭا ھازىر رۇخسەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپ قىلىپ كەتكىلى بولاتتى،» دېدى.

بۇ يەردە تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆز گېپىدە چىڭ تۇرۇۋېلىشىدىكى سەۋەپ مۇنداق: ئوسمان مېنىڭ گېپىمگە كىرمىدى. پەيزىۋاتتا، شەھەرگە كىرمەڭلار دىسەم، شەھەرگە بېسىپ كىردى، داۋتەي يامۇلغىمۇ ئۆزى بىلگەنچە ھۇجۇم قىلدى، يەنە يېڭىشەر مەسىلىسىنى داۋاملىق تەكىتلەيدۇ. ئۇ، يېڭىشەرنى ئېلىپ ھەممە قورال ـ ياراققا ئىگە بولماقچى، ئۇ چاغدا ماڭا بويسۇنماسلىقى، بەلكى قارشىلىق كۆرسىتىشى مۇمكىن، دىگەن قاراشتىن ئىبارەت. شۇڭا سىجاڭنىڭ ئوسمانغا ئىشەنگىسى كەلمىدى.

خوتەن قوزغىلىڭى

1932 - يىلى 1 - ئايدا (ھىجرىيە 1352 - يىلى شەھبان ئېيى) مەمتىمىن داموللام (1946 - يىلى بىتىمدە تەمرات نازارىتىگە نازىر بولغان مەمتىمىن ھەزرەت) ۋە ئۇنىڭ ئىنىلىرى ئابدۇللا ئاخۇن (خوتەن ئىنقىلاۋىدا شامەنسۇر دەپ ئاتالغان)، نۇرمەھەممەت ئاخۇن (خوتەن ئىنقىلاۋىدا ئەمىر ساھىپ دەپ ئاتالغان) ھەم مۇھەممەت نىياز ئەلەم باشلىق 4 كىشى ۋە باشقا خوتەنلىك مۆتىۋەرلەردىن 10 نەچچە ئادەم بىلەن باش قوشۇپ قۇمۇل ئىنقىلاۋىنى قوللاش يۈزىسىدىن خوتەندە قوزغىلاڭ كۆتىرىشنى مەسلىھەتلىشىدۇ ھەمدە مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ ئىنىسى شامەنسۇر (ئابدۇللا) نى 1932 - يىلى 2 - ئايدا قۇمۇل ئىنقىلاۋىنىڭ مەقسىدى، ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى بىلىپ كېلىشكە ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىدۇ. شامەنسۇر ئۈرۈمچىگە بېرىپ ھۆكۈمەتنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى ۋە قۇمۇل ئىنقىلاۋىنىڭ مەقسىدىنى ئىگەللەپ قەشقەرگە كەلگەندە ئۇنىڭ بىلەن مەن (ئابدۇقادىر ھاجى) قەشقەر شەھرى ئەلچىخانىدىكى چوڭ بىر ئاشخانىدا ئۇچرىشىپ قالدىم. (بۇ ئۇچرىشىش تاسادىپىي بولۇپ قالدى، چۈنكى ئۇ ئادەمنىڭ مىجەز - خۇلقى سىلىق سىپايە، گەپ سۆزلىرى مەنىلىك، خۇش پېئىل بولغانلىقى، مېنىڭمۇ ساقال بۇرۇتۇمنى چۈشۈرىۋەتكەن، كىيىم - كېچەكلىرىم يېڭى پوسۇندا يەنى شىم - كەمزۇل، پۇتۇمدا رۇسچە ئۆتۈك بولغانلىقى ئۈچۈن شامەنسۇرمۇ ماڭا قىزىققان بولسا كېرەك) ئۇ ھېچقانداق تارتىنمايلا مېنىڭ ئىسمى - زاتىمنى، يۇرتۇمنى، ئوقۇغان مەكتىۋىمنى ۋە قەشقەرنىڭ جەمىيەت ئەھۋالىنى تەپسىلى سوراشقا باشلىدى. مەن-

مۇ تارتىنمايلا ئۇنىڭ ئەھۋالىنى سورىدۇم. شامەنسۇر خوتەنلىك بولۇپ مەدرىسىدە ئوقۇغانلىقىنى، بۇ قېتىم ئۈرۈمچىنى كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن بارغانلىقىنى ئېيتتى. مەن ئۇنىڭدىن ئۈرۈمچىنىڭ ئەھۋالىنى قۇمۇل ئىنقىلاۋىنى سورىدۇم. ئۇ: «مەن قۇمۇل ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبە قىلىشىنى ئۈمىت قىلىمەن، ئەگەر بۇ ئىنقىلاپ جەنۇبقا كېڭەيسە بەك ياخشى بولاتتى، ھەممە ئادەم قوزغىلىپ ئىنقىلاپقا قاتناشقان بولاتتى مېنىڭ تىبابەتچىلىكتىن خەۋىرىم بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ قېتىم ئۈرۈمچىدە تېۋىپلىق قىلىپ يۈرۈپ نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتىم، نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلىۋالدىم. ئەمدى خوتەنگە قايتماقچىمەن» دېدى. لېكىن ئۇ ئادەم ئۆزىنىڭ كىملىكىنى، ئۈرۈمچىگە بېرىشتىكى مەقسىدىنى ۋە ئۆزىنىڭ تەشكىل تەرەپتىن ئەۋەتىلگەنلىكىنى ئېيتمىدى.

شامەنسۇر (ئابدۇللا) (تۆۋەندە شا مەنسۇر دەپ ئاتايمىز) 1932 - يىلى 9 - ئايدا قارىقاشقا يېتىپ بېرىپ ئاكىسى مەتىمىن ھەزرەت بىلەن كۆرۈشۈپ ئۈرۈمچىنىڭ ۋەزىيىتىنى سۆزلەپ بەرگەندىن كېيىن، مەتىمىن ھەزرەت باشچىلىقىدا 20 نەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان قوزغىلاڭ كۆتىرىش تەشكىلاتى قۇرۇلىدۇ. ئۇلار شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن مەخپىي تەييارلىققا كىرىشىدۇ، لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ تەشكىلات پاش بولۇپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قارىقاش ھاكىمى خوتەن ۋالىيسىغا خەۋەر قىلىدۇ، خوتەن ۋالىيسى دەرھال چېگرا ساقلاۋاتقان ئەسكەردىن 60 دەك كىشىنى تاغدىن قايتۇرۇپ كېلىپ قارىقاش ھاكىم ئىدارىسىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئاندىن ۋالى بۇ تەشكىلاتنىڭ باشلىقلىرىنى يىغىنغا چاقىرىپ يىغىن ئۈستىدىلا قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرۈشنى قارار قىلىدۇ. بۇ قاراردىن خەۋەر تاپقان تەرجىمان بۇنى يىغىنغا كېلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن تەشكىلاتقا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. شۇ-

نىڭ بىلەن ئۇلار بىردىنلا قوزغىلىپ شۇ كۈنى كېچىسىلا 200 دىن ئوشۇق تالىپنى ئوغاق، قىلىچ، توقماقلار بىلەن قوراللاندۇرۇپ قارىقاش ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە تېگىدۇ ھەمدە شەنجاڭ باشلىق بىر نەچچە كىشىنى تۇتۇۋېلىپ شۇ مەيداندىلا ئۆلتۈرىدۇ. تاغدىن قايتۇرۇپ كېلىنگەن ئەسكەرلەر قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قارىقاش ناھىيىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولىدۇ. شۇ كۈنىلا ئىشان قادىرخان غوجىنى 500 دەك پىدائىي بىلەن گۇمىغا ماڭدۇرىدۇ. ئۇلاردا پەقەت 20 نەچچە تاللا مىلتىق بولۇپ قالغانلىرىدا چوماق - كالتەكلا بار ئىدى.

مەتنىياز ھەزرەت قارىقاشقا ھاكىم تەيىنلەپ قويۇپ ئۆزى مىڭدەك پىدائىينى باشلاپ خوتەنگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇ 1933 - يىلى 3 - ئاي (رامزان) ئىدى. ئۇلار قارىقاشنىن 200 دەك مىلتىق غەنىمەت ئالغان بولسىمۇ قالغانلىرىدا قىلىچ، چوماق قاتارلىق قوراللار بار ئىدى. ئۇلار شۇ كېچىسى ئاتلىق، ئىشەكلىك ھەم پىيادە خوتەن كونا شەھىرىنى ئىگەللەيدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يېڭىشەھەرگە كىرىپ دەرۋازىنى تاقاپ سېپىلگە چىقىۋالىدۇ. قوزغىلاڭچىلار سېپىلنى قورشىۋېلىپ ئوق چىقىرىشقا باشلايدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا خېلى قاتتىق ئۇرۇش بولىدۇ. تۆۋەندە پىدائىيلار ئىنتايىن كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ۋەھىمىگە چۈشىدۇ. قوزغىلاڭچىلار پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ دەرھال شەھەر ئىچىگە ۋەكىل كىرگۈزۈپ ئۇلارنى قورال تاپشۇرۇشقا، خوجىنىياز ھاجىم ئەسكەرلىرىنىڭ خوتەنگە كېلىپ بولغانلىقىنى، قورال تاپشۇرغانلارنىڭ مال - مۈلكى ۋە ھاياتىغا دەخلى يەتكۈزمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ۋەھىمە ئىچىدە قالغان ھۆكۈمەت

ئەسكەرلىرى قوزغىلاڭچىلارنىڭ شەرتلىرىنى قوبۇل قىلىپ تەسلىم بولۇپ قورال تاپشۇرىدۇ. خوتەن شەھىرى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. بۇ خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە لوپ، چىرىيە، كىرىيە ناھىيىلىرىگە يېتىپ بارىدۇ. ئۇ جايلاردىكى خەلقلەرمۇ بىردەك قوزغىلىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ (ئۇ چاغدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە 20 ـ 30 دەك ئەسكەر بولاتتى) ئەسكەرلەردىن قورال تارتىۋېلىپ ناھىيىنى ئازات قىلىدۇ ھەمدە دەرھال خوتەنگە خەۋەر يەتكۈزۈپ ئۆزلىرىنىڭ خوتەنگە بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرىشىدۇ شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن خوتەن ۋىلايىتى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. مەتتىمىن ھەزرەت ئەمىر كېبىر بولۇپ ھەربى ئىشلارغا، مەھەممەت نىياز ئەلەم ھۆكۈمەت ئىشىغا مەسئۇل بولىدۇ.

خوتەن قوزغىلىڭىدىن خەۋەر تاپقان قەشقەردىكى ماشاۋۋۇ داۋتەي قاغىلىقتا تۇرۇشلۇق 2 لىيەن ئەسكەردىن بىر لىيەننى خوتەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە ياردەمگە ئەۋەتىدۇ. ئارقىدىنلا قەشقەردىن خۇيزۇ، قىرغىزدىن تەركىپ تاپقان 2 لىيەن ئەسكەر تەشكىللەپ ئۇلارنى قاغىلىققا ئەۋەتىدۇ. خوتەنگە قاراپ يولغا چىققان ئەسكەرلەر قاغىلىقتىن چىقىپ گۇمىغا كىرمەيلا ئۇدۇل خوتەنگە مېڭىپ زاۋىغا كەلگەندە خوتەننىڭ قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتۈپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ خوتەنگە كىرمەي قايتىپ كېلىدۇ.

قاغىلىقتىكى قوزغىلاڭ

قاغىلىقتا سابىرخان خوجا ئىسىملىك بىر ئىشان بولۇپ شۇ ۋاقىتلاردا قاغىلىق بويىچە نوپۇزلۇق ئىدى. بۇ كىشى

خوتەن، قۇمۇل تەرەپتە كۆتەرىلگەن قوزغىلاڭلاردىن خەۋەر تې‍ـ
پىپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇ خوتەن قوزغىلىڭىنى قوللاپ ئۆزى بى‍ـ
لەن بىر پىكىردىكى كىشىلەرنى توپلاپ قەشقەردىن كەلگەن قىرغىز
ئەسكەرلەرنىڭ باشلىغى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قول‍ـ
لاشنى تەلەپ قىلىدۇ. قىرغىز لىيەنىنىڭ باشلىغى ئۇنى قوبۇل
قىلىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ شەھەرگە بېسىپ كىرىشىنى، ئۇلار بې‍ـ
سىپ كىرگەندە ئۆزلىرىنىڭ مىلتىقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئېتىپ
ئەمەلى قارشىلىق كۆرسەتمەي شەھەرگە كىرىشكە ئوڭايلىق تۇغدۇ‍ـ
رۇپ بېرىدىغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭچىلار شەھەرگە بىخەتەر بېسىپ
كىرىپ قىرغىز ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قاغىلىقتىكى ھۆ‍ـ
كۈمەت ئەسكەرلىرىدىن قورال تارتىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ قا‍ـ
غىلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. قوزغىلاڭچىلار 300 دىن
ئارتۇق قوراللىق قىسىم تەشكىللەپ يۈز ئادەمنى گۇمىغا، 100
ئادەمنى پوسكامغا ئەۋەتىدۇ. ماداۋتەينىڭ خوتەن قوزغىلاڭچىلى‍ـ
رىنى باستۇرۇشقا قاغىلىقتىن ئەۋەتكەن بىر لىيەن ئەسكىرى
خوتەنگە كىرەلمەي قايتىپ گۇمىنى ۋەيران قىلىپ يەنە قاغىلىق‍ـ
قا قاراپ كېلىۋاتقان ئىدى. ئۇلار يول ئۈستىدە قاغىلىقنىڭ
قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتۈپ كەتكەنلىگىنى ئاڭلاپ، ئوسمان،
ھىساممىدىن دىگەن 2 كىشىگە يول باشلىتىپ قاغىلىققا كىرمەي
ئۇششاقباش، كۆكيار ئارقىلىق كاچۇڭغا ئۆتۈپ، ئۇ يەردىن يەكەن‍ـ
گە كىرىۋالىدۇ. گۇمىغا ماڭغان 100 ئادەم ماداۋتەينىڭ ئەسكەر‍ـ
لىرىنى توسالماي قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ ئۇ يەردىن پوسكامغا
كېلىپ دەريا بويىغا ئورۇنلىشىدۇ. دىمەك. شۇنىڭ بىلەن مەمتى‍ـ
مىن ھەزرەت باشچىلىغىدىكى قوزغىلاڭچىلار پوسكامدىن تارتىپ
چەرچەنگىچە بولغان جايلارنى ئىگەللەيدۇ. ھەممە ناھىيىلەرگە

ھاكىملار بەلگىلىنىپ بىر قەدەر تېچلىق ئورنىتىلىدۇ.

شامەنسۇرنىڭ يەكەنگە كېلىشى

مەنتىمىن ھەزرەت ئىنىسى شا مەنسۇرنى 500 دەك ئەسكەر بىلەن يەكەننى ئىگەللەشكە ئەۋەتىدۇ. شا مەنسۇر گۇمىغا كەلگەندە گۇمىدىكى مەھەممەتنىياز ئەلەم 200 دەك پىدائى بىلەن قوشۇلىدۇ. ئىشان قادىرخاننى گۇمىغا ھاكىم قىلىدۇ.

شامەنسۇر قاغىلىققا كەلگەندە شەھەر ھاكىمى سابىرخان خوجا باشلىق خەلق ۋە پىدائىلار ئالدىغا چىقىپ دەبدەبە بىلەن قارشى ئالىدۇ. شامەنسۇر قاغىلىقتا 2 ـ 3 كۈن تۇرۇپ ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ قوراللىق ۋە قورالسىز بولۇپ 800 دەك پىدائىنى باشلاپ پوسكامغا كېلىدۇ. ئۇ يەردىكى 200 دەك ئەسكەر بىلەن قوشۇلىدۇ. بۇ چاغدا شامەنسۇرنىڭ قوراللىق ۋە قورالسىز ئەسكەرلىرى مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. 33 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ ئاياقلىرىدا يەكەنگە يېتىپ كېلىپ ماداۋتەي ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشىدۇ. جەڭ ناھايىتى قاتتىق بولىدۇ. بىر نەچچە كۈنلۈك جەڭدىن كېيىن ماداۋتەي ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي كونا شەھەرنى تاشلاپ يېڭى شەھەرگە كىرىۋالىدۇ. ئابدۇللاغا شامەنسۇر دېگەن ئۇنۋان شۇ قېتىمقى يەكەننى ئېلىش جېڭىدە بېرىلگەن. (بۇ ئۇنۋاننى ئەمىرگە بىر بەردىمۇ ياكى ئۆزى قويىۋالغانمۇ ئېنىق ئەمەس). يەكەن كونا شەھەر ئېلىنغان كۈنى 1933 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئىدى.

يەكەن ۋەقەسى

شامەنسۇر يەكەن كوناشەرنى ئىگەللەپ، يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلىپ، ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى ھالسىزلىتىۋاتقان بىر پەيتتە يەنى 33 - يىلى 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى قەشقەردىن تۆمۈر سىجاڭ ئەۋەتكەن ھاپىز لۈيجاڭ 300 چە ئەسكەر بىلەن يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ 2 ئەسكەر باشلىغى چىرايلىق كۆرۈشكەن بولسىمۇ، بىر قانچە كۈن ئۆتمەيلا ئوتتۇرىدا زىددى- يەت تۇغۇلىدۇ. سەۋەبى: شامەنسۇر خەلققە بەك زۇلۇم سالغان مىشا بېگىنى قولغا ئېلىپ خەلقنىڭ تەلىۋى بويىچە ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بەرگەن ئىدى. ھاپىز لۈيجاڭ بۇنى تۆمۈر سىجاڭنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي قىپسىلەر، دەپ ئاشكارا نارازىلىق بىلدۈرگەندىن تاشقىرى خەت ئارقىلىق تۆمۈر سىجاڭغا مەلۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا شامەنسۇر، بىزمۇ خوتەندىن ئىنقىلاپ قىلىپ كەلدۇق. بىزنىڭ رەھبىرىمىز خوجىنىياز ھاجىم، خوجىنىياز ھاجىمدىن بىزگە تۆمۈر سىجاڭغا بويسۇنۇڭلار دېگەن يوليۇ- رۇق يوق، دەپ ھاپىز لۈيجاڭنىڭ نارازىلىغىنى ئېتىۋارغا ئالمايدۇ. 2 - بىر سەۋەپ، ھاپىز لۈيجاڭ كېلىپ يېڭىشەر مۇھا- سىرىسىنى بوشاشتۇرۇپ قويىدۇ. 3- بىر سەۋەپ، قەشقەر يېڭىشەر- دىكى ماجەنساڭمۇ ھاپىز لۈيجاڭنىڭ ئارقىسىدىن 200 دەك ئەسكەر- نى يەكەنگە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار يەكەنگە كېلىپ، كوناشەرگە ئورۇنلىشىپ، بىر قانچە كۈندىن كېيىن غىپپىدە يېڭىشەردىكى

* مەن يېڭىساردا ھاكىم بولۇپ تۇرغان چېغىمدا شامەن- سۇر يېڭىسارغا كەلدى. شۇ چاغدا ماڭا بۇ ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بەرگەن.

ماداۋتەي ئەسكەرلىرىگە قوشۇلۇۋالىدۇ. بۇ ئەھۋالنى ھاپىز لۈيجاڭ بىلسىمۇ، ئۇلارنى توسماي بەلكى ئۇ، بىزنىڭ ئىتتىپاقچىمىز دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ يەكەن يېڭىشەردىكى ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرى 600 گە يېتىدۇ.

بۇ چاغدا شامەنسۇر بۇ ئىشلارغا ھەيران بولۇپ، ئۇلار بىزنىڭ قانداقچە ئىتتىپاقچىمىز بولسۇن، بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىز بىلەن بىرگە بولۇۋالغانلار قانداقمۇ بىزنىڭ ئىتتىپاقچىمىز بولالايدۇ، دەپ ھاپىز لۈيجاڭ بىلەن تىركىشىپ قالىدۇ ھەم بۇ ھەقتە بىر قارارغا كېلىش ئۈچۈن شامەنسۇر تۆمۈر سىجاڭغا ئادەم ئەۋەتىدۇ.

ساۋۇت داموللامنىڭ يەكەنگە كېلىشى

ساۋۇت داموللام خوتەندە قوزغىلاڭ كۆتىرىلىشتىن بۇرۇن يەنى 32 - يىلى 12 - ئايلاردا ھەرەمدىن قايتىپ قاغىلىققا كېلىپ ئاندىن خوتەنگە بارغان. داموللام قارىقاشتا قۇرۇلغان قوزغىلاڭچىلار تەشكىلاتىدىن 33 - يىلى 1 - ئايدا خەۋەر تاپىدۇ. خوتەن ئازات قىلىنغاندىن كېيىن خوتەندە قۇرۇلغان قوزغىلاڭچىلار ھۆكۈمىتى ساۋۇت داموللامنى شەيخۇل ئىسلام قىلىپ ئەڭ يۇقۇرى دىنى مەرتىۋە بېرىدۇ. شۇ ئوتتۇرىدا داموللامنىڭ نىمە ئىش قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. لېكىن بۇ ئادەم شەيخۇل ئىسلام بولغاندىن كېيىن يەكەندىكى شامەنسۇر بىلەن ھاپىز لۈيجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپتىن خەۋەر تېپىپ، ئۇلارنى ياراشتۇرۇش ئۈچۈن يەكەنگە كېلىدۇ. بۇ چاغدا يەكەندىكى شامەنسۇر باشلىق ھەربى ۋە خەلقتىن بىر قانچە مىڭ كىشى يەكەن دەرياسىنىڭ بويىغا چىقىپ داموللامنى كۈتۈۋا-

لىدۇ. (ھاپىزلۇيجاڭ ئالدىغا چىقمايدۇ.) دامولللام شامەنسۇر بىلەن سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددى-يەتنىڭ تۈگۈنى ماداۋتەي ئەسكەرلىرى مەسىلىسى ئىكەن دەپ تونۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ساۋۇت دامولللام شامەنسۇر، ھاپىزلۇيجاڭ قاتارلىقلارنى بىر يەرگە جەم قىلىپ كېڭەش ئاچىدۇ. كېڭەشتە ساۋۇت دامولللام سۆزلەپ «يەكەندىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى ئۇرۇش بىلەن ياكى سۆھبەت ئارقىلىق قورالسىزلاندۇرۇپ يەكەن-نى تىنجىتىپ، خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەمگە ئەسكەر ئەۋە-تىشىمىز كېرەك. يەكەندىكى ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرىنى بىر تەرەپ قىلماي تۇرۇپ، ئۈرۈمچىگە ئەسكەر ئەۋەتكىلى بولمايدۇ. بۇنىڭغا قانداق قارايسىزلەر» دەيدۇ. بۇ چاغدا ھاپىز «لۇيجاڭ: بۇنىڭغا مېنىڭ پىكرىم يوق، تۆمۈر-سىجاڭ قانداق بۇيرۇق قىلسا شۇنى ئىجرا قىلىمەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىرلىرى تۆمۈرسىجاڭغا خەت يېزىشاملا، ياكى ئۆزلىرى (ساۋۇت دامولللامنى دېمەكچى) باراملا، شۇ كىشىدىن سوراپ بىر تەرەپ قىلىشسىلا» دەيدۇ.

شۇ ئارىلىقتا قەشقەردىن تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئابدۇغۇپۇر ھاجىم شاپتۇل باشچىلىقىدىكى 4 ۋەكىلى يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلار تۆمۈرسىجاڭنىڭ: «ماجەنساڭ بىزنىڭ ئىتتىپاقچىمىز ۋە ياردەمچىمىز، ھازىر ئۈرۈمچىدە خوجىنىياز ھاجىم بىلەن ماجۇڭيىڭ بىرلىكتە ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ، بىز بۇ يەردە ماجەن-ساڭنى قورالسىزلاندۇرۇپ قويساق، ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا خىزجىنىياز ھاجىمدىن خەۋەر بولمىغىچە ئۇلارغا تەگمەسلىكىمىز كېرەك» دىگەن پىكرىنى يەتكۈزىدۇ. بۇ چاغدا ساۋۇت داموللا باشچىلىقىدىكى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىرى: «يەكەن، قەشقەردىكى ماداۋتەي، ماجەنساڭ ئەسكەر-

لەرنى قورالسىزلاندۇرماي تۇرۇپ، خوجىنىياز ھاجىمغا ئەسكەر ئەۋەتكىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە جەنۇپ ئازات بولۇپ بولدى، شۇڭا بىز قەشقەردە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىپ (شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى دېمەكچى) خەلقنىڭ يۆلىكىنى يېڭىلىۋېلىشىمىز كېرەك، كونا تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشىمىز كېرەك، بۇ پۇل-مال مەسىلىسى ئەمەس، چوڭ ھەق-چوڭ ناھەق مەسىلىسى، ئۇنداق قىلمىساق، ئىنقىلاپ نېمە قىلىمىز» دەيدۇ ھەمدە ۋەكىللەرگە مۇشۇ كېڭەشتە بولۇنغان سۆزلەرنى تۆمۈر سىجاڭغا يەتكۈزۈشنى تاپشۇرىدۇ. ۋەكىللەردىن ئابدۇغۇپۇر ھاجىم شاپتۇل يەنىلا تۆمۈر سىجاڭنىڭ ماجەنساڭنى قورالسىزلان-دۇرۇشقا قارشى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن كېڭەش ئاياقلىشىدۇ. لېكىن كېڭەشتىن قايتقاندىن كېيىن ئابدۇغۇپۇر ھاجىم شاپتۇل: ئۇلارنىڭ جۇمھۇرىيەت قۇرۇمىز دېگىنى نېمىسى، ماجەنساڭلارغا كۈچى يېتەمتىكەن؟ دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى قىلىپ، ساۋۇت داموللامنىڭ كەينىدىن غەيۋەت قىلىدۇ. ۋەكىللەرنى كۈتۈشكە مەسئۇل بولغان بەرسى بۇ سۆزنى ئاڭلاپ قىلىپ شامەنسۇرغا ئېيتىپ قويىدۇ.

قەشقەردىن كەلگەن ۋەكىللەر ئەتىسى قايتماقچى بولغاندا شامەنسۇر، ئابدۇغۇپۇر ھاجىمنى ئېلىپ قېلىپ نەزەربەنت قېلىپ قويىدۇ. ۋەكىللەر قەشقەرگە كېلىپ يەكەندىكى كېڭەشتە بولۇنغان سۆزلەرنى، ئابدۇغۇپۇر ھاجىمنى ئېلىپ قالغانلى-غىنى تۆمۈر سىجاڭغا يەتكۈزىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بۇنىڭغا خاپا بولۇپ ئابدۇغۇپۇر ھاجىمنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن قەشقەر ئۆلىما-لىرىدىن تەشكىللەپ يەنە ۋەكىل ئەۋەتىدۇ. شامەنسۇر ۋەكىللەرگە: ئابدۇغۇپۇر ھاجىمنى ھازىر قويۇپ بېرىمىز، مۇندىن كېيىن مۇنداق پىتنە-پاسات تارقاتمىسۇن! دەپ جېكىلەيدۇ.

يەكەندىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى

خوتەن، قاغىلىق قوزغىلاڭلىرى مۇۋەپپەقىيەت قازانغاندىن كېيىن خوتەن، قاغىلىق تەرەپلەردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يەكەنگە توپلىنىپ يەكەن يېڭىشەرگە ئورۇنلىشىۋالدى. خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ئىمىر ئابدۇللا بەگنى يەكەننى پەتھ قىلىشقا ئەۋەتتى. قەشقەر تەرەپتىن تۆمۈر سىجاڭ ھاپىز لۈيجاڭنى 3-4 يۈز ئەسكەر بىلەن يەكەنگە ئەۋەتتى. بۇ ئىككى كۈچ بىرلىشىپ يەكەن يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلغان بولسىمۇ لېكىن بىر تەرەپ قىلالمايدۇ.

بۇ چاغدا قەشقەردىكى ماجەنساڭ، يەكەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى ئەپلەپ ئۆزىگە ئەل قىلىۋېلىش ئۈچۈن مارۇلۇڭ ئىسىملىك تۇەنجاڭنى 100 ئاتلىق ئادەم بىلەن يەكەنگە ئەۋەتتى. مارۇلۇڭ يەكەنگە كۆرۈنۈشتە شامەنسۇر ۋە ھاپىز لۈيجاڭلارغا ياردەم كۆرسەتكىلى كەلگەندەك قىلىپ كېلىدۇ. لېكىن ئۇ پۇرسەت تېپىپ يېڭىشەرگە كىرىپ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىۋالدى، ئۇنىڭ مەقسىدى شەھەردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى ۋە قورال ياراقلىرى بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ كېتىپ ماجەنساڭ قىسىملىرىنى تولۇقلاش ئىدى. ئەمما خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ۋە تۆمۈر سىجاڭ ئەسكەرلىرىمۇ يەكەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ قوراللىرىنى تارتىۋېلىشنى مەقسەت قىلاتتى. دېمەك يەكەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ قورال-ياراقلىرىغا ئۈچ تەرەپنىڭ كۆزى تەڭ چۈشكەنلىكتىن

يەكەن ۋەزىيىتى مۇرەككەپ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى.

بۇ چاغدا ماشياۋۇ بىلەن ماجەنساڭ ئىككىسى يەكەندىكى ھۆكۈمەت كۈچلىرىنى قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ كېلىشۈپلىشىنىڭ ئامالىنى مەسلىھەتلىشىپ تۆمۈر سىجاڭغا: «يەكەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ ئۇلارنىڭ قورالىنى تۆمۈر سىجاڭغا تاپشۇرۇش» دەيدىغان بىر يولنى تەكلىپ قىلىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭ بۇ تەكلىپكە بىنائەن ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى يۈسۈپجان (قۇر بېشى)، كىچىك ئاخۇنلارنى يۈزدىن 200 ئەسكەر بىلەن، يېڭىساردىكى ئەخمەتخان لۈيجاڭنى 200 ئەسكەر جەمى 400 ئەسكەر بىلەن يەكەندىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئەپكىلىشكە بەلگىلەيدۇ. بۇنى ئوسمان لۈيجاڭ ئاڭلاپ، بىزدىن ئادەم بارمامدۇ؟ دەپ سورىغاندا ئۇنىڭغىمۇ 2 ليەن بېرىشقا قوشۇلىدۇ. ئوسمان ئوراز تۇەنجاڭ بىلەن مېنى (قادىر ھاجى) 300 ئەسكەر بىلەن يەكەنگە بېرىشقا بۇيرۇق قىلدى. بىز تۆمۈر سىجاڭنىڭ، ئوسماننىڭ بولۇپ 500 دەك ئەسكەر يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتۇق. ئەخمەتخان لۈيجاڭ 200 دەك ئەسكەر بىلەن يېڭىساردا قالدى.. بۇ ھەقتە تۆمۈر سىجاڭ ھاپىزلۈيجاڭ بىلەن شامەنسۇرغا يەكەن يېڭىشەردە قاملىپ قالغان ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىگە دەرۋازىنى ئېچىپ بېرىش، ئۇلارغا چېقىلماسلىق توغرىسىدا خەت ئەۋەتكەن ئىدى. خەت يېتىپ بارغان كۈنى ئۇلار قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىپ شۇ كۈنى كۆك راۋاتقا كېلىپ قونىدۇ. ئەتىسى يېڭىسارغا قاراپ يولغا چىقىپ ھېيىتنىڭ سېيىغا كەلگەندە ئەمىر ساھىپ باشچىلىقىدا 1000 دەك خوتەن پىدائىلىرى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ كېلىدۇ. بىز شۇ چاغدا ئۇلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئەپكېتىش ئۈچۈن قىزىلدا كۈتۈپ تۇراتتۇق. ماداۋتەي ئەسكەرلىرى ئارقە-

سىدىن كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنى كۆرۈپ توختاپ قالدى. بىز ئۇلارنىڭ قورقماي كېلىۋېرىشىنى ئېيتىپ ۋەكىل ئەۋەتتۇق. شۇ ئەسنادا ئارقا تەرەپتىن ئوق چىقىپ قالدى. ئۇلار قورشاۋدا قالغان ئوخشايمىز دەپ چۈشەنسە كېرەك، بىر تەرەپكە قاراپ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋېتىپ بىزگە قارىتىپ ئوق چىقاردى. بىزمۇ ئوق چىقاردۇق. ئوتتۇرىدا بىر قەپەس ئېلىشتۇق. ئۇلار يەڭىلغانلىرىنى تاشلاپ يېڭىسارغا قاراپ قاچتى. ئەمىر ساھىپ ئەسكەرلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتتى. ماداۋتەي ئەسكەرلىرى 600 دەك ئادەم بولۇپ، ئۇلاردىن 500دەك ئادەم قوراللىق، قالغىنى ئائىلە-تەۋەلەر ئىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئارقىسىدىن كېلىۋاتقان 400 دەك قېرى-چۈرى، ئۇششاق باللارمۇ بار ئىكەن. بىز قاچقانلارنى قوغلىماي ئارقىسىدا قالغان يارىدار ۋە قېرى-چۈرى، ئۇششاق باللارنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئېلىپ كەلدۇق.

قىزىلدا بىزگە ئوق چىقىرىپ يېڭىسارغا ئۆتۈپ كەتكەن ماداۋتەي ئەسكەرلىرى 200 چە بولۇپ، ئۇلار يېڭىسارنىڭ قايراق دىگەن يېرىگە كەلگەندە ئەخمەتجان لۈيجاڭ ئەسكەرلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ ئۇلارنى قىرىپ تاشلىغان. بىز قىزىلدىن يولغا چىقىپ 3-كۈنى توققۇزاققا يېتىپ كەلسەك، ئوسمان لۈيجاڭ 200 چە ئەسكەر بىلەن ئالدىمىزغا چىقىپ تۇرغان ئىكەن. ئەتىسى بىز تۆمۈر سىجاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ يولدا بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بەردۇق، تۆمۈر سىجاڭ، بىزنىڭ قىزىلدا قولغا چۈشۈرگەن ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە-تەۋەلىرىنى ساق-سالامەت ئەپكەلگىنىمىزگە خوش بولدى. ئەخمەتجان لۈيجاڭنىڭ ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى قىرىپ تاشلىغىنىغا رەنجىدى، يەكەندىن كەلگەن ئەمىر ساھىپ 100 دەك قورالنى غەنىمەت ئېلىپ يەكەنگە قايتىپ كەتتى. بىزمۇ

قولغا چۈشۈرگەن قوراللارنى ئۆزىمىز ئىگەللىدۇق. بىز قەشقەرگە كېلىپ 5 ـ 6 كۈندىن كېيىن تۆمۈر سىجاڭ سېتىۋالدىجان، كېچىك ئاخۇنغا ۋە ماڭا (قادىر ھاجى) تۈەنجاڭلىق ئۇنۋان بەردى ھەم تامغا ئويدۇرۇپ بەردى (خەنزۇچە) بىز قىزىلدىن مۇھاپىزەت قىلىپ ئېلىپ كەلگەن 400 دەك ھۆكۈمەت ئەسكىرى ۋە ئۇلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرىنى قەشقەر يېڭىشەرگە (ماجەنساڭغا) ئۆتكۈزۈپ بەردۇق. بۇ، 33 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئىدى.

ماجەنساڭ يېڭىشەردە، تۆمۈر سىجاڭ كونا شەھەردە ئىدى. ماجەنساڭنىڭ 1700 دەك ئەسكىرى بولۇپ، كېچە ـ كۈندۈز مەشق قىلاتتى. تۆمۈر سىجاڭنىڭ قولىدىكى 2 لۈيدە 1600 دەك، ئوسمانىنىڭ قولىدىكى 4 تۈەندە 1200 دەك ئەسكەر بار ئىدى. ئەگەر 2 تەرەپ بىرلىشىدىغان بولسا، ناھايىتى زور كۈچ ئىدى. يېڭىشەر مەسىلىسىنىمۇ بىر تەرەپ قىلغىلى بولاتتى.

ساۋۇت داموللام بىلەن شامەنسۇرنىڭ قەشقەرگە كېلىشى

ساۋۇت داموللام بىلەن شامەنسۇر قەشقەر يېڭىشەر مەسىلىسىنى يەكەندە تۇرۇپ ھەل قىلغىلى بولمايدىكەن دەپ 33 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى قوراللىق، قورالسىز بولۇپ 1000 دەك پىيادىنى باشلاپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. 17 ـ كۈنى تۆمۈر سىجاڭ يېنىك ماشىنا بىلەن كۆرۈنۈشتە ئالدىغا چىققان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنى يەنە يەكەنگە قايتۇرۇشنى كۆزلەپ يېڭىسارغا كېلىدۇ يېڭىسارغا كېلىشتىن بۇرۇن تومۇر سىجاڭ قەشقەر يېڭىشەردە ماجەنساڭ بىلەن كۆرۈشۈپ ماڭىدۇ. يېڭىساردا تۆمۈر سىجاڭ ساۋۇت داموللام، شامەنسۇرلار بىلەن چىرايلىق كۆرۈشۈپ سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ.

سۆھبەتتە تۆمۈر سىجاڭ خوجىنىياز ھاجىغا ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ساۋۇت داموللام تەرەپ: قەشقەرگە يېڭىشەردىكى ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتەيلۇق دىگەن تەكلىپنى بېرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بولسا بۇ پىكىرگە قوشۇلمايدۇ. ئۇ يەنە ھازىر خوجىنىياز ھاجىم ماجۇڭيىڭ بىلەن بىرلىشىپ ئۈرۈمچىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ، ئەگەر بىز بۇ يەردە ئۇلارنى بىر تەرەپ قىلىپ قويساق (قورالسىزلاندۇرۇپ قويساق) خوجىنىياز ھاجىم بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ دىگەن كونا پىكىرىنى تەكرارلايدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا شۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلۇپ، بىر بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان؛ ئاقسۇدا باي سىجاڭ① ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ بولغان؛ ھەتتا خوجىنىياز ھاجىدىن تۆمۈر سىجاڭغا توخسۇنلۇق شىرىپ ئاخۇن ئارقىلىق قەشقەردىكى ماجەنساڭ قىسىملىرىنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق كېلىپ بولغان چاغ ئىدى. شۇنىڭدەك ساۋۇت داموللامنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرۇش، يېڭىچە غەللە - پاراق ئېلىش، بايلارنىڭ يەرلىرىنى قايتا ئۈلچەش، كەمبەغەللەرگە غەمخورلۇق قىلىش، كونا ھۆكۈمەت تۈزۈملىرىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدىكى پىكىرلىرىگىمۇ قوشۇلمايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ ساۋۇت داموللا تەرەپ تۆۋەندىكى 4 تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

1 - ماجەنساڭ مەسىلىسىنى تېزلىكتە بىر تەرەپ قىلىش؛

---

① باي سىجاڭنىڭ ئەسلى ئىسمى ئىسمايىل. ئەمما باي سىجاڭ دەپ مەشھۇر نام ئالغانلىقتىن كىتاۋىمىزدا باي سىجاڭ دەپ قوللاندۇق.

2 ـ ھەربىي ـ مەمۇرى ئىسىملارنى مۇسۇلمانچە ئاتاش؛
3 ـ تامغىنى ئۇيغۇرچە ئويدۇرۇش؛
4 ـ دىخانلاردىن ئالىدىغان غەللە ـ پاراقنىڭ يېرىمىنى ۋەخپە كەرىمدىن تولدۇرۇش؛

بۇ تەكلىپلەرگە تۆمۈر سىجاڭ ئۆيلۈشۈپ كۆرىدىغانلىقىنى بىلدۈردۇ. ماجەنساڭ مەسىلىسىگە كەلگەندە: ئۇنىڭ 2 مىڭچە مۇنتىزىم ئەسكىرى بار، ئۇنى ئاسانلا بىر تەرەپ قىلغىلى بولمايدۇ. ئەگەر ھەر بىرلىرى قەشقەرگە بېرىش ئارزۇلىرى بولسا، ئازراق ئادەم بىلەن بېرىپ زىيارەت قىلىپ قايتىشىلا بولىدۇ، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىنات مەسىلىسىنى ھەل قىلماق قىيىن، دەيدۇ.

ساۋۇت داموللام، شامەنسۇرلەر ئۆزپىكرىدە قېلىپ قەشقەرگە بارىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئارقىسىدىن ساۋۇت داموللام، شامەنسۇرلەر قەشقەرگە كېلىدۇ. بۇ 33 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئالدىغا 8 تاشقا چۈشكۈن راسلاپ ھامىتخان لۈيجاڭ، ھەمدەم بەگ ھاجىم لۈيجاڭ، سېتىۋالدىجان، كىچىك ئاخۇنلار 600 دەك ئەسكەر بىلەن ئىستىقبالغا چىقىدۇ. ئوسمان لۈيجاڭ، ئوراز تۈەنجاڭلارمۇ 400 دەك ئەسكەر بىلەن ئالدىغا چىقىدۇ. شۇ كۈنى شەھەردىن چىققان ئادەم بەك كۆپ ئىدى، ئۇلارنىڭ ئالدى قالماق كۆۋرۈككىچە يېتىپ بارىدۇ. چۈشكۈن 2 جايغا راسلانغان ئىدى. بىرسى 8 تاشتا، بىرسى قالماق كۆۋرۈكتە. ساۋۇت داموللاملار چۈشكۈن راسلىغان جايغا پېشىن بىلەن يېتىپ كەلدى. يەكەندىن كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ 600ى ئاتلىق بولۇپ، ھەممىسى قوراللىق ئىدى، 400ى پىيادە بولۇپ قوللىرىدا كەكە، پالتا، توقماق قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇلار 2 دىن تىزىلىپ كېلىشتى. بىزنى كۆرگەندىن كېيىن ساۋۇت داموللام باشلىق ئەمەلدارلار ئاتتىن چۈشۈشتى.

ئەڭ ئاۋال ئوسمان بېرىپ داموللام، شامەنسۇرلەر بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. ۋالى مەھكىمىسىدىن بىر پوچتا چىقارغان ئىكەن. ئۇنىڭغا ساۋۇت داموللام بىلەن زىرىپ قارى ھاجىم چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن ئالدىدا پوچتا ماڭدى، ئارقىسىدىن بىز ماڭدۇق. يولنىڭ 2 قاسىنغىدىكى ئىستىقبالغا چىققان شەھەر ئاھالىسى «ئامىن» دەپ ئۈنلۈك تۇۋلاشتى. ساۋۇت داموللام جاۋابەن ئۇلارغا بارىكاللا ئېيتتى.

8 تاشتىن يولغا چىقىۋاتقاندا ۋالى يۇنۇس بېگنىڭ بىر ئادىمى يۇنۇس بېگنىڭ سالامەتلىكى ياخشى بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن ئىستىقبالغا چىقالمىغانلىقى توغرىسىدىكى خەنزۇچە يېزىلغان بىر پەنزەنى (بۇ شۇ چاغدىكى خەنزۇ ئەمەلدارلارنىڭ چاقىرغان يەرگە بارالماي قالسا ئەۋەتىدىغان قەرتىسى ئىكەن) كۆتۈرۈپ كېلىپ ساۋۇت داموللامغا بەردى. قىزىلنىڭ كۆۋرۈگىگە كەلسەك، شەھەردىن ۋە يېزىدىن بولۇپ ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم توپلانغان ئىكەن، ئۇلارمۇ ئامىن! ئامىن دەپ ئۈنلۈك تۇۋلاشتى. مېھمانلار جاۋابەن سالام بەردى. ساۋۇت داموللام شامەنسۇر، زېرىپ قارى ھاجىملارغا ئۇلاغ بازىرىدىكى مۆيدىن جان باينىڭ بېغى راسلانغان ئىكەن. ئۇلار شۇ باققا ئورۇنلاشتى. ئەسكەرلەر شۇ ئەتراپتىكى بوش ساراي ۋە باغلارغا ئورۇنلاشتى.

ئەتىسى ئوسمان لۈيجاڭ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى قىرغىز تۇەنجاڭلارنى باشلاپ داموللام بىلەن كۆرۈشكىلى چىقتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەن (قادىر ھاجى) كىچىك ئاخۇن ئىككىمىز كۆرۈشكىلى چىقتۇق. ئەھۋال ئۇقساق، تۆمۈر سىجاڭ ھەم ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى لۈيجاڭلارمۇ، ۋالى يۇنۇس بېگمۇ ھاردۇق سوراپ چىقمىغان ئىكەن. لېكىن ساۋۇت داموللام شەھەرگە كېلىپ 3 ـ كۈنى زىرىپ قارى ھاجىمنى ئېلىپ ئازغىنە ئەسكەر بىلەن سىجاڭ بىلەن

كۆرۈشكىلى ۋالى مەھكىمىسىگە كىرىدۇ. شۇ چاغدا سىجاڭ بىلەن بىرگە يۈنۇس بېگ، نىزامىدىن ئەپەندى قاتارلىقلار ۋالى مەھكىمىسىنىڭ قورۇسىدا ئۇلارنى كۈتۈۋالىدۇ ھەم مېھمانخانىغا باشلاپ ھال سورايدۇ. ئۇلار تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىدىن خۇشلىشىپ چىقىپ، يۇمۇلاق شەھەر كۆلبېشىدىكى ئوسماننىڭكىگە پەتىگە بارىدۇ. ئوسمان ئۇلارنىڭ شەرىپى ئۈچۈن بىر قانچە 100 ئەسكەرنى تىزىپ مىزگان، داقا - دۇمباقلارنى چالدۇرۇپ قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن داستىخان سېلىنىپ تاماق تارتىلىدۇ. زىياپەتتىن كېيىن ئۇلار ئۆز ئورنىغا قايتىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ شۇ كۈنىلا ھامىتخان لۇيجاڭ بىلەن ھەمدەم بەگ ھاجىنى داموللام، شامەنسۇرلەرنىڭ قېشىغا ۋەكىل قىلىپ چىقىرىدۇ. ۋەكىللەر بىجاڭنىڭ: ھەر ئىككى تەرەپ 500 دىن ئەسكەر تەشكىللەپ خوجنىياز ھاجىمغا ياردەمگە ئەۋەتسەك، خوجنىياز ھاجىمۇ ئەسكەر تەلەپ قىپتۇ، دىگەن پىكرىنى يەتكۈزىدۇ. بۇ يەردە تۆمۈر سىجاڭنىڭ شۇ چاغدا ساۋۇت داموللام، شامەنسۇرلەر بىلەن دەرھال سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ئۇلارنى ئەسكەر ئاجرىتىشقا قىستىشى، ئۇلارنىڭ ئوسمان بىلەن بىرلىشىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئىدى. ماجەنساڭنىڭ مەقسىتىمۇ شۇ ئىدى. لېكىن ساۋۇت داموللام، شامەنسۇرلەر يەنىلا ماجەنساڭ، ماداۋتەيلەرنىڭ يېڭىشەردىكى ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ بولۇپ، ئاندىن خوجنىياز ھاجىمغا ئەسكەر ئەۋەتىشنى، بولمىسا ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىدىن خاتىرجەم بولۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭمەن (قادىر ھاجى) بىلەن كىچىك ئاخۇننى چاقىرىپ، سىلەر ئاتۇشلۇق، داموللاممۇ ئاتۇشلۇق، سىلەر داموللامغا ئېيتىڭلار، يېڭىشەردىكى ماجەنساڭ مەسىلىسىنى ئاسان ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. ئۇنى بىر مەزگىل

كۈتۈش كېرەك. سىلەر گەپكە كۆندۈرۈڭلار دەپ چىقاردى. بىز سىجاڭنىڭ سۆزىنى يەتكۈزۈۋىدۇق، ئۇلار يەنە ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇردى. بىز قايتىپ كەرىپ ئەھۋالنى يەتكۈزدۇق. بۇ ئوتتۇرى-دىكى زىددىيەتلەردىن سائەتلەپ خەۋەر تېپىپ تۇرغان ماجەن-ساڭ، ۋالى يۇنۇسبېك ئارقىلىق تۆمۈر سىجاڭغا: «ئوسماننىڭ پەيلى بۇزۇق، ئۇ، شامەنسۇر بىلەن بىرلىشىۋېلىپ سىلىگە قول سالىدىغاندەك تۇرىدۇ» دەپ چاقىدۇ. ئوسمانغا بولسا، «سەن ھوش-يار بول، بولمىسا سىجاڭ سېنى قولغا ئالىدىغاندەك تۇرىدۇ» دەپ، بىر بىرىدىن ھۈركۈتۈپ ئىشەنمەسلىك ئۇرۇقىنى تېرىيدۇ.

تۆمۈر سىجاڭ تەرىپىدىن ساۋۇت داموللا ۋە شامەنسۇرنىڭ نەزەربەنت قىلىنىشى

ساۋۇت داموللا ۋە شامەنسۇرلەر قەشقەرگە كەلگەندىن كې-يىن ئوتتۇرىدا گەپ توشۇپ سۇخەنچىلىك قىلىدىغانلارنىڭ كۆپ-لىگىدىن تۆمۈر سىجاڭ بىلەن خوتەن قىسمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىدۇ. ئاخىرى تۆمۈر سىجاڭ 33 - يىلى 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ھامىتخان لۇيجاڭ، ھەمدەم بەگ ھاجى، سېتىۋالدىجان، كىچىك ئاخۇنلارغا بۇيرۇق بېرىپ، ساۋۇت داموللا ۋە شامەنسۇر تۇرغان ئورۇنلارنى قورشىۋېلىپ ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى پۈتۈنلەي قورالسىزلاندۇردى. ساۋۇت داموللا بىلەن شامەنسۇرنى ئەسكەرلىرىدىن ئايرىپ يار باغدىكى بىر ھويلىغا نەزەربەنت قىلىپ قويىدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن تۆمۈر سىجاڭغا، ماجەنساڭدىن تارتىپ ھەممى-سى قاتتىق بويسۇنۇپ «سىلىڭ» لىق تامغا تاپشۇردى. تۆمۈر سىجاڭ بۇ تامغىنى بىر كۈن شەھەر ئايلاندۇرۇپ داغدۇغا قىلدى.

ئاردىن بىر قانچە كۈن ئۆتكەندە تۆمۈر سىجاڭ مېنى چاقىرتىپ، «سىزنى پەيزىۋاتقا يۆتكىدىم، ئوسماندىن ئايرىلىپ كېتىڭ» دېدى. بۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئوسمان ئېلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتمۇ كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلەشكەنلىكىنى چۈشەنگىلى بولاتتى. نەتىجىدە 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگە كەلگەندە ئوسمان ئېلى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئۆز يۇرتى قىزىلۋۇيىغا چىقىپ كېتىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ خوتەنگە ئەسكەر چىقىرىشى

تۆمۈر سىجاڭ شامەنسۇرلەرنى قورالسىزلاندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئەتىسىلا يېڭىسارىدىكى ئەخمەتخان لۈيجاڭغا بۇيرۇق ئەۋەتىپ ئۇنىڭ يەكەندىكى ھاپىز لۈيجاڭغا ھەمكارلىشىپ يەكەندىكى شامەنسۇرنىڭ قويغان ئادىمى ئەمىر ساھىپ (نۇر مەھەممەت) نى قورالسىزلاندۇرۇپ بولۇپ، ئاندىن خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ خوتەننى ئازات قىلىڭلار، دەيدۇ ھەم شامەنسۇرنى قولغا ئالغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئارقىدىنلا سېتىۋالدىجان بىلەن كىچىك ئاخۇننىمۇ 2 تۈمەن ئەسكەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتىدۇ. ھاپىز لۈيجاڭ بۇيرۇق بويىچە خوتەنگە قاراپ يولغا چىقىپ قاغىلىققا يېتىپ بېرىپ خوتەن ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشىدۇ. (قاغىلىقتىكى ئەسكەرلەر مەتىمىن ھەزرەتكە بويسۇناتتى). قاغىلىقتىكى ئەسكەرلەر بىر ۋەقەنى پەقەت چۈشۈنەلمەي كومىغا چېكىنىدۇ. ئۇلارنىڭ سانىمۇ 100 دىن ئاشمايتتى. ئۇلار كومىغا بېرىپ مۇداپىئەلىنىدۇ. ھاپىز لۈيجاڭ كېلىپ ئۇرۇشۇپ كومىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇلار زاۋىغا چېكىنىدۇ. شۇ چاغدا قەشقەردىن كەلگەن سېتىۋالدىجان، كىچىك ئاخۇنلارنىڭ قوشۇلۇپ ھاپىز لۈيجاڭنىڭ

ئەسكىرى 800 دىن ئاشاتتى. ئۇلار زاۋۇدىمۇ قاتتىق ئۇرۇشۇپ ئاخىرى بولماي خوتەنگە چېكىنىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مەتتىمىن ھەزرەت ئەسكەرلىرىنى باشلاپ چىقىپ ھاپىز لۈيجاڭ بىلەن سوقۇشىدۇ. 2 كۈنلۈك قاتتىق جەڭدىن كېيىن ھاپىز لۈيجاڭ يېڭىلىپ چېكىنىدۇ. ئۇلار چېكىنىپ زاۋۇغا كەلگەندە پۇقرالار كالتەك - توقماق كۆتىرىپ چىقىپ ھاپىز لۈيجاڭنىڭ ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا ھاپىز لۈيجاڭ ئەسكەرلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ پۇقرالارنى ئوققا تۇتىدۇ ھەممىدە ئۇلارنى بۇلاپ - تالاپ، ئۆلتۈرۈپ كۆمىگە كېلىدۇ، مانا شۇنداق بىر پەيتتە، ئوسماندىن ھاپىز لۈيجاڭغا تۆمۈر سىجاڭنىڭ ماجەنساڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىگىنى، ئۆزىنىڭ سىجاڭ بولغانلىغىنى، شۇڭا ھاپىز لۈيجاڭنىڭ تېزدىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىشى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش كېلىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى

ماجەنساڭنىڭ قۇرقۇتمىشى تۈپەيلىدىن ئوسمان 2 - ئاۋغۇست كۈنى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قىزىلئۈيگە كەتكەن ئىدى. تۆمۈر سىجاڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ھامىتخان لۈيجاڭنى 600 گە يېقىن ئەسكەرلىرى بىلەن ئوسماننى قوغلاشقا لەنگەرگە چىقىرىدۇ. بۇ چاغدا ئوسمان لەنگەردە ماداۋتەيىنى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ قوراللىرىنى ئېلىپ مىڭ يول تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. ھامىتخان ئوسماننىڭ مىڭ يولغا ئۆتۈپ كەتكەنلىگىنى خەۋەر قىلىپ تۆمۈر سىجاڭغا خەت يازىدۇ. سىجاڭ ئۇنى قوغلاشقا 600 ئەسكەرنىڭ يېتىشمەيدىغانلىغىنى ھېس قىلىپ، تېلېفون بىلەن ماجەنساڭدىن بىر تۈمەن ئەسكەر ياردەم بېرىشىنى سورايدۇ. ئۇ

بۇنىڭغا ماقۇل بولىدۇ. 3 - ئاۋغۇست سىجاڭ ماشىنا بىلەن لەنگەرگە بېرىپ، ئەسكەرلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ، ماجەنساڭنىڭ بىر تۈەن ئەسكىرى ياردەمگە كېلىدىغانلىقىنى ھامىتخانغا ئۇقتۇرۇپ، ئوسماننى تۇتۇش توغرىسىدىكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، ماشىنا بىلەن قايتىدۇ. سىجاڭ سەمەن توغراقلىق مازارغا كەلگەندە، ماجەنساڭنىڭ ياردەمگە چىقارغان تۈەنجاڭ كاڭ مازا باشچىلىقىدىكى بىر تۈەن ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. كاڭ مازا تۆمۈر سىجاڭنى كۆرۈپ ھۆرمەت بىلدۈرگەن قىياپەتتە ئەسكەرلىرىنى ئاتتىن چۈشۈشكە بۇيرۇپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىغا دوكلات بېرىشكە بارىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ ماشىنىدىن چۈشۈپ، ئۇلارنىڭ كېچىكمەي قالغانلىقىنى، ئۇلارغا ئورۇن راسلاپ قويغانلىقىنى، دەرھال لەنگەرگە يېتىپ بېرىشنى تاپشۇرۇپ، ماشىنىغا چىقاي دەۋاتقاندا كاڭ مازىنىڭ يېنىدىكى ئەسكەر تۆمۈر سىجاڭنى ئاتىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى ئادەملەردىن 4 نى ئېتىپ تاشلايدۇ، 2 سى قېچىپ كېتىدۇ. تۆمۈر سىجاڭنىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ قەشقەر شەھىرىدە سازايى قىلىدۇ. شۇ چاغدا شەھەر مۇھاپىزىتىدە يۈسۈپجان تۈەنجاڭ، توختى لىيەنجاڭ، ئىدرىس لىيەنجاڭلار قالغان ئىدى. ئۇلار يار باغ دەرۋازىسىدا بولۇپ، ھەممە ئەسكىرى 400 دىن ئاشمايتتى.

ئۇلار ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تۆمۈر سىجاڭنىڭ كاللىسىنى سازايى قىلىپ يۈرگەنلىكىنى ئاڭلاپ دەرھال ھەركەتكە كېلىپ، ئۇلارغا قارشى ئوت ئاچىدۇ. شۇ ئوتتۇرىدا ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قاتتىق ئۇرۇش بولۇپ، يۈسۈپجانلار يۈك تايلىرىدىن بارىكادا ياساپ، ھېيتكارنى ئىگەللىۋالىدۇ. شۇ چاغدا ئۆستەڭبويى، قۇم دەرۋازىسى، يېڭى دەرۋازا ماجەنساڭنىڭ قولىدا بولۇپ، 2 تەرەپ شەھەر تالىشىپ قاتتىق ئۇرۇشلارنى قىلىدۇ.

ئوسماننىڭ قايتىپ كېلىشى

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ماجەنساڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئوسمان ئېلى دەرھال قەشقەرگە كېلىپ يۇمۇلاق شەر كۆلبېشىغا ئورۇنلىشىدۇ. شۇ ھامان ماجەنساڭ 100 دەك ئەسكەر بىلەن ئوسمانغا سىجاڭلىق ئۇنۋان بىلەن تامغا كىرگۈزۈپ بېرىدۇ. لېكىن، ئۇ ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆز يېنىغا كىرگۈزمەيدۇ، ھەتتا ماجەنساڭغا خەت يېزىپ قەشقەر كوناشەردىكى ئەسكەرلىرىنى دەرھال يېڭىشەرگە ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن ماجەنساڭ ئېغىزدا ماقۇل دەپ قويۇپ، ھەدەپ ئارقىغا سۈرىدۇ. ئوسمان ماجەنساڭنىڭ يەنە بىر سۈيىقەست پىلانلاۋاتقانلىقىنى سېزىپ قەشقەردىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك ئەسكەرلىرىنى تەشكىللەپ ماجەنساڭغا قارشى ئۇرۇش ئاچىدۇ، شۇنداقلا تۆمۈر سىجاڭنىڭ خوتەنگە كەتكەن، يېڭىشەردىكى، لەنگەردىكى ئەسكەر باشلىقلىرىغا خەت يېزىپ ئۇلارنى چاقىرتىدۇ. ئۇلار يېتىپ كەلگىچە ئوسمان يۈسۈپجان قۇربېشى، توختى لىيەنجاڭ، ئىدرىس لىيەنجاڭلارنىمۇ ھەركەتلەندۈرۈپ ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىپ ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىنى قەشقەر كونا شەردىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى يېڭىشەرگە چېكىنگەندە، ئوسمان 100 دەك ئەسكەرنى سۆگەل مازارغا مۆكتۈرۈپ قويۇپ، چېكىنگەن ئەسكەرلەرنى نۇرغۇن چىقىمغا ئۇچرىتىدۇ. بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتكەن ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى ھېچيەردە توختىيالماي ئۇدۇل يېڭىشەرگە قېچىپ دەرۋازىنى تاقىۋالىدۇ. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئوسماننىڭ ئىنىسى ئۆمەر ئۆلىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ كاللىسى ئېلىنغاندا لۈيجاڭ ھەمدەم بەگ

هاجى تۆمۈر سىجاڭنىڭ كۈچاردىن كېلىشۋاتقان بالا ـ چاقىلىرىنىڭ ئالدىغا پەيزىۋاتقا كەتكەن ئىدى. ھامىتخان لۈيجاڭ بولسا، ئوسماننى قوغلاپ چىقىپ لەنگەردە تۇرۇپ قالغان ئىدى. ھاپىز لۈيجاڭ بولسا گۇمىدا ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە خەت يېزىپ: «بۇ سەۋەنلىكلەرنىڭ ھەممىسى تۆمۈر سىجاڭدىن ئۆتتى. مەن ھېچقانداق ئاداۋەت ساقلىمايمەن. سىلەر دەرھال قايتىپ كېلىڭلار. ھەممىمىز بىرلىكتە ئىتتىپاقلىشىپ، ماجەنىڭغا قارشى ئۇرۇش قىلايلى، تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئىنتىقامىنى ئالايلى» دەپ ۋەدە بەردى. ئۇلار ئارقا ـ ئارقىدىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسىگە قاتناشتى. شۇنداق قىلىپ ھامىتخان لۈيجاڭ، ھەمدەم بەگ ھاجى لۈيجاڭ، ئوسماننىڭ بولۇپ، يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىشقا 1400 دەك ئەسكەر قاتنىشىدۇ. (شۇ چاغدا يېڭىشەھەردە 1700 دەك ئەسكەر بار ئىدى). ئۇنىڭ كەينىدىن يېڭىسادىن ئەخمەتخان لۈيجاڭ 200 دەك ئەسكەر بىلەن كېلىپ ئۇمۇ يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىشقا قاتنىشىدۇ. ھاپىز لۈيجاڭ قوراللىنىدۇرۇپ نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغان ئەمىر ساھىپ نۇر مەھەممەتمۇ بوشاپ ئۆزىنىڭ 5 ـ 6 يۈزدەك ئەسكىرىنى قايتا يىغىپ قوراللاندۇرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ نەزەربەنت قىلىپ قويغان شامەنسۇرمۇ ئازاتلىققا ئېرىشىپ قېپقالغان يەنە 4 ـ 5 يۈزدەك ئەسكىرىنى توپلاپ يەكەنگە قايتىپ كېتىدۇ.

ھاپىز لۈيجاڭ، سىتىۋالدىجان، كىچىك ئاخۇنلار 800 دەك ئەسكەر بىلەن گۇمىدىن قايتىپ يەكەنگە چۈشكەندە شامەنسۇر ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ ھوزۇرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا: ئۆتكەنگە سالاۋات، سەۋەنلىك تۆمۈر سىجاڭدىن ئۆتتى. شۇڭا بىر ـ بىردىمىز بىلەن ئۇرۇشۇپ كۆپ قان تۆكۈلۈپ كەتتى. ئەمدى ئالدىمىزغا قاراپ، قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن قەشقەر

يېڭىشەر ئۇرۇشىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇڭلار، مەنمۇ خوتەنگە بېرىپ ئەسكەر ئېلىپ كېلىمەن دەپ ئۇلارنى قەشقەرگە يولغا سېلىپ قويىدۇ. (بۇ سۆزنى قادىر ھاجىغا شاھمەنسۇر يېڭىساردا سۆزلەپ بەرگەن).

ئابدۇقادىر ھاجىنى ئوسماندىن ئايرىۋېتىش

تۆمۈر سىجاڭ ئوسماننىڭ قولىدىكى ئەسكەرلىرىنى پارچىلاپ تاشلاش ئۈچۈن مېنى (ئابدۇقادىر ھاجىنى) ئەسكەرلىرىم بىلەن ئۆزىگە قاراشلىق 7-تۈەن قىلىپ پەيزىۋاتقا يۆتكىدى. مەن 1933-يىلى 7-ئاينىڭ 28-كۈنى پەيزىۋاتقا يېتىپ بېرىپ تۇرۇشۇمغا تۆمۈر سىجاڭدىن: ئەسكەرلىرىمنى ئېلىپ ئاقسۇغا بېرىپ خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەم بېرىشكە بۇيرۇق كەلدى. مەن بۇيرۇققا بىنائەن ئەسكەرلىرىمنى ئېلىپ 7-ئاينىڭ 30-كۈنى پەيزىۋاتتىن ئاتلىق، ھارۋىلىق، پىيادە بولۇپ 300 دەك ئەسكەر بىلەن يولغا چىقىپ 8-ئاينىڭ 7-كۈنى ئاقسۇغا يېتىپ باردىم، شەھەرگە يېقىن قالغاندا، باي سىجاڭ، ۋالى ئايۇپ بەگلەر بىر قانچە 100 ئەسكەر بىلەن ئالدىمىزغا چىقتى.

بىزگە راسلىغان تائاملاردىن غىزالىنىپ، ئۇلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە بىزگە تەييارلىغان ئاسۇقتىكى سارايغا ئورۇنلاشتۇق. مېنىڭ بىلەن ئاقسۇغا بارغانلار ئىچىدە فۇتۇەنجاڭ يۇسۇپ ئاخۇن، لىيەنجاڭلاردىن سايىت ئاخۇن، ئابدۇشۈكۈر ئاخۇن مەخسۇملار بار ئىدى. بىز پەيزىۋاتقا ماڭىدىغان چاغدا ئوسمان بىزنىڭ تۈەندىن ئىدرىس لىيەنجاڭنى ئېلىپ قالغان ئىدى.

خوجىنىياز ھاجىم شۇ چاغدا بوگۇردىكەن. بىز بېرىپ 2 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن باي سىجاڭ بىلەن ۋالى ئايۇپ بېك

بىزنىڭ سارايغا كىرىپ كەلدى. قارىسام قولىدا بىر پارچە ئا-
لاقە تۇردۇ. ئۇ، ئوسمان سىجاڭنىڭ باي سىجاڭغا يازغان ئالا-
قىسى ھەم مېنىڭ قەشقەرگە قايتىپ كېلىشىم توغرىسىدىكى بۇي-
رۇق ئىكەن. (ئۇ چاغ تۆمۈرسىجاڭ ئۆلتۈرۈلۈپ ئورنىغا ئوس-
مان ئېلى دەسسىگەن چاغ بولۇپ، ئالاقىدا تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئۆل-
تۈرۈلگەنلىك ۋەقەسى قىستۇرۇلغان ئىكەن). بىز بۇيرۇق بويىچە
قايتايلۇق دېدۇق. باي سىجاڭ بىلەن ۋالى ئايۇپ بېكمۇ قوشۇل-
دى. شۇنداقلا، قەشقەر مەسىلىسى ھازىر قاراشەھەر مەسىلىسى-
دىنمۇ مۇھىم. غوجىنىياز ھاجىمغا ياردەمگە بىز ئەسكەر ئەۋەتە-
مىز. سىز ھايال بولماي قەشقەرگە قايتىڭ، دېدى ھەم بىر
قانچىمىزنى ۋالى مەھكىمىسىگە چۈشلۈك تاماققا تەكلىپ قىلدى.
بىز بېرىپ 2 سائەتتەك پاراڭلاشتۇق. پاراڭنىڭ مەزمۇنى،
قاراشەھەر ۋەقەسى، قەشقەر ۋەقەسى، تۆمۈر سىجاڭ، شامەنسۇر،
ۋەقەسى ۋە ئوسمان سىجاڭ ئۈستىدە بولدى. باي سىجاڭ: بۇ-
لارنىڭ ھەممىسى ئىتتىپاقسىزلىقتىن بولغان. تۆمۈر سىجاڭ
دوست-دۈشمەننى پەرق ئېتەلمىگەن، ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىگە
سەل قارىغان، ئەگەر قەشقەر يېڭىشەر مەسىلىسى بۇرۇنلا ھەل
بولغان بولسا، خوجىنىياز ھاجىمۇ بۈگۈرگە چېكىنمىگەن بولاتتى.
ماجۇڭيىڭمۇ قەشقەردە ھەربى كۈچى بولمىغان بولسا، ئۇ بۇياققا
ئۆتۈشكە جۈرئەت قىلالمىغان بولاتتى. ئەمدى مۇندىن كېيىن
ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ بىرلىكتە ھەركەت قىلايلى» دېدى.

بىز ئاقسۇدىن 8-ئاينىڭ 10-كۈنى يولغا چىقتۇق، 18-
كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ، قەشقەر يېڭىشەرنىڭ ئارىباغ
دىگەن يېرىگە ئورۇنلىشىپ يېڭىشەر ئۇرۇشىغا قاتناشتۇق. 8-
ئاينىڭ 20-كۈنى ئوسمان سىجاڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كىردىم.
ئوسمان مەن بىلەن قىزغىن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى ھەمدە مىن-

دىن ئايرىلغاندىن بۇيان بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى، ئىنىسى ئۆمەرنىڭ ئۇرۇشتا ئوق تېگىپ ئۆلگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى. يېڭىشەر ئۇرۇشى تۇرۇپ جىددى، تۇرۇپ بوشاپ قالاتتى. قىسقىسى، قالايمىقان ئىدى. ھەر بىر تۈەن، لۈيلەرنىڭ باشلىقلىرى ئۆز ئالدىغا ئۇرۇش قىلاتتى. ئۆزى بىلگەنچە ئىش كۆرەتتى، ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرى دەرۋازىدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلسا قاچاتتى، چېكىنسە قوغلىمايتتى. ئىشقىلىپ ئۇرۇش توغرىسىدا تۈزۈگرەك پىلانىمۇ يوق ئىدى، يۇقۇرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىمۇ يوق ئىدى. پەقەت مۇھاسىرە قىلىش ئۈچۈنلا قىلىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى، شۇ ئەھۋالدىن قاراپ يېڭىشەرنى ئېلىشتىن ئۈمىت يوق دەپ قارىدىم.

بىر كۈنى مەن ئوسمان سىجاڭنىڭ ئالدىغا كىرىپ ئۆزەمنىڭ سالامەتلىكىمنىڭ ناچارلىشىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ مەمۇرى خىزمەتكە يۆتكەپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلدىم. جىق تالاش-تارتىشتىن كېيىن ئىلتىماسىمنى قوبۇل قىلدى ھەم ئورنۇمغا كىمنى قويۇشنى سورىدى، مەن فۇتۇەنجاڭ يۈسۈپ ئاخۇننى كۆرسەتتىۋىدىم، قوبۇل كۆردى.

8-ئاينىڭ 28-كۈنى ئوسمان سىجاڭدىن مېنىڭ يېڭىسارغا ھاكىم بولغانلىقىمنى، تۈەنجاڭلىقنى يۈسۈپ ئاخۇنغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشىم توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشتى. مەن خىزمەتنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، يېڭىسار ناھىيىسىگە ماڭدىم.

ساۋۇت داموللامنىڭ ئاتۇشتىن قەشقەرگە قايتىپ كىرىشى، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەر ئىش باشقۇرۇش ئورنىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە زىددىيەت

تۆمۈر سىجاڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن سابىت داموللام نەزەر-

بەنتتىن قۇتۇلۇپ ئاتۇشقا چىقىپ كەتكەن ئىدى. ئوسمان ئېلى سىجاڭ بولغاندىن كېيىن داموللام ئاتۇشتىن قايتىپ كېلىپ، ئوسمان بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئوسمان قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ھەم بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بېرىپ، ئىتتىپاقلىشىشنىڭ لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئاندىن ساۋۇت داموللام ئوسمانغا قەش-قەردە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ بىر ئىش باشقۇرۇش ئورنىنى قۇ-رۇشنى، شۇ چاغدىلا خوتەنمۇ قەشقەر يېڭىشەھەر ئۇرۇشىغا ئۈنۈملۈك ياردەم بېرەلەيدۇ، دەيدۇ. بۇنىڭغا ئوسمان قوشۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 8-ئاينىڭ 15-كۈنى قەشقەر شەھرىدە خوتەن ھۆكۈمى-تىنىڭ قەشقەر ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلىدۇ. ئىدارىنىڭ باشلىقلىقىغا ساۋۇت داموللام، مۇئاۋىنلىقىغا زىرىپ قارى ھاجىم، باش كاتىپلىقىغا مۇساجان، مالىيە ئىشىغا سۇلتانبېك تەيىنلىنىدۇ. ئۇبۇل ھەسەن ھاجىم، ئورازبېك، يۇسۇپجان، مۇختەر قاتارلىق 4 كىشى ھەيئەت ئەزالىقىغا بەلگىلىنىدۇ.. بۇ ئىدارىنىڭ دەسلەپ-كى ۋەزىپىسى خوتەندىن كەلگەن پۇل، ماددى نەرسىلەرنى ھەر-بى قىسىملارغا تەقسىم قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

خوتەندىن كەلگەن پۇل-پۇچەكلەر ئوسماننىڭ سەمىگە سېلىنمايلا بىراقلا خوتەن ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسىدىن قىسىم-لارغا بىۋاستە تارقىتىلغاچقا بۇنىڭغا ئوسماننىڭ بىر ئاز قوسىغى كۆپىدۇ. لېكىن بۇ ئىدارە ئۇنىڭغا پىسەنت قىلماي ئۆز ئىشىنى ئاۋالقىدەكلا داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ.

شۇنداقلا كېيىنكى چاغلاردا ئوسماننىڭ مىجەزى چوسراق بوپقالغانلىقتىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى لۈيجاڭ، تۇەنجاڭلارمۇ ئۇنىڭدىن يىراقلىشىپ قالىدۇ. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئۇششاق-چۈش-شەك ئىشلار ئوسمان بىلەن ساۋۇت داموللا، ئوسمان بىلەن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەز پەيدا قىلىدۇ.

ئوسمان بىلەن خوتەن ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسى ئوتتۇرىسى-دا زىدىيەت تۇغۇلغانلىقىنى سەزگەن هاپىز لۇيجاڭ بىلەن كىچىك ئاخۇنلار هە دەپ ھەربى باشلىقلار ئوتتۇرىسىدا، خوتەن ئىش باشقۇ-رۇش ئىدارىسىغا ئىشەنمەسلىك ئۇرۇغى تېرىيدۇ. ھەمدە بىر قىسىم پىتنە-پاساتلارنى تارقىتىپ بۇ ئىدارىنى تارقىتىۋېتىشكە ھەركەت قىلىدۇ، لېكىن بۇ ئىدارە بارغانسېرى راۋاجلىنىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمىيىتى قۇرۇشنىڭ تەييارلىق كۆرۈش ئورگىنى بوپقالىدۇ.

شۇنداق قىلىپ نۇرغۇن تەييارلىقلار ئارقىلىق 1933-يىلى 9-ئاينىڭ 10 كۈنى خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەر ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسى ئەمەلدىن قېلىپ ئۇنىڭ ئورنىغا شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمىيىتى قۇرۇلدى. جەمىيەتنىڭ رەئىسلەككە ساۋۇت داموللام، ھەيئەت ئەزالىقىغا زىرىپ قارى ھاجىم، شەمشى-دىن داموللام، ئورازبېك لۇيجاڭ، ئابلاخان، سۇلتانبېك، يۇسۇپ-جان قۇربېشى، مۇساجان، ئۇبۇل ھەسەن ھاجىم، قاسىمجان ھا-جىم، ئابدۇقادىر ھاجى قاتارلىق 11 كىشى سايلاندى. جەمىيەت قۇرۇلۇپ 2 كۈندىن كېيىن جەمىيەتنىڭ يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا ساۋۇت داموللام سۆز قىلىپ، بۇ جەمىيەتنىڭ نىشانىسى شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشتىن ئىبارەت دەپ كۆرسەتتى.

يىغىنغا قاتناشقان ھەربى، مەمۇرى باشلىقلار بىردەك بۇ جەمىيەتنى قوللايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭغا يېقىندىن ياردەمدە بولىدىغانلىقىنى، يېڭى-شەھەر ئورۇشىنى بالدۇرراق ئاخىرلاشتۇرۇپ، شەرقى تۈركىستان ئىس-لام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشقا يول ئاچىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

بۇ قېتىمقى يىغىنغا ئوسمان سىجاڭ، ھاپىز لۇيجاڭ، كى-چىك ئاخۇن تۇەنجاڭلار كەلمىدى. (ئەمما تەكلىپ قىلىنغان)

شۇنىڭدىن بىر قانچە كۈن ئۆتكۈزۈپ ئورازبېك لۈيجاڭنى ئوس-
ماننىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا ئىستىقلال جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلغان-
لىقىنى، مۇندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى-
نىڭ قۇرۇلىدىغانلىقىنى، بۇنىڭغا قارىتا ئوسمان سىجاڭنىڭ قان-
داق پىكرى بارلىقىنى سورايدۇ.

ئوسمان: بۇ توغرىدا مېنىڭ پىكرىم يوق. بىزنىڭ ئىن-
قىلاپ قىلىشتىن مەقسىتىمىز ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرۇشتىن ئى-
بارەت. لېكىن بۇ ھەركەتكە مېنى باشتىن-ئاخىر قاتناشتۇرمىدى،
خوتەن ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مەقسىدى، مېنى ئارىدىن
سىقىپ چىقىرىش، دىدى. ئورازبەك بۇ جەمئىيەتنىڭ مەقسىدىنى،
ئوسماننى چەتكە قاقمىغانلىقىنى چۈشەندۈردۇ.

بۇ چاغدا ئوسمان، مەن بۇنىڭغا قوشۇلىمەن، ھۆكۈمەت
باشلىقى كىم بولىدىكەن دەپ سورايدۇ. ئورازبېك ھازىرچە تېخى
ئېنىق ئەمەس، بەلكى خوجىنىياز ھاجىم 1-باشلىق، ساۋۇت دا-
موللام 2-باشلىق بولۇشى مۇمكىن دەيدۇ. ئوسمان بۇنى ئاڭلاپ
ئويلىنىپ جاۋاپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردۇ.

ئورازبېك ئوسماننىڭ ئالدىدىن قايتىپ كېلىپ داموللامغا
ئوسمان بىلەن بولغان سۆھبەتنىڭ مەزمۇنىنى يەتكۈزىدۇ. دا-
موللام: ئوسمان سىجاڭ بىلەن يەنە سۆزلىشىمىز دەپ قويىدۇ.
شۇ كۈنلەردە، ئوسمان بىلەن ئورازبېكنىڭ مۇناسىۋىتى ئانچە
ياخشى ئەمەس ئىدى. سۆھبەتتىن كېيىن ئورازبېك لۈيجاڭ،
ئابدۇللا لۈيجاڭ، قوشمەت تۈەنجاڭلار 600 دەك ئەسكەر بىلەن
ئوسماندىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئىستىقلال جەمئىيىتىنى ھىمايە قىلى-
دىغانلىقلىرىنى بىلدۈرىشىدۇ. ئوسمان 300 دەك ئەسكەر
بىلەن ئۇنىڭغا قوشۇلماي چەتتە قېپقالىدۇ. ھاپىز لۈيجاڭ، كىچىك
ئاخۇن تۈەنجاڭلار ئاغزىدا ھەدەپ قويۇپ ئەمەلىيەتتە ھېچقايسى تەرەپ-

كە قوشۇلماي يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلىشنى تۇرۇۋېرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن خوجىنىياز ھاجىغا خەت يېزىپ، ساۋۇت داموللا. خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بىر بولۇۋېلىپ ئۆزلىرىنى خاپا قىلارمىكىن دەپ ئوتتۇرىدا گۇمان پەيدا قىلىدۇ. (مۇنداق خەتتىن بىر پارچىسى تۇتۇلۇپ قالغان) لېكىن ساۋۇت داموللا مۇنداق خەت يازغانلارنى جازالىمىدى. ئىنقىلاپ مەزگىلىدە مۇنداق ئەھۋاللار بولۇپ تۇرىدۇ دەپ قارىدى.

مەسىلەن: خوجىنىياز ھاجىم مافۇيەندىن يېڭىلىپ ئاقسۇغا چېكىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇنى يەنىلا ئىنقىلاپنىڭ داھىسى دەپ تونۇپ شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسلىكىگە؛ خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن ئېلى ھاجىنى مالىيە نازىرلىقىغا، ئابدىكېرىم خاننى جۇمھۇرىيەتنىڭ باش كاتىپلىقىغا؛ ماخمۇت مۇھىتىنى ئەركان ھەربى رەئىسلىكىگە، يونۇسبېكنى ئىچكى ئىشلار نازىرلىقىغا سايلىدى. ساۋۇت داموللىنىڭ شۇ چاغدىكى مەقسىدى ئىلاج قىلىپ ھەربى، ھۆكۈمەت ۋە پۈتۈن خەلق ئاممىسىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ھۆكۈمەت ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ دۈشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئىدى.

كۈتۈلمىگەن مېھمان

33 - يىلى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا قەشقەردە ھىندىستان تەرەپتىن كەلگەن ئەخمەت تەۋپىق دېگەن بىركىشى پەيدا بوپقالدى. ئۆزىنىڭ ئېيتىشىچە، تۈركىيە سولتانلىقىدا 1 - دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشقان بولۇپ، سۇلتان مەغلۇپ بولۇپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندا، ئۇ، ئىراققا قېچىپ كەتكەن. ئۇ قەشقەردە كۆتىرىلگەن قوزغىلاڭنى ئاڭلاپ كەلگەن ئىكەن. ئۇنى ھۆكۈمەت

مامۇتخان بايۋەتچىنىڭ بېغىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. ئۇ، باغدىكى چاغدا، قەشقەردىكى نۇرغۇن ھەربى، مەمۇرى باشلىقلار ۋە بايلار كۆرۈشكىلى چىقىدۇ. كۆرۈشكىلى چىققان ئادەملەرگە: يېڭىشەر ئۇرۇشىنى بۇنداق ئۇرۇشۇش بىلەن بىر تەرەپ قىلالمايسىلەر، ئەگەر ئەسكەرلەرنى ماڭا ئۆتكۈزۈپ بەرسە، قەشقەر يېڭىشەرنى بىر نەچچە كۈندىلا ئالالاتتىم دەيدۇ. ھەممە قەشقەر يېڭىشەرگە چىقىپ ئۇرۇشۇۋاتقان ئەسكەرلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ كىرىپ، ئوسمان سىجاڭنىڭ قېشىغا كىرىدۇ ھەممە ئوسمانغا: ماڭا «رۇخسەت بەرسىڭىز، ئەسكەرلەرنى باشقىدىن تەشكىللەپ، ھەربى مەشقنى كۈچەيتىپ، كوماندىرلارغا قوماندانلىق قىلىش دەرسى ئۆتۈمەن، شۇنداق قىلىپ قەشقەر يېڭىشەرنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا بىرتەرەپ قىلىمەن» دەيدۇ. ئوسمان بۇنى ئاڭلاپ، ئويلىنىپ جاۋاپ بېرەي، دەپ قايتۇرىۋېتىدۇ. ساۋۇت داموللام، تەۋپىق ئەپەندىنىڭ بۇ سۆز-ھەركىتىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭغا خەت يېزىپ ئۇنىڭ ھەربى ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشماي، مېھمان سۈپىتىنى ساقلاشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەخمەت تەۋپىق بىر ئاز جىمىققان بولىدۇ. لېكىن ئىستىقلال جەمىيىتى قۇرۇلغاندا ئۇ يەنە ئۇنىڭغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇچاغدا ساۋۇت داموللام قەتئى رەت قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تەۋپىق ئەپەندىمۇ يوقاپ كېتىدۇ.

ئوسمان سىجاڭنىڭ 2-قېتىم تاققا چىقىپ كېتىشى

ئىستىقلال جەمىيىتى قۇرۇلۇپ نۇرغۇن ھۆكۈمەت ئىشلىرى شۇ جەمىيەت ئارقىلىق يۈرۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بىر قىسىم ئەسكەر باشلىقلىرى ئەسكەرلىرى

بىلەنلا ئىستىقلال جەمىيىتىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىكتىن، ئوسمان ئېلى ئۆزىنى چەتكە قېقىلىپ قالغاندەك ھېس قىلىپ بىر قى- سىم گۇمان - ئەندىشىلەرگە بېرىلىپ، 33 - يىلى 10 - ئاينىڭ باشلىرىغا كەلگەندە قول ئاستىدىكى 300 دەك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قىزىلۋويىغا چىقىپ كېتىدۇ.

ئىستىقلال جەمىيىتى يۈسۈپجان قۇر بېشى ۋە قوشمەتلەرنى 400 دەك ئەسكەر بىلەن ئوسماننى چاقىرىپ كېلىشكە چىقى- رىدۇ ھەم ئۇنىڭغا بىر پارچە خەت يازىدۇ، خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «ئوسمان سىجاڭغا سالام، ۋاقىپ بولساق، سىز ئۆزىڭىزچە ھېچ گەپتىن ھېچ گەپ يوق، قېيداپ تاققا چىقىپ كېتىپسىز، بەلكى بىر قىسىم يامان نىيەتلىك ئادەملەرنىڭ پىتنە - پاسات گەپ سۆزلىرىگە ئىشىنىپ كەتكەن بولۇشىڭىز مۇمكىن. جەمىيە- تىمىز مۇزاكىرە قىلىپ يۈسۈپجان بىلەن قوشمەتنى چىقاردى، شۇلار بىلەن بىرگە قايتىپ كىرىپ، ئۆز ئورنىڭىزدا ئولتۇرۇڭ، سىز ئىنقىلاپقا كۆپ تۆھپە قوشتىڭىز، ئۇنى ئۇنتۇپ قالغىنىمىز يوق. سىزگە ھېچقانداق دەخلى - تەرۇز قىلىنمايدۇ، بەلكى ھۆكۈمەتكە قاتناشتۇرۇلۇسىز. مەن (ساۋۇت داموللا) سىزنىڭ ھاياتى- ڭىزغا جەمىيەت نامىدىن كاپالەتلىك قىلىمەن».

يۈسۈپجان، قوشمەتلەر ئەسكەرلىرىنى قىزىلۋويىغا باشلاپ بېرىپ ساۋۇت داموللامنىڭ ئوسمانغا يازغان خې- تىنى 2 كىشىدىن ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ئوسمان خەتنى كۆرۈپ 2 كۈندىن كېيىن جاۋاپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ۋەكىللەرنى قايتۇرىدۇ ھەمدە مۇداپىئەنى كۈچەيتىدۇ. 2 كۈنمۇ توشىدۇ. ئوس- ماندىن جاۋاپ بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپجان، قوشمەتلەر ئوسماننى قىستاپ مۇھاسىرە قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ، ئوسمان بۇنى كۆرۈپ ئۇلارغا قارىتا ئوق چىقىرىدۇ. ئوتتۇرىدا بىر ئاز ئۇرۇش-

مۇ بولدۇ. ئاخىرىسىدا يەنە 2 تەرەپ ۋەكىل چىقىرىپ سۆھبەتلەشدۇ. ئوسمان ئۇلارغا: ئۆزىنىڭ قورال تاپشۇرمايدىغانلىقىنى، يولنى ئېچىپ بەرسە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، قەشقەرگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن كىرىدىغانلىقىنى، ئەگەر ساۋۇت داموللام قورالنى تاپشۇر دىسە شۇ چاغدا قورال تاپشۇرىدىغانلىقىنى، بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يولنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئوسمان شۇ ماڭغانچە ئەسكەرلىرى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ يۇمۇلاق شەر كولبېشىدىكى ئۆز ئورنىغا ئورۇنلاشدۇ ھەمدە ساۋۇت داموللام بىلەن ۋەكىل ئارقىلىق سۆزلەشدۇ. ساۋۇت داموللام: ئوسمانغا بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشتۇرۇشنى، بىر قىسمىنى ئۆز يېنىدا ساقلاشنى تاپشۇرىدۇ. ئۇمۇ داموللام ئېيتقاندەك قىلىدۇ. لېكىن ئارىلىقتا ئوسمان بىلەن ئورازبېك، قوشمەت، يۇسۇپجانلار ئوتتۇرىسىدىكى كونا زىددىيەت كۈچىيىپ قالىدۇ، بۇ چاغدا ئوسمان ئۆزىنىڭ يېڭىشەر مۇھاسىرىسىگە قاتنىشىۋاتقان ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇۋالىدۇ، بۇنى كۆرگەن ئورازبېك، قوشمەت، يۇسۇپجانلار ئىستىقلال جەمئىيىتىگە ئوسماننىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ ھەمدە ئوسماننى مۇھاسىرىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتنىڭ ماقۇللىقىنى ئالغان يۇسۇپجان 400 دەك ئەسكەر بىلەن يۇمۇلاق شەر سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئوسماننى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. بۇ چاغدا زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ، ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ قالىدىغاندەكلا ۋەزىيەت يۈز بېرىدۇ.

ساۋۇت داموللام ئوسمان بىلەن ئورازبېك، يۇسۇپجانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ چوڭقۇرلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ئوسمانغا خەت يېزىپ، ئۇنى قورال، ئەسكەرلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، دەم ئېلىشنى، ئۇنىڭ ھاياتى،

مال - مۈلكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى، بولمىسا، بۇ ئوتتۇ-
رىدىكى سۈركىلىشنىڭ چوڭىيىپ كېتىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى.
ئوسمان بۇ خەتنى كۆرۈپ، جەمىيەتنىڭ بىر ھەيئەت تەشكىل
قىلىپ ئەسكەر ۋە قوراللارنى ئۆتكۈزۈۋېلىشنى تەلەپ قىلدى،
شۇنىڭ بىلەن ئىستىقلال جەمىيىتى بىر ھەيئەت تەشكىل قىلىپ
ئۇنىڭ ئەسكەر ۋە قوراللىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۇنى ئىبراھىم
لوزۇڭنىڭ بېغىدا دەم ئېلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن
ئوسماننىڭ ھەربى خىزمىتى ئاياقلاشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ھەربىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بىر
ئاز پەسلەپ، يېڭىشەر مۇھاسىرىسى كۈچەيتىلدى. شۇ مەزگىلدە
ئىستىقلال جەمىيىتىنىڭ ئىختىيارىدا 6 لوي، 12 تۈەن بولۇپ
ئومۇمى ئەسكەر سانى 3000 دەك ئىدى، ئۇنىڭدىن 2400 دەكى
يېڭىشەر مۇھاسىرىسىگە قاتنىشاتتى. يۈسۈپجاننىڭ قول ئاستىدىكى
400 دەك ئەسكەر قەشقەر كوناشەھەرنى مۇھاپىزەت قىلاتتى.
قەشقەر يېڭىشەردە ماجەنساڭنىڭ 2000 دەك ئەسكىرى بار ئىدى.

شۇ مەزگىلدە يەكەندىن چەرچەنگىچە بولغان 12 ناھىيىنى
خوتەن ئەمىرى مەمتىمىن ھەزرەت ئىدارە قىلاتتى. قەشقەر ۋى-
لايىتىگە قاراشلىق 9 ناھىيىنى شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمى-
يىتى ئىدارە قىلاتتى؛ ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق 9 ناھىيىنى
باي سىجاڭ ئىدارە قىلاتتى. (كېيىنرەك ئاقسۇغا خوجىنىياز ھا-
جىم كەلدى). مۇشۇ 3 ۋىلايەتنىڭ ھەممىسى خوجىنىياز ھاجىمنى
ئىنقىلاپنىڭ يېتەكچىسى دەپ تونۇيتتى ھەم ھاجىمغا بەيئەت
قىلاتتى.

8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە بولغان يېڭىشەرنى مۇھاسىرە
قىلىش ئۇرۇشىدا ھېچقانداق نەتىجە كۆرۈلمىدى، ھەتتا ماجەن-
ساڭنىڭ ئەسكەرلىرى كۆپ - كۈندۈزدە يېزىلارغا چىقىپ دېخان-

لارنى بۇلاپ - تالاپ كېرىپ كېتىدىغان بولدى. بۇنى ئىستىقلال جەمئىيىتى بىر تەرەپ قىلالمىدى،

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئاۋال قۇرۇلغان خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردىكى ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمئىيەتى دىگەن تەشكىلاتلار شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنىڭ دەسلەپكى تەييارلىق ئورگانلىرى ئىدى، بۇ ئورگانلار قەشقەر شەھرىدە بىر مەزگىل ھەربى ۋە خەلق ئارىسىدا خىزمەت ئىشلەپ يۈرۈپ ھەربىلەرنى ۋە بىرقىسىم كىشىلەرنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى، شۇنداقلا بۇ ئورگان ھۆكۈمەت ئورنىدا ھوقۇق يۈرگۈزۈپ، خىزمەتكە بەلگىلەش، خىزمەتتىن قالدۇرۇش، ھەربىلەرنى يۆتكەش، جازالاش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ ئاستا - ئاستا ئىلكىگە ئېلىپ، خەلق ئارىسىدا مەلۇم نوپۇز پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تەشكىلات جۇمھۇرىيەت قۇرۇشقا شەرت - شارائىت پىشىپ يېتىلدى، دەپ ھىساپلىسا كېرەك، 1933 - يىلى 11 - ئاينىڭ باشلىرىدا شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمئىيىتىنىڭ چوڭ يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىنغا شۇ جەمئىيەتنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى قاتناشقاندىن تاشقىرى خوتەندىن قاسىمجان ھاجىم، يېڭىساردىن مەن (قادىرھاجى) قاتارلىق 20 نەچچە كىشى قاتناشتۇق. بىر قانچە كۈنلۈك تالاش - تارتىشلاردىن كېيىن 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جەمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ دەسلەپكى جازىسى شەكىللەندى ھەم ئۇنىڭ باشلىقلىرى سايلاپ چىقىلدى (بىرقىسىملىرى ئۆزى بولمىغانلىقى ئۈ-

چۈن سىرتىدىن كۆرستىلدى).
جۇمھۇرىيەتىنىڭ تەشكىلى قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكىچە:
ھۆكۈمەت ئىسمى — شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى؛
دۆلەت بايرىقى — ئاي - يۇلتۇزلۇق كۆك بايراق؛
دۆلەت قانۇنى — قۇرئان كېرىم ئاساس قىلىنىدۇ.
دۆلەت بەلگىسى — 2 باش بۇغدايىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىنغان ئاي يۇلتۇز.
ھۆكۈمەتكە سايلىنىدىغانلارغا ھەر بىر ئادەم 16 ئادەم كۆرسەتتى. شۇنداق قىلىپ جۇمھۇرىيەتىنىڭ رەھبەرلىكىگە سايلانغانلار:
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسلىكىگە: خوجىنىياز ھاجىم (قۇمۇل)
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ باش ۋەكىللىكىگە (زۇڭلى) ساۋۇت داموللا (ئاتۇش)
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەدلىيە ۋەكىللىكىگە زېرىپ قارى ھاجىم (قەشقەر ئۆزبېك)
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ خارجى ئىشلار ۋەكىللىكىگە قاسىمجان ھاجىم (خوتەندىن)
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىچكى ئىشلار ۋەكىللىكىگە يۇنۇسبېك (تۇرپاندىن)
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ مالىيە ۋەكىللىكىگە ئېلى ھاجىم (ئاتۇشتىن)
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ مائارىپ ۋەكىللىكىگە ئابدىكېرىمخان مەخسۇم (قەشقەر)
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەھىيە ۋەكىللىكىگە ئابلاخان (ئۆزبېك)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەۋقاپ ۋە-
كىللىگىگە شەمشىددىن داموللا (ئاتۇشتىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى سودا ۋە يېزا
ئىگىلىك ۋەكىللىگىگە ئوبۇل ھەسەن ھاجىم (ئاتۇشتىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى دۆلەت مۇداپىئە
ۋەكىللىگىگە ئورازبېك (قىرغىز)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھەربى ئىشلار باش
رەئىسلىگىگە مەخمۇت مۇھىتى (تۇرپاندىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى باش ۋاكالەت،
باش كاتىپلىققا مەھەممەددىن ھاجىم (قەشقەردىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھەربى تەمىنات
(ئارقا سەپ) سۇلتانبېك (ئۆزبېك)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي قوماندان-
لىق ئىشتاۋىغا يۇسۇپجان (ئۆزبېك)

قاتارلىق 16 ئادەم سايلاندى.

33 - يىلى 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ماھى رەجەپنىڭ 21 - كۈنى شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغى ھەم ئۇنىڭ تەركىۋى چوڭ يىغىن ئېچىلىپ ئېلان قىلىندى.

قەشقەر تۈمەن دەرياسىنىڭ شىمال تەرىپىدە ناھايىتى كەڭ كەتكەن بىر تۈزلەڭلىك بولۇپ، شۇ ئورۇنغا سەھنە راسلاندى. پەيشەنبە قەشقەر شەھىرىنىڭ بازار كۈنى بولۇپ، شۇ كۈنى يېزىلاردىن ناھايىتى كۆپ ئادەم كىرگەن ئىدى. پۈتۈن مەيدان ئادەم دېڭىزىغا ئايلانغان ئىدى. يىغىن مەيداننىڭ 4 ئەتراپى، مەكتەپ، دۇكان، كوچا دوقمۇشلىرىغا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاي يۇلتۇزلۇق كۆك بايرىغى ئې-

سىلغان ئىدى. پۈتۈن مەيدان ھەربى، خەلق ۋە ئوقۇ-
غۇچىلار بىلەن تولغان ئىدى.

سائەت 11 لەردە ساۋۇت داموللام باشلىق ھۆكۈمەت
ئەزالىرى يىغىن مەيدانىغا كىرىپ كەلگەندە، خەلق
كۆتەرەڭگۈ ئاۋاز بىلەن: ئامىن، ئامىن، دەپ تۇۋلاپ
ئولارغا تەنتەنە قىلىشتى. يىغىن باشلىنىشتىن بۇرۇن 41 پاي
ھۆرمەت توپى ئېتىلدى. شەمشىدىن داموللا يىغىننىڭ ئېچىلغان-
لىغىنى ئېلان قىلدى ھەمدە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇم-
ھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى، ئۇنىڭ ھۆكۈمەت تەركىۋىنى ئېلان
قىلدى. بۇ چاغدا پۈتۈن مەيدان «ئامىن» دىگەن ئاۋاز بىلەن
تولدى. ئاندىن باش ۋەكىل (باش ۋەزىر) ساۋۇت داموللام
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ يۈرگۈزىدىغان ئىچكى،
تاشقى سىياسىتى، ئۇنىڭ كەلگۈسى نىشانىسى ئۈستىدە ئۇزۇن
نۇتۇق سۆزلىدى.

يىغىن سائەت 1 لەردە ئاخىرلىشىپ ساۋۇت داموللام
باشچىلىغىدا پۈتۈن ھەربى ۋە خەلق ھېيتكارغا قاراپ (نامايىش
قىلىپ) ماڭدى.

ساۋۇت داموللام ھېيتكاردا توپلانغان جامائەتكە يەنە سۆز
قىلدى. سۆزىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر ياشلىرىنى پىدائى بولۇشقا
يېڭىشەرنى ئازات قىلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىشقا چاقىردى.

شۇ كۈنى يىغىندىن كېيىنلا ئاقسۇدىكى خوجىنىياز ھاجىم-
غا، خوتەندىكى مەمتىمىن ھەزرەتكە، قەشقەردە شەرقىي تۈركىس-
تان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى، ھۆكۈمەتنىڭ
شەكلى، بايرىغى، قانۇنى، دۆلەت بەلگىسى، ھۆكۈمەتنىڭ تەشكى-
لى ئاپاراتى، سايلام نەتىجىسىنى مەلۇم قىلىپ خەت يېزىلدى.
ھۆكۈمەت قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنمۇ ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلى ۋە ئە-

سىملىكلەر توغرىسىدا خوجىنىياز ھاجىمدىن پەكىر ئىلىنغان، ھاجىمۇ قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

خوجىنىياز ھاجىم، مەمتىمىن ھەزرەتلەردىن ھۆكۈمەتكە قوشۇلىدىغانلىقى توغرىسىدا جاۋاپمۇ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ 4 ۋىلايەت شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلدى. ھەمدە شەرقىي تۈركىستاننىڭ دۆلەت بايرىقىنى چىقاردى (ئاقسۇ قانداق قىلدى، ئۇنى بىلەلمىدىم).

يىغىننىڭ 2 - كۈنى يەنى 33 - يىلى 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى پۈتۈن ھۆكۈمەت تەركىۋىدىكىلەر يىغىلىپ ھەر بىر مەھكىمىنىڭ ئورنىنى ۋە قىلىدىغان خىزمەتلىرىنى مۇزاكىرە قىلدى.

باش ۋەكىلىنىڭ ئورنى — ۋالى مەھكىمىسى

ئىچكى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ ئورنى — ۋالى مەھكىمىسىدىكى باغ.

خارجى ئىشلار مەھكىمىسى — ۋالى مەھكىمىسىدىكى باغ.

ئەدلىيە مەھكىمىسى — كۆكگا (قۇم دەرۋازا)

مالىيە نازارىتى — كونا مالىيە ئىدارىسى

مائارىپ نازارىتى — ئۆستەڭ بويىدىكى 2 قەۋەتلىك بىنا.

ئەۋقاپ مەھكىمىسى — قۇم دەرۋازىسىدىكى كونا فولخانا.

سەھىيە نازارىتى — يارباغدىكى دوختۇرخانا.

ھەربى نازارەت — يۇمۇلاق شەر كۆلبېشىدىكى سىبۇ.

سودا - يېزا ئىگىلىك مەھكىمىسى — ياۋاغدىكى ساپېنتورگ ئورنى.

ھەربى تەمىنات ئىدارىسى — ياۋاغدىكى ساپېنتورگ ئورنى.

ھۆكۈمەت تەركىۋىدىكى ھەر بىر ئىدارە شۇ كۈندىن تار-

تىپ يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئورۇنلارغا كۆچۈپ ئىش باشلىدى. ئەۋقاپ نازارىتى مازار، يول، كۆۋرۈك ۋەخپىلىرىنىڭ ئىجارە ئاشلىقلىرىنى يىغىپ دارىلئاجىز قۇرۇپ، ئاجىز، يېتىم، ئەگە-چاقىسىزلار، تول خوتۇن، قېرىلارنى ۋە بالىلارنى يىغىپ ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش، تەربىيىلەش ئىشىنى باشلىۋەتتى.

سودا نازارىتى — چەتئەل بىلەن سودا قىلىدىغان سودى-گەرلەردىن 3% باج ئېلىشنى، چەتكە چىقىرىدىغان ماللارنى تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈشنى، سىرتتىن كەلتۈرىدىغان ماللارنى ھۆ-كۈمەتنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈشنى بەلگىلىدى. بۇ ئىشلارغا باۋۇدۇن باينىڭ بوغالتىرى مۇختەر دىگەن كىشى قويۇلدى.

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن نەشرىيات ئىدارىسى تەسىس قىلىنىدى، ئۇنىڭغا قۇتلۇق ھاجى (قۇتلۇق شەۋقى) مەسئۇل قىلىندى. نەشرىياتقا لازىملىق باسما ماشىنىلىرى شۋېت كونسۇلخانىسىدىن ئارىيەت ئېلىندى. ھەرپ تىزىدىغان ئادەملەر تەربىيىلەندى. شۇنداق قىلىپ 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى (33 - يىلى) دىن باشلاپ ھەپتىدە بىر قېتىم گېزىت چىقىرىش يولغا قويۇلدى. گېزىتنىڭ ئىسمى «شەرقىي تۈركىستان ھەپتىلىك گېزىتى» بولدى. 12 - ئايدا «ئىستىقلال» دىگەن ئايلىق ژورنال چىقىرىلدى. بۇ ژورنالغا: (1 - سانىدا) شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەشكى-لى ئاپپاراتى، ئىسمىلىكى، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ۋە مەقسىدى، نىزامنامىسى بېسىلدى (شۇ كۈنگە قەدەر قەشقەر ۋىلايىتىدە ژورنال يوق ئىدى).

جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن تۈركىيە ھۆكۈمىتى، مۇس-تاپا كامال، مەخمۇت نادىم ئىسىملىك 2 دوختۇرنى ھۆكۈمەتنىڭ ساقلىقنى ساقلاش خىزمىتىگە ياردەم بېرىشكە ئەۋەتتى.

33 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئاياقلىرىدا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئۈستۈن ئاتۇشلۇق ئابدۇقادىر ھاجىم ئالتۇن چىش دىگەننى دوختۇر مۇستاپاغا قوشۇپ ھىندىستانغا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى ھىندىستان رادىيوسىدا دۇنياغا ئېلان قىلىشقا ئەۋەتتى. (شۇ چاغدا ھىندىستان رادىيوسىدا ھەم بىر قانچە گېزىتتە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر ھەم ماقالىلار ئېلان قىلىنغان.)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، يەنى 1933 ـ يىلى 12 ـ ئايلاردا قەغەز پۇل ۋە مىس پۇل چىقىرىشنى يولغا قويدى. كونا ھۆكۈمەت پۇلى تەڭ قىممەتتە يېڭى پۇلغا ئالماشتۇرۇپ بېرىلدى. يېڭى قەغەز پۇلنىڭ رەڭگى ئاق بولغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەر ئۇنى «ئاق تىزا» دەپ ئاتاشتى. خەلق ئارىسىدا بۇ پۇل تەڭگە پۇل بىلەن تەڭ قىممەتتە خەجلەندى. (بىر سەر قەغەز پۇلغا بىر سەر كۈمۈش تەڭگە تېگىشىپ بېرىلەتتى).

شامەنسۇرنىڭ يەكەندىن يېڭىسارغا 2 ـ قېتىم كېلىشى

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا شامەنسۇر 5 ـ 6 يۈزدەك ئەسكەر بىلەن يېڭىسارغا كەلدى. مەن شۇ چاغدا يېڭىساردا ھاكىم ئىدىم.

مەن يېڭىسارنىڭ قايراق دىگەن يېرىگە تۇشكۈن راسلاپ شۇ يەرگە ئىستىقبالغا چىقتىم. ئۇ، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاي ـ يۇلتۇزلۇق كۆك بايرىقىنى كۆتىرىپ كەلگەن ئىكەن. لېكىن ئۆزى ئولتۇرغان ئۆيىنىڭ ئالدىغا ئىننايە

تەھنا سۇرىسى يېزىلغان يېشىل بايراقنى ئېسىپ قويۇپتۇ. مەن ئۇنىڭدىن بۇ نېمە قىلغانلىرى دەپ سورىسام، جانابى روسۇلۇللا يېشىل بايراق ئىشلەتكەن دېدى.

شامەنسۇر بىلەن مەن بىر كېچە پاراڭلاشتىم. ئۇ، مۇشۇ 2 يىل ئىچىدە بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى ۋە ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىنى سۆزلەپ بەردى. مەنمۇ شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ تاپشۇرۇغى بويىچە قىلىنغان بىر قاتار ئىسلاھاتلارنى سۆزلەپ بەردىم. مەسىلەن: كونا غەللە - پاراق دەپتەرلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇيغۇر يېزىقىدا يېڭى غەللە - پاراق دەپتىرى ۋە تالونىنى تۈزۈپ چىقتۇق. پاراق ئېلىشتىن بۇرۇن ھەر بىر يۇرتتىن ۋەكىل چاقىرىپ، پاراق ئېلىش قائىدىلىرىنى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتتۇق شۇنداقلا ئېلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇشرەنىڭ يېرىمىنى پاراققا ھېساپ قىلىپ ئېلىپ، غەللە - پاراقنىڭ يېرىمىنى قىسقارتىۋەتتۇق. ئاندىن، غەللە - پاراق يېغىدىغان دوۋان بېگىنى ھەر بىر يۇرت سايلاپ چىقىشىنى يولغا قويدۇق، شۇنداقلا ناھىيە بويىچە ھەر ساھەدىن تەركىپ تاپقان 15 كىشىلىك غەللە - پاراق ئېلىشقا نازارەت قىلىش ھەيئىتى تەشكىل قىلدۇق. ئۇلار 3 دىن بۆلۈنۈپ يېزىلارغا بېرىپ غەللە - پاراق ئېلىشقا نازارەت قىلىپ ماڭدى.

2 - سى مائارىپ - ئاقارتىش ئىشىنى يولغا قويدۇق. ناھىيە بازىرىدا بىر يېڭى مەكتەپ ئېچىپ، ئۇنىڭغا 100 دەك بالا قوبۇل قىلىپ، يېڭىچە ئوقۇش تۈزۈمىنى ئورناتتۇق، بۇلارنى ئاڭلاپ شامەنسۇر رازى بولغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەتىسى شامەنسۇر قەشقەر يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىش ئۇرۇشىغا يۈرۈپ كەتتى. ئۇ، ئالدىدا 100 دەك ئەسكەرنى ماڭدۇرغان ئىكەن. ئۇلار يېڭىشەھەر ئەتراپىغا يېتىپ بارغاندا قەشقەر يېڭىشەھەردىكى

ماجەنسانىڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، 300 دەك ئەسكەرىنى ئۇرۇشقا چىقارىدۇ. ئىككى تەرەپ ئۇرۇشۇپ، شامەنسۇرنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ، يېڭىسارنىڭ سېيىتلە دىگەن يېرىگە چېكىنىپ كېلىدۇ، بۇ 33 - يىلى 12 - ئاي ئىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان شامەنسۇر يېڭىسارنى تاشلاپ قىزىلغا چېكىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شامەنسۇر ياپچاندىكى ئەسكەرلىرىنى چاقىرتىپ، 200 دەك ئەسكەرنى يېڭىساردا قالدۇرۇپ، ئۆزى يەكەنگە قايتىدۇ، ئارقىدىن يەكەندىن نۇرمەھەممەت ئەمىر ساھىپنى قوراللىق - قورالسىز بولۇپ 500 دەك ئەسكەر بىلەن يېڭىساردا تۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ قەشقەرگە كېلىشى

خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئۆز قىسىملىرىنى رەتكە سالدى. بۇ جەرياندا ئۈچتۇرپان قارا قول ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئاقسۇدىن توپلانغان 80 مىڭ قوي بەدىلىگە مىڭ تال بەش ئاتار مىلتىق ئالدى. بۇ قوراللارنى قىسىملارغا تەقسىم قىلىپ بەردى. شۇ كۈنلەردە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى كۇچاردىن چىقىپ ئاقسۇغا كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنى توساش ئۈچۈن پۈتۈن قىسىملار قارا يۇلغۇنغا توپلىنىپ، بىر مەيدان جەڭ قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا ئاقسۇدىكى باي سىجاڭغا ئوق تەگدى، خوتەن قىسىملىرى نۇرغۇن چىقىمغا ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش ئۇزۇن داۋام قىلالماي ھاجىم تەرەپ چېكىندى. خوجىنىياز ھاجى چېكىنىپ ئۈچتۇرپانغا كېلىپ قاخشال يولى ئارقىلىق قەشقەرگە كەتتى. ساۋۇت داموللام ئاتۇشقا چىقىپ ھاجىمنى قارشى ئالدى.

خوجىنىياز ھاجى 1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى

ئاتۇشتىن قەشقەرگە كىردى. پۈتۈن ھۆكۈمەت ئەزالىرى ۋە شەھەر ئاھالىسى ناغرا-سۇنايلارنى چېلىپ ناھايىتى قىزغىن قارشى ئالدى. چۈنكى ھاجىمنىڭ نامىنى ئاڭلىغان پۈتۈن خەلق ئۆزىنى كۆرۈشنى كۆپ ئارزۇ قىلاتتى.

خوجىنياز ھاجىمغا خوجاچوڭنىڭ قۇملىغى دىگەن يەرگە تۈشكۈن (چاجاڭ) راسلانغان بولۇپ، شۇ يەردىن شەھەرگىچە بولغان ئارىلىقتا يولنىڭ ئىككى قاسنىغىغا پۈتۈن شەھەر ئاھالىسى سەپ تارتىپ تۇراتتى. خوجىنياز ھاجىم باشلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئۇنىڭدىن كېيىن ئەسكەرلەر يولدىن ئۆتكەندە، ئاھالىلار «ئامىن، ئامىن» دەپ تۈۋلاپ ئۇلارغا نۇسرەت تىلەشتى. خوجىنياز ھاجىم قەشقەردە ئىككى كۈن ئارام ئالغاندىن كېيىن، ماخمۇت مۇھىتى پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلىش ئۇرۇشىغا چىقىپ كەتتى. خوجىنياز ھاجىم ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ كەلگەن 1300 ئەسكەردىن 300نى ئۆزىنىڭ مۇھاپىزىتىدە قالدۇرۇپ 1000 ئەسكەرنى يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلىشقا چىقاردى. ئۇلارنىڭ قولىدىكى پىلىموت-مىلتىقلار يېڭى بولۇپ ھەممىسى سوۋېت قوراللىرى ئىدى. ماخمۇت مۇھىتى يېڭىشەرگە چىقىپ مۇھاسىرە ئۇرۇشىنى غەلىبىلىك ئېلىپ باردى. سېپىلگە خېلى يېقىنلاپ قالغان ئىكەن. مېنى ساۋۇت داموللام قوي، قەن-گېزەك قاتارلىق بۇيۇملار بىلەن ماخمۇت مۇھىتىدىن ھال سوراپ كىرىشكە چىقاردى. چىقسام ماخمۇت مۇھىتى ئۆزىنىڭ چېدىرىدا ئىكەن، بىزنى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، ئۇرۇش ئەھۋالىنى تونۇشتۇردى. ھەم ساۋۇت داموللامغا رەھمەت ئېيتتى.

روزى ھېيت كۈنى ماخمۇت سىجاڭ باشلىق لۈيجاڭلار قەشقەر شەھىرىگە روزى ھېيت نامىزىنى ئوقۇپ قايتىشقا چاقىرىلدى. نامازدىن كېيىن، ساۋۇت داموللام ئىمامغا نۇتۇق سۆزلەپ، پۈتۈن

خەلقنى يېڭىشەر ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىشكە چاقىردى. خەلق ئار-قا - ئارقىدىن ئامىن دەپ ئۈنلۈك توۋلاپ، داموللامىنىڭ چاقىرى-قىغا ئاۋاز قوشىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىدىن
سوۋېت ھۆكۈمىتىگە ۋەكىل بارغانلىقى

1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاياقلىرى ئىدى. شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى بىر ھەيئەت تەشكىللەپ ئۇلارنى تاشكەنتكە ئەۋەتتى. ھەيئەت باشلىقى موسۇل ھاجىم (مەخمۇت سىجاڭنىڭ ئاكىسى) مۇئاۋىنى ئەمەت پاختا. ئەزالىرى قەشقەر شەھە-رىدىكى ھەر ساھەدىن 3 كىشى (ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن) قاتارلىق بەش كىشى ئىدى. بۇ ھەيئەتنىڭ مەقسىدى:

(1) سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇم-ھۇرىيىتىنى ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلىش.

(2) سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال سېتىۋېلىش؛

(3) سودا توختىمى ئىمزالاش.

سوۋېت ھۆكۈمىتىگە يېزىلغان خەتكە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەزلۇم مىللەتلەرنىڭ ئىنقىلاۋىغا خالىسانە ياردەم بېرىمىز دېگەن ئىبارىلىرى كىرگۈزۈلگەن ئىدى. ھەم بۇ ھەقتە خوتەنگە مالىيە نازىرى ئىبلى ھاجىم، كۇچارلىق سادىق ھاجىم (خوجىنىياز ھاجىم-نىڭ قېيىنى ئاتىسى) ئەۋەتىلىپ مەتىمىن ھەزرەتلەر خەۋەردار قىلىندى ھەم قورال سېتىۋېلىشقا 500 سەر ئالتۇن بېرىش تە-لەپ قىلىندى. (بۇنىڭغا 300 سەر ئالتۇن بېرىپتۇ).

مافۇيەنگە قارشى ئەسكەر چىقىرىش ۋە خوجىنىياز هاجىمنىڭ شەهەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشى ۋە شەهەردىكى قىرغىنچىلىق

خوجىنىياز هاجىم قەشقەرگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا مافۇيەن قىسىملىرىنىڭ ئاقسۇدا بىر مەزگىل تەييارلىق قىلىپ قەشقەرگە قاراپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر كەلدى. قەشقەر تەرەپ كىچىك ئاخۇن تۆەنجاڭنىڭ قولىدىكى ئابدىرىشىت ليەنجاڭنى مافۇيەن ئەسكەرلىرىنى توسۇش ئۈچۈن مارالۋېشىغا ئەۋەتتى. ئابدىرىشىت ليەنجاڭ مارالۋېشى تۇمشۇقتا بېرىپلا مافۇيەنگە تەسلىم بولۇپ، ئۇنىڭ قوشۇنىغا ئۆتۈپ كەتتى.

ئۇنىڭدىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى يېڭىساردا تۇرۇۋاتقان ئىمىر ساھىپنى 300 ئەسكەر بىلەن مارالۋېشىغا ئەۋەتتى. ئۇلار مارالۋېشىغا بېرىپ مافۇيەن قىسىملىرى بىلەن بىر مەيدان قاتتىق جەڭ قىلدى. نەتىجىدە تەڭ كېلەلمەي تۇڭگان مازار، ئۆدەكلىك ئارقىلىق چېكىنىپ پەيزىۋاتقا كەلدى. ئىمىر ساھىپ — نۇر مۇھەممەتنىڭ نۇرغۇن ئادىمى ئۇرۇشتا ئۆلدى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە خوجىنىياز هاجى ئىمىر نۇرمۇھەممەتكە ئۆزى ياردەم بېرىدىغان بولۇپ يولغا چىقتى. (بۇ چاغدا ئىمىر ساھىپ پەيزىۋاتتا بىر مەيدان ئۇرۇش قىلىپ، ۋاقتىدا ياردەم كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن يېڭىسارغا كەتكەن ئىدى) خوجىنىياز هاجى ئۆز يېنىدىكى 300 چە ئەسكەرنى ئېلىپ، «بۇ لومودىلەرنىڭ ئەدىۋىنى ئۆزەم بەرمىسەم بولمايدۇ» دەپ چوكانيارغا كەلدى. بۇ 1934 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئىدى. خوجىنىياز هاجى شەهەردىن چىقىپ يېڭى ئۆستەڭ بىلەن

ئاقاشقا يەتكەندە، يۈز ئادىمىنى ئۆز يېنىدا قالدۇرۇپ قالغان 200 ئەسكەرنى چوكانيارغا ئەۋەتىدۇ، ئۇلار چوكانيارغا بېرىپ يولنىڭ ئىككى قاسنىغىغا بۆكتۈرمە بولۇپ چوڭ يول بىلەن كەلگەن مافۇيەن قىسىملىرىغا قاتتىق زەربە بېرىدۇ، لېكىن مافۇيەن قىسىملىرى سان, جەھەتتە كۆپ بولغاچقا ئۇرۇشتا ئۈستۈنلۈكنى ئالىدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى چېكىنىدۇ. مافۇيەن قىسىملىرى چوڭ يول بىلەن ماڭغانچە ئۇدۇل يېڭىشەرگە كىرىپ ماجەنساڭ قىسىملىرى بىلەن قوشۇلىدۇ، خوجىنىياز ھاجى چېكىنگەن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يېڭى ئۆستەڭگە كەلگەندە يېڭىشەر مۇھاسىرىسىنى بوشۇتۇش توغرىسىدا مامۇت سىجاڭغا خەت ئەۋەتىدۇ. ھەمدە ساۋۇت داموللا باشلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرىنى يارباققا چاقىرىپ: «مافۇيەن قىسىملىرىنى ئۇرۇش قىلىپ يەڭگىلى بولمىدى. شۇڭا مۇھاسىرىنى بوشۇتۇپ شەھەر سىرتىدا ئەسكەرلەرنى قايتا تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن چەتنەپ يۈرۈپ ئۇرۇش قىلىڭلار. ئۇنداق قىلمىغاندا شەھەردە ئادەم كۆپ قىيىنچىلىق بولۇپ كېتىشى مۇمكىن» دەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن ساۋۇت داموللا ھۆكۈمەت ئورگىنىنى يېڭىسارغا كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ.

ھەممىنىڭ ئالدىدا مامۇت سىجاڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يېڭىسارغا كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن خوجىنىياز ھاجى يولغا چىقىدۇ، ئورازبەك ئەسكەرلىرى بىلەن سەمەن مۇچتا، زەيدىن كارۋان، كىچىك ئاخۇنلار دۆلەتباغ قورغان تەرەپتە، يۈسۈپجان قۇربېشى 300 ئەسكەر بىلەن توققۇزاقتا تۇرىدىغان بولىدۇ. ئىشلار مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت ئەزالىرى يېڭىسارغا بارساق خوجىنىياز ھاجى بىلەن مامۇت سىجاڭلار پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يېڭىساردا توختىماي يەكەنگە كېتىپتۇ. يېڭىساردا پەقەتلا ئىمىر ساھىپ 200دەك ئەسكىرى بىلەن قالغان ئىكەن.

خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتامغا بارغىچە بولغان ۋەقەلەر

خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتامغا كېتىۋېتىپ ئاتۇشقا يېتىپ بارغاندا، قەشقەر كونىشەردىكى مافۇيەننىڭ ئەسكەرلىرى كەينىدىن قوغلايدۇ. ئۇ، كاتايلاقنىڭ باچاك دىگەن يېرىدە مافۇيەن ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ ـ دە، ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭ بولىدۇ. خوجىنىياز ھاجى چېكىنىپ باچاك بىلەن ئاغۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ئۇ يەردىن بوغۇز بىلەن كۆكتام دىگەن يەرگە بارغاندا، مافۇيەن ئەسكەرلىرى يەنە يېتىشىۋېلىپ، تەڭگەتار تېغىدا ئۇرۇشۇدۇ، بۇ چاغدا، خوجىنىياز ھاجى تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ، شىراقلىق مىلتىق بىلەن مافۇيەن ئەسكەرلىرىنى بىر ـ بىرلەپ دۈملىتىپ، ئاخىرى ئۇلارنى چېكىندۈرىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، خوجىنىياز ھاجى تېرەك، قىزىلبوي، ئۇلۇغچات ئارقىلىق سىمخانىغا يېتىپ بارىدۇ. مافۇيەن ئەسكەرلىرى ئاتۇشقا قايتىپ كېلىپ ساۋۇت داموللام ۋە ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ، بالا ـ چاقىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىۋاتقاندا، قەشقەر كونىشەردىن ئۇلارنى چاقىرغىلى ئادەم كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مافۇيەن ئەسكەرلىرى ناھايىتى تېز قايتىدۇ.

شەھەردىكى قىرغىنچىلىق

قەشقەر كونىشەردىكى مافۇيەن ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ ئاتۇشقا كەتكەندىن كېيىن، ئوپال، تاشمىلىقتىكى يۈسۈپجان قۇربېشى قەشقەر كونىشەردە ئازغىنە

ئادەم قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، 300 ئەسكەر بىلەن شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىدۇ، مافۇيەن ئەسكەرلىرى تويۇقسىز ھۇجۇمدىن قاتتىق زەربىگە ئۇچراپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شۇ ئارىلىقتا يۇسۇپجان قەشقەر شەھىرىنىڭ يېرىمىنى ئىگەللەيدۇ، بۇچاغدا قەشقەر يېڭىشەھەردىكى ماجەنساڭ (مازىڭخۇي) بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، مىڭدەك ئەسكەر ئەۋەتىپ مافۇيەن قىسىملىرىغا ياردەملەشىپ يۇسۇپجان بىلەن ئۇرۇشىدۇ. شەھەردە قاتتىق ئۇرۇش بولىدۇ. بۇ ئارىلىقتا ئاتۇشتا كەتكەن مافۇيەنىنىڭ 300 دەك ئەسكىرىمۇ قايتىپ كېلىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. يۇسۇپجانلارغا باشقا تەرەپتىن كېلىدىغان ياردەم بولمىغانلىقتىن شەھەرنى تاشلاپ چېكىنىپ چىقىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە قەشقەر شەھىرى پۈتۈنلەي ماجەنساڭ بىلەن مافۇيەنىنىڭ قولىغا قالىدۇ. شەھەردە قىرغىنچىلىق بولىدۇ. بۇ قىرغىنچىلىقنىڭ تەپسىلى ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

34 - يىلى 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى مافۇيەن قىسىملىرى ئۈزۈچىلا ئەسكەر تارتىپ ئاتۇشقا ماڭىدۇ. كونىشەھەردە ئازغىنە ئەسكەر قالغان ئىدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان يۇسۇپجان قۇر بېشىنىڭ قوچقارباي دېگەن ئادىمى ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ 100 دەك ئادىمى بىلەن شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ ئۇرۇش قىلدى، بۇنىڭغا بىر مۇنچە خەلق ئامىن مەدەت بېرىشتى. مافۇيەن بەشكېرەم ئاغزىدىكى ئۇزۇن سايغا يەتكەندە، ئۇنىڭ كەينىدىن بىر چاپارمەن كېلىپ شەھەر ئەھۋالىدىن خەۋەر يەتكۈزىدۇ. ئۇ دەرھال شەھەرگە قايتىدۇ. شەھەر ئىچىدە قوچقارباي باشچىلىقىدىكى پىدائىيلار شەھەر ئىچىدىكى مافۇيەنىنىڭ بىرىگادا شتاۋىنى ئىشغال قىلىپ داۋتەي يامۇلىغا ھۇجۇم قىلىۋاتقاندا مافۇيەن باستۇرۇپ كېلىدۇ. يېڭىشەھەردىكى چولاق

زىخۇيمۇ مىڭدەك ئادەم ئەۋەتىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قوچقارباي باشچىلىغىدىكى پىدائىلارنى مەغلۇپ قىلىپ شەھەرنى قايتا ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئوچۇق ھەربى ھالەت ئېلان قىلىپ قىرغىن (چاپ - چاپ) قىلىدۇ. بۇ ئۈچكۈنلۈك قىرغىندا 4 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ئەركەشتامدىكى سۆھبەت

مەن ساۋۇت داموللامنىڭ تاپشۇرۇغى بويىچە 3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى 2 ئەسكەر بىلەن سىمخانىغا بېرىپ خوجىنىيازھاجى بىلەن كۆرۈشۈپ، ساۋۇت دامولامنىڭ يازغان خېتىنى، ۋە ئاغزاكى سۆزىنى ئەگەر (سۆھبەتتە قورال ھەل بولۇپ قالسا، ئالتۇن دىسە ئالتۇن، باشقا قانداق نەرسە دىسە شۇنى دەرھال ئەۋەتىپ بېرىمىز دىگەن سۆزىنى) يەتكۈزدۈم، ئۇ خەتنى كۆرۈپ خوشال بولدى، يۇسۇپجاننىڭ ئۆزبېشىمچىلىق بىلەن شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، قىرغىنچىلىقنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەپچى بولغانلىغىغا ئېچىندى،

مەن بارغىچە خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتام سۆھبىتىنى تېخى ئۆتكۈزەلمىگەن ئىكەن. ئەۋەتىلگەن خەتكە ئۇ تەرەپتىن تېخى جاۋاپ كەلمىگەن ئىكەن. شۇڭا مەن بېرىپ ئەتىسى (3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) مېنى خەت بىلەن ئەركەشتامغا ئەۋەتتى مەن ئەركەشتامدىكى سوۋېت قاراۋۇللۇق ئورنىغا بېرىپ، ناچالنىك بىلەن كۆرۈشىدىغانلىغىمنى ئېيتتۇۋېدىم، تېلېفوندا سوراپ، مېنى ناچالنىكنىڭ ئىشخانىسىغا باشلاپ قويدى، مەن ناچالنىككە خوجىنىيازھاجىنىڭ خېتىنى بەردىم. ئۇنى بىر قىرغىز كىشى تەرجىمە قىلىپ بەردى، ناچالنىك تاشكەنتتىن سوراپ جاۋاپ

بىردىغانلىغىنى ئېيتتى ۋە شۇ ھامان تېلېفوندا سۆزلىشىپ، ماڭا مۇنداق دېدى: «ھازىر سىلەرگە قورال سېتىپ بېرەلمەيمىز شۇنىڭ ئۈچۈن بىرمەزگىل كۈتۈپ تۇرۇڭلار، خوجىنىياز ھاجىغا ئۈرۈمچى تەرەپتىن ياردەمگە ئادەم كېلىدۇ، شۇلارنى ساقلاپ تۇرۇڭلار، سىلەرنىڭ قەشقەردىن تاشكەنتكە ئەۋەتكەن ۋەكىللىرىڭلار يېقىندا قايتىپ كېلىدۇ، قالغان گەپنى شۇلاردىن ئاڭلاڭلار...»

مەن بۇ جاۋاپنى ئېلىپ، ئەركەشتامدىن سىمخانىغا قايتتىم.

3 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى تاشكەنتكە كەتكەن موسول ھاجى، ئەمەت پاختا باشچىلىغىدىكى 5 كىشىلىك ۋەكىللەر قايتىپ كېلىپ، سىمخانىغا چۈشتى. ئۇلارنى خوجىنىيازھاجى بار ئۆيگە چۈشۈرۈپ، مەخپى سۆھبەت ئۆتكۈزۈشتى، سۆھبەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق بولغان: «خوجىنىياز ھاجى، ساۋۇت داموللا باشچىلىغىدىكى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزالىرىنى قولغا ئېلىپ ئاقسۇغا قايتسۇن، بىزنىڭ ياردىمىمىز شۇ يەردىن بولىدۇ. ئاندىن بىز جىمىسساردا بەرگەن ۋەدىمىزگە ئەمەل قىلالايمىز».

ئەركەشتامدىن قايتىش

تاشكەنتكە ئەۋەتكەن ۋەكىللىرىمىز ھەم خوجىنىياز ھاجى بىرلىكتە 1934 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سىمخانىدىن قايتتۇق. بىز ئوپالغا كەلگەن چېغىمىزدا، يۇسۇپجان قۇربېشى 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ماجەنساڭنىڭ يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلغانلىغىنى، ئەمىر نۇر مەھەممەتنىڭ بەرداشلىق بېرەلمەي، دەرۋازىنى تاقاپ، سېپىلنىڭ ئىچىگە كىرىۋالغانلىغىنى، شۇ ئارىلىقتا ماۋۇت سىجاڭ

بىلەن شا مەنسۇر يېڭىسارغا كېلىپ، ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىنى قورشىۋېلىپ، ئۇلار بىلەن قاتتىق ئۇرۇشۇشقاندا، شامەنسۇرغا ئوق تەككەنلىكىنى، خوتەن ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتىن توختاپ، ئۇنى كۆتىرىپ، ئۇرۇش مەيدانىدىن چېكىنىپ چىققانلىقىنى، ساۋۇت داموللامنىڭ بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ، كېچىلەپ ئوپالدىن يېڭىسارغا يۈرۈپ كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى. ساۋۇت داموللام ئوپالغا ئەھۋال ئىگەللەش ئۈچۈن كەلگەن ئىكەن. بىزمۇ ئوپالدا توختىماي، يېڭىسارغا كەلسەك ئۇرۇش بولۇۋېتىپتۇ. خوجىنىيازھاجى كېلىپلا مامۇت سىجاڭ بىلەن بىر سائەتتەك سۆزلەشكەندىن كېيىن (نىمە توغرۇلۇق سۆزلەشتى، ئۇنى بىلمىدۇق) شۇ كۈنى يەنى 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى يەنە يەكەنگە يۈرۈپ كەتتۇق. مامۇت سىجاڭمۇ يېڭىسار سېپىل ئىچىدىكى ئەمىر نۇر مەھەممەتنى 500 ئەسكەر بىلەن قامالدا قالدۇرۇپ يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتى.

بىز شۇ كۈنى يېڭىساردىن چىقىپ، قىزىلدا قونۇپ، 8 - ئاپرىل كۈنى كۆك راۋاتقا يېتىپ كەلدۇق.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ يەكەنگە كېلىشى، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئەزالىرىنىڭ نەزەربەنت قىلىنىشى

بىز ئەركەشتامدىن ئوپال، يېڭىسارلارنى بېسىپ، كۆك راۋاتقا كەلگەندە، خوتەن — مەمتىمىن ھەزرەتتىن ئالتۇن ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن ئېلى ھاجى، كۇچارلىق سادىق ھاجىلار شۇ يەردە ئىكەن. ئۇلار مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ 300 سەر ئالتۇن بەرگەنلىكىنى، يەنە تەييارلاپ بېرىمەن دېگەنلىكىنى، بۇ ئالتۇن-

لارنى ساۋۇت داموللامنىڭ خوجىنىياز ھاجىغا ئۆزەم بىرىمەن
دەپ، ئېلىپ قالغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. بۇنى ئاڭلاپ خوجى-
نىياز ھاجى خاپا بولدى ھەم ساۋۇت داموللىنىڭ غەرىزى
باشقا دەپ قاتتىق چىچىلىشقا باشلىدى. ۋەكىللەر: «داموللامنىڭ
غەرىزى باشقا ئەمەس، مەتتىمەن ھەزرەت ئالتۇننى بىزدىن
يولغا سېلىۋېتىپ، ئارقىسىدىنلا ساۋۇت داموللىغا ھاجىم سوۋېتتىن
قورالنى ئالالماپتۇ، شۇڭا ئالتۇننى ئېلىپ قويسىلا دەپ تاپىلاپتۇ،
بەلكىم داموللام شۇ خەتكە ئاساسەن ئېلىپ قويغان بولۇشى
مۇمكىن» دەپ چۈشەندۈرسىمۇ، ھاجىم ئۇنىمىدى. مەن ئارىلىقتا
گەپ قىستۇرۇپ: «داموللامنىڭ سىلىگە ئىخلاسى چوڭ، ھەرگىز
سىلىدىن بىسوراق ئىش قىلمايدۇ، بەدنىيەت ئادەم ئەمەس» دېۋى-
دىم، سەنلەر (ئېلى ھاجىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ھەممىڭ بىر ئا-
تۇشلۇق، گېپىڭ بىر دەپ، سۆزۈمنى كېسىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن
ھەممىمىز شوك بولۇپ قالدۇق.

ئەتىسى ھەممىمىز سائەت 9 لاردا كۆك راۋاتتىن يەكەنگە
يۈرۈپ كەتتۇق.

خوجىنىياز ھاجى يەكەنگە بارغان كۈنىلا ھۆكۈمەت مەھ-
كىمىسىدە: «خوتەنلىك لۇمودىلار ھەممىڭ يېڭىسارغا بېرىپ
ئۇرۇشقا قاتنىشىسەن» دەپ بۇيرۇق قىلدى. شۇ چاغدا يەكەن-
دە قورالىق - قورالسىز بولۇپ، 500 دەك ئەسكەر بار ئىكەن.
بىرسى قالماي، ئاتلىق، پىيادە يۈرۈپ كەتتى. (ئۇلار ئەمەل-
يەتتە يېڭىسارغا بارماي قاغىلىققا چىقىپ كەتكەن). ۋەكىللەر
باشقا يەرگە ئورۇنلاشتى. مەن، خوجىنىياز ھاجى ۋە نازىرلار بار
ھەربى ئورۇنغا كىرىشىمگە، بىرسى ھاجى ئەپەندىم! دەپ مېنى
چاقىردى. قارىسام، زىرىپ قارى ھاجى ئىكەن، بېرىپ كۆرۈشتۇم،
ئۇنى ھويلىدىكى بىر ئورۇندۇققا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپتۇ. يېنىدا

2 ئەسكەر ئۆرە تۇرۇپتۇ. نېمە بولدى دەپ سورىسام، ئۇ: «خوجىنىياز ھاجى بىزنى ھازىرلا (زىرىپ قارى ھاجى، شەمشىدىن داموللا، ئابلاخان، سۇلتانبەگ) نەزەربەنت قىلىپ قويدى» دىدى.

ئۇ يەردىن ئىچكىركى قوروغا خوجىنىياز ھاجىنىڭ قېشىغا كىرسەم، ئۇ: «ساۋۇت داموللا ھازىر مەن بىلەن كۆرۈشۈپ چىقىپ كەتتى. مىجەزى يوق ئىكەن، شۇڭا چىقىپ دەپ قويۇڭ، ئۆزىگە راسلانغان باغدا دەم ئالسۇن» دىدى ۋە ئېلى ھاجىنىڭ قايەردە قالغانلىغىنى سورىدى. مەن بار يېرىنى دەپ بەردىم. ئۇنىڭ ئالدىدىن چىقىپ (ساۋۇت داموللىنىڭ ئىشخانىسى خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىشخانىسىغا ئۇدۇلمۇ - ئۇدۇل ئىكەن) داموللىنىڭ ئىشخانىسىغا كىرىپ، ئۇنىڭغا خوجىنىياز ھاجىنىڭ تاپشۇرۇغىنى يەتكۈزدۈم.

ساۋۇت داموللا ئەركەشتامدا بولغان سۆھبەتنى سورىدى. مەن ئەركەشتامدا ناچالنىك بىلەن بولغان سۆھبەتنى، تاشكەنتتىن كەلگەن ۋەكىللەرنىڭ ئېلىپ كەلگەن سۆزىنى (يۇقۇرىدا ئېيتىلغانلارنى) قالدۇرماي سۆزلەپ بەردىم. ئاندىن: زىرىپ قارى ھاجى باشلىق 4 نەپەر ھۆكۈمەت ئەزاسىنىڭ نەزەربەنت قىلىنغانلىغىدىن خەۋەرلىرى بارمۇ؟ دەپ سورىدۇم، ئۇ، خەۋىرىم بار دىدى.

شۇندىن كېيىن ساۋۇت داموللا مەيگە ئولتۇرۇپ، مىلەگ زىسىنى ياپتۇرۇپ (ھۆكۈمەت ئەزالىرىنى كۆرۈپ قالمىسۇن دەپ)، ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن ئۆزىگە راسلانغان باققا چىقىپ كەتتى (20 دەك مۇھاپىزەتچىسى بار ئىدى).

ئەتىسى خوجىنىياز ھاجى مېنى چاقىرتىپ: «سىز ساۋۇت داموللىغا ئېيتىڭ، بۇگۈن قاغىلىققا چىقىپ كەتسۇن، ئەتە مەن

چىقىمەن» دىدى.

ماموت سىجاڭنىڭ باش ۋەكىل (باش مىنىستىر) ساۋۇت داموللىنى قولغا ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى ئاغدۇرۇشى

ماموت سىجاڭ يېڭىساردا ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشماي، ئەمىر نۇرمەھەممەتنى سېپىلنىڭ ئىچىدە قورشاۋدا قالدۇرۇپ، يەكەنگە بېرىپ، 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى 200 دەك ئەسكەرنى ساۋۇت داموللامنى تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار بېرىپ، باغنى قورشىۋالىدۇ، بۇ چاغدا، ساۋۇت داموللىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ئۆگزىگە چىقىپ ئۇرۇشۇشقا تەييارلىنىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان داموللا مۇھاپىزەتچىلەرنى ئۇرۇشماسلىققا، قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە كۆندۈرۈپ، ئۆزى كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىپ، تۇتقىلى كەلگەنلەرنىڭ ئالدىغا چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ماموت سىجاڭ ئەۋەتكەن ئەسكەرلەر داموللامنى تۇتۇپ ماموت سىجاڭنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىدۇ. ماموت سىجاڭ ساۋۇت داموللا، زېرىپ قارى ھاجى ۋە سۇلتان بەگلەرنىڭ پۇتىغا كىشەن سالدۇرۇپ، 3 مەيمەگە ئولتۇرغۇزۇپ، 10 ئەسكەر بىلەن قاغىلىققا يولغا سالىدۇ.

شۇ كۈنى ماموت سىجاڭ خوتەنلىك مەتىمىن ھەزرەتنىمۇ تۇتۇپ كېلىشكە 100 ئەسكەر ئەۋەتكەن، لېكىن ئۇ بۇنى تۇيۇپ قالغانلىقتىن، خوتەنگە قېچىپ كېتىدۇ.

مۇشۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئىدى.

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى 1933 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى قۇرۇلۇپ، 1934 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئاخىرلاشتى. ئۇ، پەقەت 6 ئايلا ئۆمۈر كۆردى.

مەن شۇ چاغدا پوسكامنىڭ ئىككىسۇ دېگەن يېرىدە ئىدىم. ساۋۇت داموللامنى مەيلىك ئىككىسۇ بازىرىغا ئېلىپ كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ بازارغا كۆرۈشكىلى كىرسەم، قاغىلىققا ئېلىپ كېتىپتۇ. ئۇلار قاغىلىققا بېرىپ 2 كۈن بولمايلا، مامۇت سىجاڭ خوجىنىياز ھاجىغا خەت يېزىپ، مەھبۇسلارنى مەكىتكە يۆتكەشنى ئېيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى ئۆزىنىڭ 200 دەك مۇھاپىزەتچى ئەسكىرىنى ئېلىپ، مەكىت ئارقىلىق ئاقسۇغا يولغا چىقىدۇ. ساۋۇت داموللا باشلىق مەھبۇسلارنى 10 ئەسكەر يالاپ ماڭىدۇ، خوجىنىياز ھاجى مامۇت سىجاڭ بىلەن مەكىتتە ئۇچرىشىدۇ.

يېڭىسارىدىكى ئەمىر نۇر مەھەممەت بىلەن ماجەنساڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتىن ھېچكىمنىڭ كارى بولمايدۇ. ماجەنساڭ يېڭىسار سېپىلىنى پارتىلىتىپ، ئەمىر نۇر مەھەممەتنىڭ تىز پۈكمىگەن قورالىق ـ قورالسىز بولۇپ 5 ـ 6 يۈزدەك ئەسكىرىنى قىرىپ تاشلاپ، سىرتتا قېپقالغان بىر قانچە يۈز خوتەنلىك قورالسىز ئەسكەرنى ئۆزىنىڭ ئەسكەرىگە قوشۇپ، 1500 چە ئەسكەر بىلەن مامۇت سىجاڭ ۋە خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ يەكەنگە بارىدۇ. شۇ چاغدا باي ئاخۇن يەكەندە ھاكىم ئىدى. ئۇ، ماجەنساڭنىڭ مامۇت سىجاڭنى قوغلاپ يەكەنگە كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، مىشا دېگەن يەرگە چۈشكۈن راسلاپ، شەھەرنىڭ باي ـ موللىلىرىدىن بولۇپ بىر قانچە يۈز كىشى بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىدۇ. (ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، باي ئاخۇن بىلەن ماجەنساڭنىڭ تونۇشلۇغى بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھاكىملىغىغا تەگمىگەن).

ماجەنساڭ مامۇت سىجاڭ، خوجىنىياز ھاجىلارنىڭ يەكەندىن كەي-
نىگە يېنىپ، مەكىتكە كېتىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ
ئارقىسىدىن قوغلاپ مەكىتكە باردى. بۇ يەردە ماجەنساڭ بىلەن
خوجىنىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا خېلى قاتتىق جەڭ بولدى. ئاخىرى
خوجىنىياز ھاجى ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەي، يەكەن
دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتۈپ ئاقسۇغا قاراپ يول ئالدى. شۇنىڭ
بىلەن ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى قوغلاشنى توختىتىپ، ئارقىسىغا قايتىدۇ.
شۇ نۆۋەتتە خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇغا ساۋۇت داموللا،
زېرىپ قارى ھاجىلارنىمۇ بىللە ئېلىپ كېلىدۇ.

يەكەندىن ئاقسۇغا كەلگىچە بولغان ۋەقەلەر

ساۋۇت داموللا، زېرىپ قارى ھاجى، سۇلتان بېكلەر
مەپىلىك مەكىتكە ئېلىپ كېلىنىۋاتقاندا، ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى
خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ يېتىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق
جەڭ بولدى. بۇ چاغدا، ساۋۇت داموللىنى ئېلىپ ماڭغان ئەس-
كەرلەر مەپىنى تاشلاپ قېچىپ كېتىدۇ. شۇ يەردىكى دېخانلار
ساۋۇت داموللىنى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنى مەپىدىن چۈشۈرۈپ،
پۇتىدىكى كىشەننى چېقىپ تاشلاپ، ئۆيلىرىگە ئاپىرىپ باقىدۇ.
شۇ ئارىلىقتا سۇلتان بېك قېچىپ كېتىدۇ. پەقەت ساۋۇت داموللا
بىلەن زېرىپ قارى ھاجى قېپقالىدۇ.
خوجىنىياز ھاجى شۇ ماڭغانچە مارالۋېشىنىڭ شاقۇ دېگەن
يېرىگە كەلگەندە ئاندىن كۆڭلى تىنىدۇ ۋە ساۋۇت داموللىنى
يادىغا ئالىدۇ. سۈرۈشتۈرسە ھېچ كىشى بىلمەيدۇ. ئۇ قاتتىق
چېچىلىپ، ھەر تەرەپكە ئادەم چاپتۇرىدۇ. ئىزدىگۈچىلەر سۈرۈش-
تۈرۈپ يۈرۈپ ئاخىرى مەكىتنىڭ ئېغىز دېگەن يېرىدىن تاپىدۇ.

مەن (قادىر ھاجى) ئىككىسىدىن قاغىلىققا بارسام، خوجىنىياز ھاجىلار، مەككىكە كېتىپ قالغان ئىكەن. مەن ئىلگىرىكى نىشان بويىچە قاغىلىقتىن خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتىم. قاغىلىقتىن تارتىپ خوتەنگىچە بولغان گۇما، قارىقاش، زاۋا قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىگە مەتىمىن ھەزرەتنىڭ قوراللىق، قورالسىز ئەسكەرلىرى توشۇپ كېتىپتۇ. (ئۇلار ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى توپلانغان ئىكەن) ئادەمنىڭ كۆپلىكىدىن، سارايلارمۇ توشۇپ كېتىپتۇ. ئىلاجى بولماي، قۇربان ھاجى دىگەن بىر كىشىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن خوتەننىڭ بىر يېزىسىغا بېرىپ ئورۇنلاشتىم. بىز ئىككى ئەسكەر قوشۇلۇپ 10 دەك ئادەم ئىدۇق. ئەتىسى قۇربان ھاجى خوتەننىڭ ۋالىسى مەھەممەت نىياز ئەلەمنىڭ قېشىغا باشلاپ باردى. ۋالى مەندىن قەشقەر، يېڭىسار، يەكەنلەرنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى، مەن قىسقىچە سۆزلەپ بەردىم. ئۇ كىشى ساۋۇت داموللا ھەققىدە خوجىنىياز ھاجىدىن رەنجىدى. 3 - كۈنى مېنى مەتىمىن ھەزرەت قوبۇل قىلدى. ئۇ ئادەمنىڭ ھەممە ئىشلاردىن خەۋىرى بار ئىكەن. مەندىن بەزى نەرسىلەرنى سۈرۈشتۈرگەندىن كېيىن مۇنداق دىدى: «ساۋۇت داموللا خوجىنىياز ھاجىغا قارشىلىق بىلدۈرۈشى ياكى خوتەنگە كېلىشى كېرەك ئىدى. ئەگەر خوجىنىياز ھاجى، مامۇت سىجاڭ، ساۋۇت داموللىلار بىرلىكتە خوتەنگە كەلگەن بولسا، بىز ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرىگە تاقابىل تۇرالايتتۇق»

ماخۇسەننىڭ خوتەنگە بېسىپ كېلىشى

خوجىنىياز ھاجى بىلەن مامۇت سىجاڭ يەكەندىن چېكىنىپ مەكىت ئارقىلىق ئاقسۇغا كەتكەندىن كېيىن، ماخۇسەن ماجۇڭيىڭنىڭ

ھەممە قوشۇنلىرىغا سىجاڭ بولۇپ خوتەنگە قاراپ ماڭىدۇ. يەكەن، پوسكام، قاغىلىقلارنى ئىلىپ گۇمىغا كەلگەندە مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىر كۈندەك قاتتىق ئۇرۇش قىلىدۇ. خوتەن قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمىدا قورال بولمىغانلىغى، قورالى بولسىمۇ، ناچار قورال بولغانلىغى ئۈچۈن، چېكىنىپ زاۋۇغا قايتىدۇ. بۇ، 1934 - يىل 5 - ئاينىڭ ئاياقلىرى ئىدى. ئۇلار زاۋىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىشىپ، ماخوسەننىڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى 2 كېچە - كۈندۈز قاتتىق ئۇرۇشىدۇ. ئاخىرى بولالماي خوتەنگە چېكىنىدۇ. ماخۇسەن خوتەن ئەتراپىغا بېسىپ كېلىدۇ.

بۇ چاغدا مەمتىمىن ھەزرەت ئۆز ئائىلە تەۋەلىرىنى ئېلىپ ھىندىستانغا قېچىپ كېتىش تەييارلىغىنى كۆرۈۋاتاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خوتەن مۇداپىئەسىز قالغان ئىدى. ماخۇسەن ئەسكەرلىرى خوتەن شەھەرىگە يېقىنلاشقاندا، خوتەن ۋالىسى مەھەممەت نىياز ئەلەم شەھەرنىڭ موللا، يۇرت كاتتىلىرىنى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇلارنى شەھەرگە باشلاپ كىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ماخۇسەننىڭ ھۆكۈمرانلىغىغا ئۆتىدۇ.

مەن (قادىر ھاجى) مەمتىمىن ھەزرەتتىن كېيىن يۇرۇڭقاش ئاڭگىتلىق دىگەن يۇرت بىلەن يۇرۇپ، ئىسلام ئاۋاتقا بېرىپ، ئۇ يەردىن خوتەن دەرياسىنى بويلاپ مېڭىپ، 10 كۈن بولغاندا، ئاقسۇ ئاۋاتنىڭ غوروچول دىگەن يېرىگە يېتىپ كەلدىم. بۇ چاغدا ئاقسۇ ئاۋاتتا 6 - شى (شېڭ شىسەي مامۇت سىجاڭنىڭ شىسىنى 6 - شى قىلىپ ئۆزگەرتىپ، مەھمۇت مۇھىتىنى سىجاڭلىققا تەيىنلىگەن ئىكەن) 1 - تۇەننىڭ تۇەنجاڭى سەمەت ھاجى بار ئىكەن. مامۇت سىجاڭنىڭ يېڭىدىن بەلگىلىگەن خىزمەت ئورنى قەشقەردە بولغانلىقتىن، قەشقەرگە

كېتىپ قاپتۇ. مەن غورروچۆلدە 2 كۈن تۇرۇپ، ئاقسۇ ئاسۇققا باردىم، 3 - كۈنى خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشتۈم. خوجىنىياز ھاجى ماڭا: مېنى شېڭ شىسەي شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە بەلگىلەپ ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپتۇ دەپ سۆزلەپ بەردى.

ماجۇڭيىڭنىڭ سوۋېتكە كېتىشى

1934 - يىلى ماجۇڭيىڭ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى ئۇرۇشتا يېڭىلگەندىن كېيىن جەنۇپقا سۈرۈلۈپ، بىر تەرەپتىن، شېڭ شىسەي بىلەن يەنە بىر تەرەپتىن خوجىنىياز ھاجى بىلەن ئۇرۇشۇپ، 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئۇ پەقەت چىقىش يولى تاپالماي (ئۇ ئەسكەرلىرى بىلەن يا ئارقىغا قايتالماي، ياكى باشقا ياققا چىقىپ كېتەلمەي) ①ماداۋتەي ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى بىلەن ئالاقىلىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا بارىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن شېڭ شىسەي ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوغلاشنى مارالۋېشىدا توختاتتى. شۇنداق قىلىپ، 1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا ماجۇڭيىڭ 200چە ئەسكىرى بىلەن قەشقەردىن ئەركەشتام ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ماخۇسەن باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ خوتەندە تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىندى.

---

① بۇ ئىشتا ماداۋتەينىڭ خىزمىتى ئاز ئەمەس. شۇڭا ماداۋتەينىڭ پۇتىغا ئوق تەككەندە، ئۇنى ئالاھىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاپىرىپ داۋالىدى. كېيىن ئۇنى ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ، ئىچكى ئىشلار نازارىتىگە نازىر قىلدى.

ماھمۇت سىجاڭنىڭ 2 - قېتىم قەشقەرگە كېلىشى

خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماھمۇت سىجاڭلار يەكەندىن ئارىم ياقىلاپ مېڭىپ، ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن، ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە، ماھمۇت سىجاڭنى جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ مۇئاۋىن سىلىڭى قوشۇمچە 6 - شىنىڭ سىجاڭلىقىغا بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە قاراپ ماڭىدۇ. ماھمۇت سىجاڭ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ 1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرگە كېلىپ ئەسلى ئورنى يۇمۇلاق شەھەر كۆل بېشىغا ئورۇنلىشىدۇ. بۇ چاغدا ماجۇڭيىڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى ماخۇسەن باشچىلىقىدا خوتەنگە كېتىدۇ. پوسكام ناھىيىسى ئوتتۇرىدىكى چېگرا بولۇپ بېكىتىلىدۇ. ماشاۋۇ قەشقەرگە قايتىدىن ۋالى بولۇپ بەلگىلىنىدۇ.

ماھمۇت سىجاڭنىڭ چەتئەلگە قېچىشى

ماھمۇت سىجاڭ شىسى (دۇۋنزىيە) 1934 - يىلى 7 - ئايلاردا شېڭ شىسەينىڭ 6 - شىسىغا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن رىبالكىن دېگەن بىر ساقاللىق رۇس مەسلىھەتچى تەرىقىسىدە قويۇلدى. رىبالكىن دېگەن ئادەم نامدا مەسلىھەتچى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە 6 - شىنىڭ ھەربىي سىياسىي ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتقاندىن تاشقىرى، قەشقەر گوڭئەنجۈينىڭ ئىشىنىمۇ ئۆز قولىدا تۇتاتتى. شۇڭلاشقا، ماھمۇت سىجاڭنىڭ سىرتتا كىملەر بىلەن باردى - كەلدىسى بار؟ ئۇنىڭ يېنىغا كىملەر

كىرىپ، چىقىدۇ؟ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى رازۋېت قىلىپ تۇراتتى.
قەشقەر گوڭئەنجۈيىنىڭ باشلىقى قادىر ھاجى، گوڭئەنجۈي ساقچى
ئەترەت باشلىقى ئىسھاقبەگكلەرمۇ رىبالكىننىڭ يوليۇرۇقى بويىچە
ئىش قىلاتتى.

1934 - يىلى 11 - ئايلاردا ماھمۇت سىجاڭنىڭ قول ئاستى-
دىكى يېقىن كىشىلەر ۋە تۇققانلاردىن قۇربان سەئىدى، قۇربان-
نىياز ئابلا ئەپەندى دېگەنلەرنى تاشكەنتكە ئوقۇشقا ئەۋەتتى.
ئۇلار بىر يىل ئوقۇپ 1935 - يىلى 10 - ئايدا قايتىپ كەلگەن-
دىن كېيىن قۇربان سەئىدى 6 - شىنىڭ سەنمۇجاڭلىقىغا، قۇربان-
نىياز، 2 - تۇەننىڭ تۇەنجاڭلىقىغا، ئابلا ئەپەندى 4 - تۇەننىڭ
تۇەنجاڭلىقىغا تەيىنلەندى. قۇربان سەئىدى قىسقا كۇرس ئېچىپ
لىيەندىن يۇقۇرى ئوفىتسېرلارنى تەربىيىلەشكە باشلىدى. يەنە بىر
تەرەپتىن شىڭشىسەي سەمەت ھاجى، غوپۇر تۇەنجاڭ قاتارلىق
10 نەچچە كىشىنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ بىر مەزگىل شىڭ دۇ-
بەن نامىدىكى كۇرستا ئوقۇتۇپ ھەربى، سىياسى جەھەتتىن
تەربىيىلىدى، نەتىجىدە تاشكەنت ۋە ئۈرۈمچىگە بېرىپ ئوقۇپ
كەلگەنلەردە ئىدىيە جەھەتتە مەلۇم ئۆزگىرىش بولدى. 6 -
شىنىڭ ھەربى، سىياسى ھوقۇقى ئەشۇ كىشىلەرنىڭ قولىدا
بولغانلىقتىن، ماھمۇت سىجاڭ ئىلگىرىكىدەك ئەركىن بولالمىدى.
شىڭشىسەيمۇ ئۇنى كۆپ قېتىم ئۈرۈمچىگە تەكلىپ قىلدى. يۇ-
قۇرقى بىرقاتار ئىشلار ماھمۇت سىجاڭنىڭ چەتكە قېچىشىغا تۈرت-
كە بولدى. شۇنىڭ بىلەن ماھمۇت سىجاڭ چەتكە قېچىشتىن بىر-
ئىككى ئاي ئىلگىرى ئوۋغا چىقىشنى بانا قىلىپ،
قېچىشنىڭ تەييارلىقىغا چۈشتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، شەھەر
كاتتىلىرىنى، ئوقۇغۇچىلارنى ھەركەتلەندۈرۈپ، ئۈرۈمچىگە بار-
ماسلىق ئۈستىدە نامايىش قىلدۇرۇپ، شىڭشىسەيگە خەت ۋە تېلې-

گىرامما يوللاتقۇزدى. ئابدۇغوپۇر هاجى شاپتۇل سۈيىقەست بىلەن
ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى (ئابدۇغوپۇر هاجى شاپتۇل شىڭشىسەينىڭ
يېنىغا ئۈرۈمچىگە بېرىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر يىغىندا: «مۇن-
دىن كېيىن پەيغەمبەر كەلمەيدۇ. ئەگەر كېلىدىغان بولسا، شىڭ
دۇبەن جاناپلىرى كەلگەن بولاتتى» دەپ سۆزلىگەن) ئۇنىڭ
قاتىلى تېپىلمىدى، بۇنىڭدىن شىڭشىسەي قاتتىق گۇمانلىنىپ،
مامۇت سىجاڭغا بىۋاستە چېقىلالماي، ئۇنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن
ئابدۇراخمان هاجى، ئەمەت قۇل هاجىلارنى گۇڭئەنجۈي ئارقىلىق
قولغا ئېلىپ ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كەتتى. بۇ بىر قاتار ئىشلار
مامۇت سىجاڭنىڭ قېچىشىنى تېخىمۇ تېزلەتتى. مۇشۇنداق بىر
پەيتتە، مامۇت سىجاڭ ئۆزىنىڭ ئىشەنچىلىك ئادىمى سەمەت
هاجى تۆەنجاڭغا: «هازىر شىڭ دۇبەن بىزنىڭ دىۋىزىيىنى (ئۇيـ
غۇر ئەسكەرلەرنى) ئۆتكۈزۈۋېلىشقا تەييارلىنىۋاتىدۇ. شۇڭا بىز
ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئۈرۈمچىگە قارشى هەركەتلەنسەك قانداق؟»
دەپ مەسلىھەت سالىدۇ. سەمەت هاجى «ئويلىنىپ باقاي»
دەيدۇ. سەمەت هاجى مامۇت سىجاڭنىڭ يېنىدىن چىقىپ، بۇ
گەپنى ئۆزىنىڭ يېقىن بىر لىيەنجاڭغا ئېيتىدۇ هەمدە «بىز نۇر-
غۇن ئىنقىلاپ قىلىپ كۆپ جاپا چەكتۇق، ئەمدى سىم كارۋاتقا
ئىگە بولۇپ خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرەرمىز مىكىن دىسەك، سىجاڭ
يەنە ئىنقىلاپ قىلىشنىڭ گېپىنى قىلىۋاتىدۇ» دەيدۇ. بۇگەپ ئۇ-
زۇن ئۆتمەيلا سىجاڭنىڭ قۇلىقىغا يېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ
گەپنىڭ پاش بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ سەمەت هاجىنى قول-
غا ئېلىپ، ئۇنىڭغا باشقا بىر جىنايەتنى ئارتىپ، شىڭ شىسەيگە
مەلۇم قىلىدۇ (شۇ چاغدا، سەمەت هاجى مامۇت سىجاڭغا سۇيىقەست
قىلغانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىنغان دىگەن گەپ تارقالغان
ئىدى. بۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس ئىدى). شۇ ئارىلىقتا، يەنى

1937 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شېڭ شىسەي مامۇت سىجاڭنى ئۈرۈمچىگە يەنە چاقىرتىدۇ. سىجاڭ تۈرلۈك يوللار بىلەن رەت قىلىدۇ. ئاخىرى بولماي، ئۇ ئۈرۈمچىگە بېرىشقا تەييار لىنىۋاتىمەن دەپ، ھەر ھەپتىدە ئوۋغا چىقىپ، قېچىشنىڭ تەييارلىقىنى كۆرۈۋېرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا، 6 ـ شىدىن ئۈرۈمچىگە ئوقۇشقا كەتكەن تۇڭگان، لىيەنجاڭلار قايتىپ كېلىدۇ. ئۇلار شېڭ دۇبەننىڭ مامۇت سىجاڭغا يوللىغان سالىمىنى يەتكۈزۈش بىلەن بىللە، ئۇنى ئۈرۈمچىگە بېرىپ كېلىشكە دەۋەت قىلىدۇ. مامۇت سىجاڭ ئۇلارغا ئۈرۈمچىگە بارىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شۇ پەيتتە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ خىزمەت ئورۇنلىرىغا قايتىش ھەققىدە سىجاڭغا ئىلتىماس سۇنىدۇ. مامۇت سىجاڭ ئۇلارنىڭ، بولۇپمۇ غوپۇر تۇڭگانجاڭنىڭ ئوقۇشقا بېرىش بىلەنلا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىنى سېزىپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ خىزمەت ئىشلەشكە يول قويماي، «ھازىرچە دەم ئېلىپ تۇرۇڭلار» دەپ ئۇلارنى دەم ئېلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. مامۇت سىجاڭ بۇ كىشىلەرگە قىسمىنى تۇتقۇزماي تۇرۇپ، چەتئەلگە قېچىپ كېتىشنىڭ كويىدا بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ 2 ھەپتە ئوۋغا چىقىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، 3 ـ ھەپتىسى رەسمى قېچىشقا تەييارلىق كۆرىدۇ. شۇ كۈنى ئۇ، ئاكىسى مۇسۇل ھاجى تۇختى ھاجى باشلىق بىر تۈركۈم كىشىنى يېڭىسارغا يولغا سالىدۇ، ئارقىدىن، سىلىڭبۇدا بۇلۇم باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدىغان ئۆزىنىڭ رەقىپلىرىدىن بىرى بولغان ئىدرىسنى ئۇنىمىغىنىغا قويماي ئوۋغا چىقىمىز دەپ، بىللە ئېلىپ ماڭىدۇ. ئۇ، ئەتىگەن سائەت 8 لەردە سىبۇدىن يولغا چىقىپ ساۋخۇغا بارغاندا، ئىدرىسنىڭ يان قوراللىنى ئېلىۋېلىپ باغلاپ، 2 ئەسكەر بىلەن ئالدىن يېڭىسارغا يولغا سالىدۇ. (ئىدرىس روسچە بىلەتتى ھەم سوۋېت كونسۇلى بىلەن ئالاقە قىلىپ تۇراتتى). ئارقىدىن ئۆزى يېرىم كېچىدە

يېڭىسارغا يېتىپ بېرىپ، 3 - تۈەنگە چۈشىدۇ. 3 - تۈەندە ئۆزىنىڭ ئىشەنچىلىك ئادەملىرىدىن ئىسمايىل ئاخۇن، مايىت ئاخۇنلار بار ئىدى. مامۇت سىجاڭ بۇ يەردە ئەسكەرلەرنى جەڭگىۋار ھالەتتە تۇرغۇزۇپ، 1 - لىيەنىنىڭ لىيەنجاڭى ئابدۇنىيازنى بىر لىيەن ئەسكەر بىلەن يېڭىشەردىن چىقىپ قېلىش ئېھتىمالى بولغان ئەسكەرلەرنى توسۇش ئۈچۈن ياپچانغا ئەۋەتىدۇ. ئارقىدىن مۇئاۋىن تۈەنجاڭ ئىسمايىل ئاخۇنغا لىيەنجاڭ كىچىك ئاخۇن بىلەن بوغالتىر ئابلىمىتنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپ، يېڭىسار باجخانىدىكى پۇلنىڭ ھەممىسىنى ئالدۇرۇپ ئېلىپ كېتىدۇ. قىزىلغا بارغاندا مامۇت سىجاڭ ئىدىرىسنى ئېتىپ تاشلاپ، تاشقا باستۇرۇپ قويۇپ، كۆك راۋاتقا قاراپ ماڭىدۇ. 6 - شىنىڭ 4 - تۈەنى يەكەندە بولۇپ، ئۇنىڭ مۇئاۋىن تۈەنجاڭى بوساق نىيازنى مامۇت سىجاڭ قەشقەردىن بىرگە ئالغاچ كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭغا 4 - تۈەنىنىڭ تۈەنجاڭى سايىم، بوغالتىرى ھېكىمجان، يەكەن ھاكىمى ئەخمەتجان (ئەخمەتجان تاشكەنت ئۇيغۇرلىرىدىن ئىدى) لارنى ئۆلتۈرۈشنى بۇيرۇپ، بانكىدىكى پۇلنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ 4 - تۈەننى باشلاپ كاچۇڭغا بېرىشنى بۇيرۇق قىلىدۇ. بوساق نىياز يەكەنگە كىرىپ سىجاڭنىڭ بۇيرۇقىنى ئورۇنلاپ كاچۇڭغا بارسا، سىجاڭ كاچۇڭدا تۇرماي يەكەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تاغ بويلاپ مېڭىپ، قاغىلىقنىڭ كۆكيار دېگەن يېرىدە قونۇپ، 17 ئادەم بىلەن كۆكياردىن لاداخقا يورۇپ كېتىپتۇ، ئۆزى بىلەن بىرگە كەلگەن ئەسكەرلەرگە: «سىلەر قايتىپ كېتىڭلار، سىلەرگە ھېچ گەپ يوق، شېڭ دۇبەنىنىڭ يامان كۆرگەن ئادىمى مەن، مەن چىقىپ كەتسەم، ھەممە غەۋغا بېسىقىدۇ» دەيدۇ - دە، ھىندىستانغا كېتىدۇ.

مامۇت سىجاڭ بىلەن كۆكيارغا بارغان ئەسكەرلەر قايتىپ،

كاچۇڭغا كېلىپ، بوساق نىيازنىڭ ئەسكەرلىرىگە قوشۇلىدۇ.

مامۇت سىجاڭ قەشقەردىن ئايرىلىش ئالدىدا 2 - تۇەننىڭ مۇئاۋىن تۇەنجاڭى ياقۇپقا: تۇەنجاڭ قۇربان نىيازنى ئۆلتۈرۈپ، تۇەننى باشلاپ ئۆزىنىڭ ئارقىسىدىن يېڭىسارغا بېرىشنى بۇيرىغان. بۇيرۇققا ئاساسەن تۇەنجاڭ ياقۇپ، قۇربان نىياز تۇەنجاڭنى ئاتىدۇ. لېكىن ئوق ئۇنىڭ پۇتىغا تېگىپ يارىلىنىدۇ. ئابدۇ نىياز يېڭىشەردىن چىقىدىغان ئەسكەرلەرنى توسۇش ئۈچۈن ياپچانغا بارسا، كىچىك ئاخۇننىڭ يېڭىشەرگە يوللىغان خېتى قولىغا چۈشىدۇ. ئۇ، بۇ خەتنى دەرھال يېڭىسارغا ئەۋەتىدۇ. لېكىن بۇ چاغدا، مامۇت سىجاڭ كېتىپ قالغان. ئابدۇنىياز ياپچاندا 2 كۈن تۇرۇپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يېڭىسارغا قايتىدۇ.

قەشقەردە خىزمەتتە خاتالىشىپ تۈرمىگە كىرىپ قالغان مۆيدىن تەنپۇ (مۇئاۋىن تۇەنجاڭ مۆيدىن) يېڭىساردا تۈرمىدە ئىدى. ئابدۇنىياز ئۇنى تۈرمىدىن بوشۇتۇپ، سىجاڭنىڭ كەينىدىن كاچۇڭغا ئەۋەتىدۇ. ئۇ كاچۇڭغا كەلگەندە، پۈتۈن ئەسكەرلەر ئۇ يەرگە توپلانغان ئىدى. مۆيدىن تەنپۇ كاچۇڭدا تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ئوفىتسېرلىرىنى يىغىپ، مامۇت سىجاڭنىڭ ئورنىغا سىجاڭلىققا بىرەيلەننى سايلاشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. نەتىجىدە مۆيدىن تەنپۇنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئابدۇنىياز سىجاڭلىققا سايلىنىدۇ.

يۇسۇپجان قۇربېشى بىلەن سېيتۋالىجاننىڭ ئاقىۋىتى

يۇسۇپجان قۇربېشى يوقۇرىدىكى يەكەن ۋەقەسىدىن كېيىن تاغارما، بۇلۇڭكۆل، بوستان تېرەك ئەتراپلىرىدا ئەسكەرلىرى بىلەن ئايلىنىپ يۈرۈپ، ماخۇسەن قەشقەر يېڭىشەردىن خوتەنگە

يۈتكەلگەندە يېڭىسار ئەتراپىغا كېلىپ ئۆنىڭ بىلەن بىر قانچە
قېتىم توسۇپ ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا يېڭىلىپ، تاشقۇر-
غاننىڭ تاغارما دىگەن يېرىگە ئورۇنلىشىدۇ. مامات سىجاڭ ئاقسۇ-
دىن قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئۇلار ئەسكەرلىرى بىلەن مامۇت
سىجاڭغا تەۋە بولۇپ شەھەرگە قايتىپ كىرىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي رىبالكىننىڭ كۆرسىتىشى
بويىچە مامۇت سىجاڭ يۇسۇپجاننى مارالۋېشىدا تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ،
بۇ چاغدا مارالۋېشىدا سوۋېت ئىنتېپاقىنىڭ «ئالتايىسكى» دەپ ئاتالغان
رۇس قوشۇنى بار ئىدى، ئۇ بىرىپ شۇنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ.
شۇ ئارىلىقتا مامۇت سىجاڭنىڭ ئوسمان ئىلىنى ئەسكەرلىرى
بىلەن قورالسىزلاندۇرۇپ، قولىغا ئالغانلىقىنى ئاڭلايدۇ، شۇنىڭ
بىلەن يۇسۇپجان ۋەھىمىگە چۈشۈپ بىر كېچىدىلا 2 ئەسكىرى بىلەن
مارالۋېشىدىن يەكەن تەرەپكە قاچىدۇ، مەكىتكە كېلىپ بىر دىخان-
نىڭ ئۆيىدە قونغاندا شۇ كېچىسى ئۆلتۈرۈلىدۇ، كىمنىڭ ئۆلتۈر-
گەنلىكى ئېنىق ئەمەس، كېيىنكى ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ
يېنىدا بىر قىسىم ئالتۇن — كۆمۈش بولۇپ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەس-
كەرلىرى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان دىيىشىدۇ.

سېتىۋالدىجان

سېتىۋالدىجان خوتەندە شامەنسۇرغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنى-
شىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خىزمەتتىن بوشاپ قەشقەر شەھ-
رىدە بىكارچى بولۇپ قالغان، 1934-يىلى 2-ئايدا تاشقورغان
ئارقىلىق ھىندىستانغا چىقىپ كەتكەن. كېيىن ئاڭلىشىمىزچە ئۇ
ھىندىستاننىڭ گىلگىتكە بارغاندا، گىلگىتنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى
ئۇنى قولغا ئىلىپ قەشقەر ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقورغاندىكى قاراۋۇل-

لۇق ئورنىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن (بۇ چاغ شېڭشىسەي ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن چاغ ئىدى)، 35 - يىلىنىڭ باشلىرىدا لىيۇسىلىڭ تەرىپىدىن يېڭىشەردە ئۆلتۈرۈلگەن.

ئوسمان ئېلىنىڭ ئاقىۋىتى

ئوسمان سىجاڭ شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى تەرىپىدىن 1933 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يەكەندە نەزەربەنت قىلىنىدۇ.

1934 - يىلى 4 - ئايدا مامۇت سىجاڭ تەرىپىدىن يەكەندە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى تارقىتىلىپ، ھۆكۈمەت ئەزالىرى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ئوسمان نەزەربەنتتىن بوشاپ ئۆزىنىڭ يۇرتى ئۇلۇغچاتنىڭ قىزىلئويىغا قايتىپ كېتىدۇ، بۇ چاغدا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە نازىرى ئورازبېك مەلۇم سەۋەپ بىلەن ئۆلۈپ ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى تارقاپ كەتكەن چاغ ئىدى، ئۇ كېلىپلا تاغدا تارقاپ كەتكەن قىرغىز ئەسكەرلەرنى يىغىپ ئۇلارنىڭ سانىنى 500گە يەتكۈزىدۇ، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مامۇت سىجاڭ رىبالكىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئۇنى ئەسكەرلىرى بىلەن شەھەرگە كىرىپ ئۆزى بىلەن بىرگە تۇرۇشقا خەت چىقىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ شەھەرگە قايتىپ كىرىدۇ. ئوسمان ئېلى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن تىنجىپ مامۇت سىجاڭنىڭ بۇيرۇغى بويىچە ئىش كۆرۈپ بىر مەزگىل خاتىرجەم بولۇپ قالىدۇ، مانا شۇنداق بىر پەيتتە رىبالكىن مامۇت سىجاڭ ئارقىلىق ئوسمان ئېلىنى سىجاڭنىڭ ئىشخانىسىغا چاقىرىپ كېلىپ (ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان) شۇ يەردە قولغا ئالىدۇ، ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىمۇ قورالسىزلاندۇرۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى قورالسىزلاندۇرۇپ ئائىلىسىگە

قايتۇرۇدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان ئېلى پۈتۈنلەي تۈگەشتى.

ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ئوسمان ئېلى بىر قانچە يىلدىن كېيىن ئۈرۈمچىدە شېڭشىسەينىڭ تۈرمىسىدە ئۆلگەن.

ئابدۇنىيازنىڭ يەكەنگە كىرىشى

ماخۇت سىجاڭ ھىندىستانغا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئابدۇنىياز كاچۇڭدا توپلانغان ئەسكەرلەر تەرىپىدىن سىجاڭلىققا سايلىنىدۇ، ئاندىن ئۇ ئەسكەرلەرنى قايتا تەشكىللەپ ئۇلارنىڭ ئاۋالقى تۇەنجاڭلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ليەنجاڭلارنى تۇەنجاڭلىققا ئۆستۈرۈپ كاچۇڭدىكى 1000دىن ئوشۇق ئەسكەرنى 4تۇەنگە بۆلۈپ 1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى يەكەنگە كىرىپ ئورۇنلىشىدۇ. بۇ 4تۇەننىڭ ئەسكەرلىرى ئاساسەن يېڭىساردىكى 3 - تۇەننىڭ، يەكەندىكى 4 - تۇەننىڭ، ئازراق بىر قىسمى قەشقەردىكى 1 -، 2 - تۇەننىڭ ئەسكەرلىرى ئىدى.

يېڭىسار تۇەنىنىڭ فۇتۇەنجاڭى ئىسمايىل ئاخۇن ماخۇت سىجاڭنىڭ تاپشۇرۇغى بويىچە يېڭىساردىكى ئىشلارنى تۈگىتىپ 50 نەچچە كىشى بىلەن قاغىلىقنىڭ كۆكيارغا كەلسە سىجاڭ ئاللىقاچان چېگرىدىن ئۆتۈپ كەتكەن ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە بۇ يەردە قونىدۇ, شۇ كېچىسى قاغىلىقتا تۇرۇشلۇق ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ 200 دەك ئەسكەر چىقىرىپ ئۇلارنى قورشىۋېلىپ ئۇلارغا ماخۇسەننىڭ قاغىلىققا كەلگەنلىگىنى، ماخۇت سىجاڭنىڭ ئورنىغا ئابدۇنىياز سىجاڭ بولغانلىغىنى، قورال تاپشۇرسا ئابدۇنىيازغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغانلىغىنى ئۇقتۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىسمايىل قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ قاغىلىققا ماخۇسەننىڭ

ئالدىغا كېلىدۇ، ماخۇسەن فۇتۇەنجاڭ ئىسمايىل بىلەن كامال لىيەنجاڭنى قوبۇل قىلىپ ئۇلارغا: سىلەرنى ھازىرئەسكەرلىرىڭلار بىلەن يەكەنگە كىرگۈزۈپ بېرىمەن (ئۇ چاغدا قاغىلىقمۇ خوتەن-گە يەنى ماخۇسەنگە قارايتتى، قاغىلىقنىڭ بۇ تەرىپى قەشقەرگە قارايتتى) ئابدۇنىياز سىجاڭغا ئېيتىڭلار، مەن خوتەندىن مامۇت سىجاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ شېڭشىسەيگە قارشى ئۇرۇش قىلىشقا مەسلىھەتلەشكىلى كېلىۋىدىم. مامۇت سىجاڭ كېتىپ قاپتۇ، ئەگەر ئابدۇنىياز سىجاڭ قوبۇل قىلسا بىز ئىتتىپاقلىشىپ شېڭشىسەي-گە قارشى ئۇرۇش قىلساق ، دەيدۇ ھەم ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى قولىلىرىغا قايتۇرۇپ بېرىپ ئەپۇ سوراپ ئىككىسىنى دىگەن يەرگىچە ئۇزۇتۇپ قويىدۇ.

ئىسمايىل يەكەنگە كەلگەندىن كېيىن ئابدۇنىياز بىلەن كۆرۈشۈپ ماخۇسەننىڭ پىكرىنى يەتكۈزىدۇ. ئابدۇنىياز ئويلىنىپ باقايلى دەيدۇ ھەمدە ئىسمايىلنى ئۆزىگە مۇشاۋىر قىلىپ بەلگى-لەيدۇ. كامال لىيەنجاڭنى تۇەنجاڭلىققا ئۆستۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەس-كەرلىرىنى لىيەنلەرگە تارقىتىۋېتىدۇ، كىچىك ئاخۇن مامۇت سىجاڭ-دىن قېچىپ قاغىلىققا چىقىۋالغان ئىكەن، ئۇنى بۇ قېتىم قايتۇ-رۇپ ئەكېلىپ نەزەربەنت قىلىپ قويىدۇ، شۇ ۋاقىتتا ئابدۇنىيازغا يەكەن (شۇ چاغدا يەكەن 2 ناھىيە ئىدى)، پوسكام، مەكىت بولۇپ 4 ناھىيە قارايدىغان بولىدۇ.

ئابدۇنىياز سىجاڭ بولۇپ يەكەندە تۇرغاندىن كېيىن لىۋ-سىلىڭ ئابدىنىيازغا 2 ۋەكىل ئەۋەتىدۇ (بۇلار ئاتۇشلۇق كېرىم ھاجى بىلەن تۇسەن گوڭسىنىڭ مۇددىرى ئابدىكېرىمخان). ئۇلار مامۇت سىجاڭنىڭ نىمە بولغانلىقىنى، قەيەرگە كەتكەنلىكىنى، بۇ ھەقتە ئابدۇنىيازنىڭ قەشقەرگە ۋەكىل ئەۋەتىپ بىر ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈشىنى ئېيتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئابدۇنىياز سىجاڭ يەكەن-

دىن مېنى (قادىر هاجى)، موللىلاردىن ئابدۇللا داموللامنى قەشقەرگە ۋەكىل بولۇپ بېرىشقا تەيىنلىدى، بۇ چاغدا مەن: قەشقەرگە بارمىسام بولاتتى، چۈنكى قەشقەر گۇڭئەنجۈي مېنى رازۋېتكا قىلىۋاتىدۇ. بۇ قېتىم بارسام مېنى تۇتۇپ قېلىشى مۇمكىن دەپ ھۆزرەمنى ئېيتسام ئۇنىمىدى، «ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا، بىز ئۇرۇش بىلەن قايتۇرۇۋالىمىز» دىدى، شۇنىڭ بىلەن نائىلاج يۈرۈپ كەتتىم.

ئابدۇنىياز ليۇ سىلىڭغا، سوۋېت كونسۇلىغا خەت يېزىپ بەردى. ليۇ سىلىڭغا يازغان خەتتە مامۇت سىجاڭنىڭ چىقىپ كېتىش جەريانلىرى چۈشەندۈرۈلۈپ، مۇنۇ 3 تەلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان:

(1) 6 - شىنى يەكەندە تۇرۇشقا تەستىقلىسا

(2) 6 - شىنىڭ تەمناتى ئۆرۈمچى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېرىلسە؛

(3) ئابدۇنىياز 6 - شىنىڭ سىجاڭلىقىغا بەلگىلەپ بېرىلسە. ئەگەر يۇقۇرىدىكى تەلەپ ئورۇندالسا ھۆكۈمەتنىڭ قانداق بۇيرۇغى بولسا ئورۇنلايمىز دىيىلگەن.

سوۋېت كونسۇلىغا يازغان خېتىدە: سوۋېت ئىتتىپاقى ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ باش پاناسى، شۇڭا شۇ شۇئارغا ئاساسەن بىزگە ياردەم بەرسە، بىز سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئەمەس، بىز سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست ئۆتۈشنى خالايمىز. سوۋېت ئىتتىپاقى بىزنىڭ يۇرتىمىزدا قانداق سودا - سانائەتنى يولغا قويسا بىز ئۇنى ھىمايە قىلىمىز ۋە قوغدايمىز، دىيىلگەن. بىز 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ماشىنا بىلەن يېڭىسارغا بارساق ئۇ يەر بەك پاراكەندە ئىكەن، بازار ئىچى ئەسكەر ۋە ساقچى بىلەن توشۇپ كېتىپتۇ. ساقچىلار ماشىنىنى توستى. بىزنى ئېلىپ كەلگەن ۋەكىللەر ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈۋىدى، قويۇۋەتتى. بىز قەشقەر يېڭى-

شەھەر سىلىكىبۇغا چۈشتۇق ھەم لىيۇ سىلىڭ بىلەن كۆرۈشتۇق.
لۇسىلىڭ مامۇت سىجاڭنىڭ قېچىپ كېتىش جەريانلىرىنى سورى-
دى ھەم ئۆزىنىڭ مامۇت سىجاڭنىڭ قېچىشىدىن خەۋىرى يوق-
لىقىنى ئېيتتى، بىز ئۇ يەردىن ئايرىلىپ ئەتىسى مۇۋەققەت سىجاڭ
قۇربان سەئىدى بىلەن كۆرۈشتۇق (بىز يولدىن ئۆتكىچە 12 -
ئاپرېل بايرىمىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن قىزىلدا راسلانغان سەھنە
ۋە باشقا جاھازلارنىڭ شۇ پېتى تۇرغانلىقىنى كۆردۇق، ئۆتكۈزۈل-
مەپتۇ). قۇربان سەئىدى بىزنى شى شىتاۋنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۈتۈ-
ۋالدى. ئۆزىنىڭ ئىشخانىسىغا باشلاپ كىرىپ بىز بىلەن پاراڭلاش-
تى. شۇ ئارىلىقتا (تېلېفون بەرگەن بولسا كېرەك) سوۋېت كون-
سۇلى ئابدۇللا ئەپەندى (تاتار) كىرىپ كەلدى، ئۇ كىشى بىزدىن
يەكەن ئەھۋالىنى سورىدى، ئاندىن ئابدۇنىيازنىڭ كونسۇلغا يازغان
خېتىنى بەردۇق، خەتنى شۇ يەردىلا ئېچىپ كۆرۈپ: «ھازىر مېنىڭ ئى-
شىم ئالدىراش، سىلەر قايتىدىغان چاغدا ئابدۇنىيازغا خەت
يېزىپ بېرىمەن، ئالغاچ كېتەرسىلەر» دېدى. شۇ بويىچە بۇ كون-
سۇل ئەپەندىمنى ئىككىنچى كۆرمىدۇق، خەتمۇ يېزىپ بەرمىدى.
مۇۋەققەت سىجاڭ قۇربان سەئىدى سۆزلەپ مۇنداق دېدى:
مامۇت سىجاڭ ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىگە ئىنچىل ئىشەنمەسلىك پوزىتى-
سىيىسىدە بولۇپ كەلدى، ئۆزىنىڭ ئادەملىرىگىمۇ ئىشەنمىدى، شېڭ
دۇبەن ئۇرۇمچىگە چاقىرتقاندا ماقۇل دەپ قويۇپ بارماي بىر مۇن-
چە ئاۋارىگەرچىلىكنى تاپتى. مىللەت مەجلىسىگە مائارىپ ساھەسى-
دىكىلەرنى قوزغاپ خەلق نامىدىن ئەرز يازدۇردى. بۇ ھەقتە
مەن سىجاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ، «ئاكا، بۇنداق ھەركەتلەرنى قىلىپ
يۈرمەڭ، ئۇنىڭ پايدىسى يوق، شېڭ دۇبەن چاقىرتقاندىن كېيىن
ئۇرۇمچىگە بېرىپ كۆرۈشۈپ كېلىڭ، ھېچقانداق خەۋپسىرەيدىغان
ئىش يوق، ئەگەر باشقىچە تەلەپلىرىڭىز بولسا كونسۇل بىلەن

كۆرۈشۈپ شۇنىڭغا ئەھۋالىمىزنى ئېيتتىڭ. كونسۇل (سوۋېت كون-
سۇلى) ئولتۇرىدا تۇرۇپ ھەل قىلىپ قويىدۇ. ئەڭ ياخشىسى
ئۈرۈمچىگە بارغىنىمىز تۈزۈك، شېڭ دۇبەن بىلەن ئۆزىمىز كۆ-
رۈشكىنىمىز ياخشى» دېدىم. مامۇت سىجاڭ مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلاپ
بولۇپ، «ئۇكام، سېنىڭ سۆزۈڭ توغرا، ئوقۇغان ئادەمنىڭ زېھنى
ئۆتكۈر كېلىدۇ، ئويلاپ ئەتە جاۋاپ بېرەي» دېدى. ئەتىسى
سىجاڭ مېنىڭ ئىشخانامغا كىرىپ، «سېنىڭ سۆزۈڭ توغرا ئىكەن،
مەن ئەمدى ئۈرۈمچىگە بېرىشقا تەييارلىق قىلىمەن» دېدى. لېكىن
ئۇ شۇ كۈندىن تارتىپ قېچىشقا تەييارلىق قىلغان ئىكەن، ئەگەر
مەن ئۇنى بىلىپ قالغان بولسام ئۆگزىگە پىلىموت قۇرۇپ
قويۇپ ئۇنى مىدىرلاتمىغان بولاتتىم. دەپ سۆزىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ،
بىزنى 1-تۈەننىڭ تۈەنجاڭى ئەمەت مەخسۇمنىڭ ئىدارىسىغا ئو-
رۇنلاشتۇرۇپ قويدى. بىز شۇ يەردە ئەمەت مەخسۇمنىڭ فۇگۇە-
نى مەمەتجان بىلەن بىرگە تۇردۇق. بىز يەكەندىن كېلىپ 4-
كۈنى ئۈرۈمچىدىن بىز بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگىلى مالىيە نازىرى
سەي تىڭجاڭ، ئىچكى ئىشلار نازىرى، خەلق ئىشلار باشقارمىسى-
نىڭ باشلىقى بولۇپ (كېيىنكى 2 كىشىنىڭ ئىسمىنى ئېسىمدىن
چىقىپ قاپتۇ) جەمئى 3 كىشى كەلدى. ئۇلار يېڭىشەرگە چۈشكەن
ئىكەن بىز شۇ يەرگە چىقىپ سۆھبەتلەشتۇق، ئۇلار يەكەن ئەھ-
ۋالىنى سورىدى. بىز ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ ئابدۇنىيازنىڭ ھۆكۈ-
مەتكە قارشى ئەمەسلىكىنى، ھۆكۈمەتكە قويىدىغان بىر قانچە
تەلەۋىنىڭ بارلىقىنى يەتكۈزدۇق. ئۇلار مۇنداق دېدى: بۇ تە-
لەپلىرىڭلار ئورۇنلىنىدۇ. لېكىن مامۇت سىجاڭنىڭ ئورنىغا ئولتۇرۇپ
يەكەن، قەشقەرلەردىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى
باشقۇرۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا تېچلىق ئورنىتىلمايدۇ.
بىز ئۇلارغا: بىزنىڭ ھېچقانداق پىكرىمىز يوق، بىز ۋە-

كەل. سىلەرنىڭ سۆزۈڭلارنى ئەينەن يەتكۈزۈمىز، دىدۇق ھەم شۇ كۈنى قەشقەر كوناشەھەرگە قايتىپ كەردۇق،

بەزنى قۇربان سەئىدى قوبۇل قىلىپ يىگىشەردە بولغان مۇھەممەتنى سورىدى. بىز ئېيتىپ بېرىشۇدۇق، «ياخشى بوپتۇ ئابدۇنىياز كەلسە مەن پۈتۈن ئەسكەرلىرىمنى ئۆتكۈزۈپ بېرىمەن، ياردەملەشكەن دىسە ياردەملىشىمەن» دىدى.

قەشقەر شەھرىدە ماشىنا يوق 10 كۈن تۇرۇپ قالدۇق، 1 - ماي كۈنى بىر ماشىنا شىبۇغا كەردى. بىز شۇ ماشىنا بىلەن قايتىدىغان بولدۇق. ماشىنىغا چىقىدىغان چاغدا بىزگە دىخان سۆپەت 2 ئادەمنى قوشۇپ قويدى ھەمدە قۇربان سەئىدى شوپۇرغا «بۇ 2 ئادەم يەكەنلىك ئىكەن، يول توسۇلۇپ قىلىپ كېتەلمەي قىينىلىپ قاپتۇ، ئالغاچ كېتىڭ» دەپ قويدى.

ئۇلارمۇ يەكەنگە يېقىن قالغاندا ماشىنىدىن چۈشۈپ قالدى، ئۇ 2سىنى ئىشپىيونمىكىن دىيەشتۇق. بىز يەكەنگە شۇ كۈنى باردۇق. يەكەن سىلىڭبۇغا كىرسەك شىبۇنىڭ ئىچى خېلى جىددىلىشىپ قالغان ئىكەن. مەن (قادىر ھاجى) قەشقەرگە ۋەكىل بولۇپ كەتكەندە ماخۇسەن ئابدۇنىيازنى قاغىلىقتا چاقىرىپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈپتۇ.

ئابدۇنىياز بىلەن ماخۇسەننىڭ بىرلىشىپ قىلغان ھەركىتى

1937 - يىلى 5 - ئايدا ئابدۇنىياز بىلەن ماخۇسەن قاغىلىقتا سۆھبەت ئۆتكۈزدۇ. سۆھبەتتە ھەر ئىككى تەرەپ ئىتتىپاقلىشىپ شېڭ شىسەيگە قارشى ئۇرۇش قىلماقچى بولدۇ. شۇ چاغدا ماخۇسەن مۇنداق دەيدۇ: «ماڭا شېڭ شىسەيدىن دىيەن-

باۋ كەلدى، ئۇنىڭدا سەن ئابدۇنىياز بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى قورالسىزلاندۇرساڭ، مەن ساڭا ياردەم بېرىمەن، دەپتۇ. مەن ئۇنىڭ-غا ماقۇل دەپ قويدۇم، ئۇنىڭ ئەكسىچە مەن سەن بىلەن پۈتۈشتۇم، ئەگەر ئىككىمىز بىرلىشىپ شېڭ شىسەيگە قارشى تۇرساق ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرالايمىز»، شۇنداق قىلىپ ماخۇسەن خىل قوراللانغان ئەسكەرلىرىدىن 300 نى ئابدۇنىيازنىڭ ئىخ-تىيارىغا بەرمەكچى بولىدۇ. ئابدۇنىياز ئۆزىنىڭ قولىدىكى مىڭ ئەسكەر قوشۇلۇپ جەمئى 1300 ئەسكەر بىلەن قەشقەر كونا شەھەرگە، ماخۇسەن ئۆزىنىڭ 1500 ئەسكىرى بىلەن قەشقەر يېڭىشەھەرگە تەگمەكچى بولۇپ پۈتىشىدۇ.

ئابدۇنىياز ماخۇسەن بىلەن پۈتۈشكەن كېلىشىم بويىچە ئۆزى 700 ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. مۆيدىن 600 ئەسكەر بىلەن تىبىرىم ئارقىلىق قەشقەر كوناشە-ھەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇ 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئىدى. مەن شۇ چاغدا يەكەندە مائارىپ خىزمىتىگە مەسئۇل ئىدىم. ئابدۇنىياز مېنى چاقىرتىپ ئۆزىگە مۇشاۋىر قىلىشۋالدى. شۇنداق قىلىپ مەن 2 - قېتىم ھەربى خىزمەتكە ئالىمشىپ ئابدۇنىيازنىڭ يۈرۈشىگە قاتناشتىم.

ئابدۇنىياز، مۆيدىنلەر 2 يولغا بۆلۈنۈپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىپ 1937 - يىلى 29 - ماي كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كەلدۇق. بىز دۆلەتۋاغ تەرەپتىن كېلىپ دەرياني بويلاپ كەرەمباغقا كەلگەندە قەشقەر گوڭئەنجۈيىنىڭ ئەسكەرلىرى سېزىپ قېلىپ، بىزگە قارشى ئوق چىقاردى. لېكىن ئارىلىغىمىز يىراق بولغاچقا ئادەم چىقىم بولمىدى. شۇ چاغدا قەشقەر گوڭئەنجۈيىنىڭ 300 دەك ئەسكىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىسھاقبەك قوماندانلىق قىلاتتى. بىز ئەتىسى ئەتىگەنلىكتە يۇملاق شەھەرنى قورشۋالدۇق. يۇمى-

لاق شەھەردىكى مامۇت سىجاڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى قۇربان سىجاڭنىڭ قوماندانلىقىدا سىپىلگە چىقىپ بىزگە قارشى ئوق چىقىرىشقا باشلىدى. بىر قانچە كۈندىن كېيىن بىزنىڭ ئەسكەرلەرنىڭمۇ يەكەندىن كەلگەن مامۇت سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، «ھەر ئىككىمىز مۇسۇلمان تۇرۇپ، بىربىرىمىزگە ئوق چىقىرىپتۇق» دېيىشىپ بىرلەپ، ئىككىلەپ سىپىلدىن چۈشۈپ بىزگە قوشۇلۇپ سانىمىز غولداشقا باشلىدى. شۇڭا سوۋېت كونسۇلى ئالدىراپ - تېنەپ ئابدۇنىياز بىلەن قۇربان سەئىدىنى كېلىشتۈرۈشكە ھەركەتلەندى ھەم بۇنىڭدىن ئۈنۈم ھاسىل قىلدى.

كونسۇلنىڭ كېلىشتۈرۈشى بويىچە: يومىلاق شەھەردىكى قۇربان سەئىدىنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىش، ئابدۇنىيازنىڭ ئەسكەرلىرى يومىلاق شەھەردىكى سىلىڭبۇغا كىرىپ ئورۇنلىشىش. بۇنىڭغا ئابدۇنىياز بىلەن ماخۇسەن قول قويغان. شۇ چاغدا بۇ كېلىشىمنىڭ ئارقىسىدا نىمە يوشۇرۇنغانلىقىنى سەزمەپتۇق. بۇ كېلىشىم ئاساسەن: ① قۇربان سەئىدىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئابدۇنىيازغا قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ساقلىنىش؛ ② ئۇرۇمچىدىن كېلىدىغان شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى يېتىپ كەلگىچە قەشقەرنى تۇتۇپ تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەن. كېيىنكى ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدى.

بىز كېلىشىم بويىچە ماخۇسەن، ئابدۇنىياز باشچىلىقىدىكى قىسىملار قەشقەر يومىلاق شەھەر سىبۇغا ئورۇنلاشتۇق. لېكىن شۇ ئارىلىقتا بىز كېلىشىمگە ئەمەل قىلىپ ھېچ ئىشقا ئارىلاشماي جىم تۇرۇپتۇق. ئەمما گۇگۇمنجۇيدىكى قادىرھاجى گۇگۇمنجۇي تۇرمىسىدىكى 300 دىن ئوشۇق مەھبۇسنى تۇرمىگە كىرىشىن چېچىپ ھەممىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، ساقچىلىرىنى ئېلىپ

يېڭىشەرگە كۆچۈپ كېتىپتۇ.

ئابدۇنىياز قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن يەنە مېنى ئۆتكەندە كونسۇلغا يازغان خېتىمنىڭ جاۋابىنى ئېلىشقا (70 ـ بەتتە) چاقىردى. مەن كونسۇلخانىغا چىقسام، مەن خەت تاپشۇرغان تاتار كونسۇل ئابدۇللا ئەپەندى كېتىپ ئۇنىڭ ئورنىغا بىر روس كونسۇل كەپتۇ. مېنىڭ سۆزۈمنى ئۇنىڭغا مۇئاۋىن كونسۇل تەرجىمە قىلىپ بەردى. ئۇ مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلاپ بولۇپ، بىزگە ھېچقانداق ياردەم بېرەلمەيدىغانلىقىنى، ئىككى ئوتتۇرىدىكى ماجرا ئۆز ئاراڭلاردىكى ماجرا، شۇڭا بۇنىڭغا ئارىلاشمايدىغانلىقىنى، ئۆزلىرىنىڭ خالىس ئادەم ئىكەنلىكىنى، ھېچقايسى تەرەپكە يان باسمايدىغانلىقىنى، شۇنداقلا سوۋېت پۇقرالىرىنىڭ ھەم ئۆزلىرىنىڭ ھېچقانداق دەخلى ـ تەرۇزگە ئۇچرىماسلىقىنى تەكىتلەپ سۆزىنى تۈگەتتى. مەن بۇ ئەھۋالنى ئابدۇنەيازغا دوكلات قىلدىم. ئابدۇنىياز: «مەن ئۇلارنى بىلەتتىم، ئۇلار بىزگە ياردەم بەرمەيدۇ، شىڭ شىسەيگە بېرىدۇ، شۇنداق بولسىمۇ بىز سىناپ باقتۇق، ئۇنىڭ زىيىنى يوق» دېدى. شۇ ۋاقىتتا ئۈرۈمچىدىن بىزگە قارشى 10 ماشىنا ئەسكەرنىڭ ئاقسۇغا چۈشكەنلىكى توغرىسىدا خەۋەر كەلدى بۇ ھەقتە ماخۇسەن بىلەن ئابدۇنىياز مەسلىھەتلىشىپ، قەشقەردە ماخۇسەن قېپقېلىپ يېڭىشەر مۇھاسىرىسىنى باشلاش، ئابدۇنىياز خۇيزۇ، ئۇيغۇر بولۇپ 1400 دەك ئەسكەر بىلەن مارالۋېشىغا بېرىپ ئۈرۈمچىدىن كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنى توساش قارار قىلىندى.

بىز 37 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى قەشقەردىن يولغا چىقىپ 7 ـ كۈنى مارالۋېشىغا يېتىپ باردۇق. بىز بارساق ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر بىزنىڭ كېلىۋاتقانلىقىمىزنى ئاڭلاپ مارالۋېشى سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرىپ دەرۋازىنى تاقاپ،

سېپىلگە چىقىۋالغان ئىكەن. بىز بېرىپلا سېپىلنى قورشاپ 2 كۈن ئۇ-
رۇشتۇق. شىمال تەرەپتىكى دەرۋازىنى ئوت قويۇپ، ئۆرۈۋەتكەن-
دىن كېيىن، ئۇلار بىزگە: ئۇرۇشنى توختاتساق، بىزگە 2 كۈن
مۆھلەت بېرىلسە، قورالنى ئاندىن تاپشۇرساق، دەپ ۋەكىل چىقار-
دى. بىز ئۇلارنىڭ شەرتىگە كۆندۇق. لېكىن ئۇلار 2 كۈنگىچە
قېچىش تەيارلىغىنى كۆرگەن ئىكەن. مۇددەت توشقان كۈنى ئۇلار
ماشىنىنىڭ ئۈستىگە پىلىموتلىرىنى تىكلەپ قويۇپ، ماشىنىلىرىنى
ھەيدەپ، بىزگە قارىتىپ پىلىموت ئېتىپ قېچىشقا باشلىدى.
دەرۋازا ئېتىكلىك بولغاچقا ئىچىدىكى تەييارلىقتىن پەقەت
خەۋىرىمىز بولماپتۇ. بىزمۇ ئارقىدىن ئوق چىقاردۇق. لېكىن
ئۇنىڭ ئۈنۈمى بولمىدى. ئەمما ئۇلار قېچىپ قۇتۇلۇپ كېتەلمىدى.
بىز مارالۋېشىغا كېلىپلا تۇمشۇققا ئەۋەتكەن بىر لىيەن ئەسكىرى-
مىز، ئۇلارنىڭ ماشىنىدا قېچىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئوق
چىقىرىپ 2 ماشىنىنى توختىتىپ قالغان. ئۇنىڭدىكى 70 ئادەم-
دىن 18 ى ئۆلگەن، 52 سى ئەسىر چۈشكەن. 70 دانە مىلتىق،
بىر قانچە ساندۇق ئوق غەنىمەت ئالغان.

بىز تۇمشۇققا كەلگەندە ئابدۇنىياز بۇ لىيەننى تەقدىرلىدى.
بىز تۇمشۇقتىن يۈرۈپ كەلپىننىڭ سايۋاغ دىگەن يېرىگە بارغان
چېغىمىزدا 2 ئايروپىلان ئۈستىمىزدە پەسلەپ ئۇچۇپ بىزگە پى-
لىموتتىن ئوق ئاتتى، بىزمۇ ئوق چىقاردۇق. بىرسىگە ئوق تې-
گىپ تاغ تەرەپكە چۈشۈپ كەتتى. ئۇ يەرگە ئادەم ئەۋەتسەك،
ئايروپىلاندىكى 2 ئادەمدىن بىرسى ئۆلۈپتۇ. لىيۇتچىك ساق قاپ-
تىكەن، ئۇنى ھەيدەپ كەپتۇ. ئۇنى بىر دېخاننىڭ ئۆيىدە قو-
يۇپ، ئۇنى ساقلاشقا بىر ئەسكەر قالدۇردۇق.

بىز ئۇ يەردىن ئايكۆلگە بارغاندا ئابدۇنىياز ئەسكەرلەرنى
قايتىدىن تەشكىللىدى. بىر تۈمەننى قۇمباشقا، بىر تۈمەننى ئاۋاتقا،

جەر تۈۋىنى غورۇچۆلگە، بىر تۈۋىنى دەريا بويىغا ئورۇنلاشتۇردى. بىر لېنىي ئۈچتۇرپان ئەتراپىغا، 2 لېنىي شىتاپىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. بىز ئابدۇنىياز باشچىلىقىدا ئاۋاتقا كىرىپ ئورۇنلاشتۇق. ئۈرۈمچى-دىن كەلگەن ئەسكەرلەر 2000 دەك بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇلاردىن تەركىب تاپقان ئىكەن. ئۇلار دەريانىڭ ئاقسۇ تەرىپىدە، بىز دەريانىڭ ئايكۆل تەرىپىدە ئورۇنلاشتۇق، ئۇلاردا پىلىموت، زەمبىرەك قاتارلىق قوراللارمۇ بار ئىكەن. بىزنىڭ قوراللىرىمىز بەك ئاددى بولۇپ، ئوقلىرىمىزمۇ يېتەرلىك ئەمەس-تى، شۇنداقتىمۇ ئانچە-مۇنچە ئۇرۇشۇپ تۇردۇق.

ئابدۇنىياز ئۈرۈمچى ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىنى پارا-كەندە قىلىش ئۈچۈن داۋۇت قارى دېگەن بىركىشىنى لېنجاڭ-لىققا ئۆستۈرۈپ ئۇنى پارتىزانلىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشقا 100 ئەسكەر بىلەن شايار، كۇچار ئەتراپىغا يولغا سالدى. ئۇ ئادەم خېلى تەدبىرلىككىشى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇزاققا بارمايلا ئەسكەرلىرى-نى 4-5 يۈزگە يەتكۈزىۋالغان. ئۇلار كۇچارنىڭ ياقا دېگەن يېرىگە بارغاندا ئۈرۈمچىدىن كېلىۋاتقان 2 ماشىنا ئەسكەرنى توسۇپ، تەسلىم قىلىپ 80 دەك مىلتىق، نۇرغۇن ئوق-دورا غەنىيمەت ئالغان. بۇ كۇردىمۇ ئۈرۈمچىدىن كېلىۋاتقان ئەسكەرلەر-نىڭ ماشىنىلىرىنىڭ چاقلىرىغا ئېتىپ ماشىنىنى توختىتىۋېلىپ 300 دەك قورالغا ئىگە بولغان. شۇنداق قىلىپ ئۈرۈمچىدىن ئاقسۇدىكى ئەسكەرلەرگە بارىدىغان ياردەمنى ئۈزۈپ قويۇپ، ئاق-سۇدىكى ئەسكەرلەرگە زور خەۋپ يەتكۈزگەن.

شۇڭا ئۈرۈمچى قىسىملىرى قوراللىرى خىل، ئادەم سانى كۆپ بولسىمۇ بىر مەزگىل بىزگە يۈرەكلىك ھۇجۇم قىلالمىدى، لېكىن ئاندا-ساندا ئۇرۇش قىلىپ تۇردى. شۇ مەزگىلدە ئابدۇنىياز

سىجاڭ ئاۋاتتا مۇشاۋىر ئىسمايىل ئاخۇننى 100 دەك ئەسكەر بىلەن قالدۇرۇپ، ئۆزى 100 دەك ئەسكەر بىلەن دەريا بويىدىكى ئەسكەرلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ بولۇپ، ئۆچتۇرپانغا چىقىپ كەتتۇق. دەريا بويىدىكى ئەسكەرلەر ئانچە - مۇنچە ئوق چىقىرىپ ئۇرۇشىۋاتقان ئىكەن.

بىز ئۆچتۇرپانغا كېلىپ ئۇ يەردە بىر ئوق زاۋۇتى، يەنە بىر كىيىم - كېچەك كارخانىسى قۇردۇق. ئۇلار قىسقىلا ۋاقىت ئىچىدە خېلى كۆپ ئوق قۇيۇپ بەردى ھەم خېلى كۆپ ئۆتۈك، چاپان تىكىپ بەردى. بىز ئۆچتۇرپاندا 20 كۈندەك تۇردۇق.

37 - يىلى 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شىڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىزگە ھۇجۇم باشلىدى. بىز بىر قانچە كۈن ئۇرۇشقان بولساقمۇ، ئۇلار باستۇرۇپ كېلىۋەدى، شۇنداق قىلىپ بىزنىڭ قىسىم ئۇچتۇرپانغا چېكىندى. ئۇلار بىلەن بىزنىڭ ئارىلىقىمىز 10 كىلومېتىرلا قالغان ئىدى، ئۇرۇش جىددىيلەشكىلى تۇردى. بىز ئاخىرى بولالماي ئاقچىغا چېكىندۇق. بىزنىڭ چېكىنگەن ئەسكەرلىرىمىز 400 دەك كېلەتتى، قالغانلىرى ئاۋات تەرەپتە قالغان ئىدى. شىڭ شىسەينىڭ بىزنى قوغلاپ كېلىۋاتقان ئەسكەرلىرى مىڭدىن ئاشاتتى ھەم ئۇلارنىڭ قوراللىرى خىل ئىدى. بىز ئاقچىدىمۇ تۇرالماي، تاغ يولى بىلەن يۈرۈپ ئەتىسى كەلپىنگە يېتىپ كەلدۇق. كەلپىندە 10 كۈندەك تۇرۇپ، ئۇ يەردىن يەنە ئاۋاتقا كەتتۇق.

قىستۇرما:

(1) ئابدۇنىياز شىنىڭ سەنمۇجاڭى مۇيىدىن ئاۋاتقا كەلگەندە بىزدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇنىڭ شىڭ شىسەي تەرەپكە بىزنىڭ قىسىمنىڭ ئەھۋالى ھەم قىسىمنىڭ بىر قىسىم مەخ-

پىيەتلەكلىرى تـوغرىسىدا يـازغان خېتى قولىمىزغا چـۈشـۈپ قالدى. بـۇنى نۇرغۇن تـەكشۈرۈشلەر ئـارقىلىق ئىسپاتلىغاندىن كېيىن، ئـۇنىڭ ئىقرارىغا ئاساسەن، ئـۆلۈم جـازاسى بېرىلدى. (ھېلىقـى سوۋېت ليوتـچىكىنىمۇ شـۇ قويۇپ بـەرگەن ئىكەن.)

(2) پارتىزانلىق ئۇرۇشقا كـۆچـار تەرەپـكە ئـەۋەتىلگەن داۋۇت قـارى شېڭ شىسەينىڭ ئـەسكەرلىرىنى يـولـدا تـوسـۇپ ئۇرۇشۇپ، خېلى راۋاجلىنىپ، ئەسكىرى 400 گە يەتكەن ئىدى ھـەم يەڭجاڭلىققا ئـۆستۈرۈلگەن ئىدى. كېيىنكى چـاغلاردا بىز ئاقسۇ، ئۇچتۇرپانلاردا يېڭىلىپ ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئالال ـ ماي ھەم يوليورۇق بېرەلمەي ئۆزىمىز بىلەن بـولۇپ يـەكەن تەرەپكە چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن ئـۇلارمۇ پارچىلىنىپ ئەس ـ كەرلىرى تارقاپ كېتىپ، ئاخىرىسىدا داۋۇت قارى قېچىپ دۇڭ ـ خۇاڭ بىلەن لـەنجۇغا كىرىپ كـەتكەن (مـەن كېيىن لەنجۇغا بارغاندا شـۇ يەردىكى سودىگەرلەردىن ئۇنىڭ ئەھۋالىنى ئاڭ ـ لىدىم.)

(3) يۇقۇرىدا خوجىنىياز ھاجى تەرىپىدىن مۇسۇل ھاجىم بىلەن تـاشكەنتكە ۋەكىللىككە ئەۋەتىلگەن ئەمەت پاختا دىگەن ئادەم بىلەن يەنە بىر ئاقسۇلۇق ئوسمان ئەپەندىنى ئۇچتۇرپان ـ دا ئـۇچراتتۇق. ئەمەت پاختا شۇنىڭدىن كېيىن، ئاقسۇ بانكىغا باشلىق بـولۇپ شـۇ يەردە ئىشلىگەن ئىكەن. ئـەمەت پاختا بىزدىن ئايرىلىپ قـەشقەرگە كـەتتى. كېيىن ئاڭلىساق ھىندىس ـ تانغا چىقىپ، ئۇ يەردىن تۈركىيىگە كەتكەن ئىكەن.

ئاقسۇ ئاۋاتتىن چېكىنىش

ئابدۇنىياز بىر تۈركۈم ئەسكەرلىرى بىلەن ئاقسۇ دەرياسى بويىدا، ئۇچتۇرپاندا شىڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ يېڭىلگەندىن كېيىن، ئاقچى ئارقىلىق كەلپىنگە چىقىپ، ئۇ يەر- دىن ئاۋاتقا بېرىپ، ئۆزىنىڭ چوڭ قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ. بۇ چاغدا شېڭ شىسەينىڭ قىسىملىرى سوۋېتنىڭ ئالتايىسكى روس ئەترىتى- نىڭ ياردىمى بىلەن دەريادىن ئۆتۈپ، ئابدۇنىيازنىڭ قىسىملىرىغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. بۇ، 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بولۇپ، ئابدۇنىيازنىڭ قومباش، ئايكۆلدىكى مىڭدەك ئەسكىرى قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرىدۇ. قارشى تەرەپ 2 مىڭدەك ئەسكەر بىلەن ھۇجۇم باشلاپ، ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر بۆلىكى غۆروچۆل تەرەپكە، يەنە بىر بۆلىكى ئاۋاتنىڭ ئۆزىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. غوروچۆلدىكى مۇداپىئەگە ئابدۇنىياز ئۆزى قوماندانلىق قىلىدۇ. بىز ئاۋاتتا بىر كېچە-كۈندۈز ئۇرۇشۇپ، ئاخىر بولالماي، شىتابنى ئاۋات بازىرى- دىن يۆتكەشكە مەجبۇر بولدۇق. ئاۋات پۈتۈنلەي قورشاۋدا قالدى. بۇ چاغدا ئۇلارغا ياردەمگە ئايروپىلانمۇ كەلگەن ئىدى. لېكىن ئاۋات بازىرىغا باستۇرۇپ كىرىشكە پېتىنالمىدى. بىز مۇشۇ پۇر- سەتتىن پايدىلىنىپ، شەھەردىن چېكىنىپ چىقىپ، شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىگە قاراپ، 20 كىلومېتىردەك يول بېسىپ، بىر يېزىغا كېتىۋاتقىنىمىزدا، شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى كۆرۈپ قېلىپ، يىراقتىن ئوق چىقىرىشقا باشلىدى. لېكىن ئارىلىقىمىز يىراق بولغاچقا بىزنى چىقىمغا ئۇچرىتالمىدى. بىز ماڭغان يول شاللىق ئوتتۇرىسىدىكى يول بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىككى تەرىپى پاتقاق ئىدى. بىز بىر يېزىغا قېچىپ بېرىپ، ئەسكەرلىرىمىزنىڭ تىزىمىنى ئالساق، بىرىمۇ چىقىم بولماپتۇ. بىز بىلەن بىللە

ئۇرۇش قىلغان ماخۇسەننىڭ بىر تۈمەن ئەسكىرى ئالدىمىزدا ئىدى. ئۇلار شۇ ماڭغانچە توختىماي يول يۈرۈپ، مارالۋېشى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بۇ 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئىدى.

غورۇچولدە ئابدۇنىياز باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلەر بىر كۈن قاتتىق ئۇرۇشۇپ، ئاخىر بولالماي، يەكەن دەرياسىنى بويلاپ، غەرپكە يۈرۈپ كېتىپتۇ. بىزنىڭ چېكىنىپ پىچاق سىندىگە بېرىشىمىزغا بۇيرۇق قىلىندى. بىز يولغۇنلۇق (ھازىرقى ساچىڭزا) غا كېلىپ، كەينىمىزدىن كېلىۋاتقان قىسىملارنى پىچاق سېندىگە بېرىشقا بۇيرۇپ كېتىۋەدۇق. مارالۋېشىدىن خەۋەر ئالساق سوۋېتنىڭ تويون ئارقىلىق قازاق، قىرغىز بولۇپ، 2 مىڭدەك ئەسكىرى مارالۋېشىغا كەپتۇ ھەمدە ئۇلاردىن 500 ئاتلىق ئەسكەر بىزنى توساش ئۈچۈن مارالۋېشىدا ساقلاپ يېتىپتۇ. قالغان 1500 ئەسكەر قەشقەر، يەكەنلەرگە يۈرۈپ كېتىپتۇ. ماخۇسەننىڭ پەيزىۋاتنى ساقلاپ ياتقان مالۇيجاڭ باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلىرى سوۋېت كونسۇلىنىڭ خىزمەت ئىشلىشى بىلەن ئىسيان كۆتىرىپ، شىڭ شىسەيگە ئۆتۈپ كېتىپتۇ ھەم يېڭىشەرگە بېرىپ، ماخۇسەنگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋېتىپتۇ. مۇشۇنداق بىر پەيتتە، سوۋېت ئارمىيىسى قەشقەرگە بېسىپ كىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يەكەنگە چېكىنىدۇ. يېڭىشەردىكى قۇربان سەئىدىنىڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى يېڭىشەردىن كونىشەرگە قايتىپ كىرىدۇ.

مالۇيجاڭ ماخۇسەننى قوغلاپ يەكەنگە بارىدۇ، ماخۇسەن ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي، 100 دەك ئەسكىرى بىلەن قاغىلىققا بېرىپ، ئۇ يەردىن ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ماخۇسەننىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى قېچىپ خوتەنگە يېتىپ بارغىچە، چۆلاق ساي دىگەن يەردە سوۋېت ئايروپىلانلىرىنىڭ بومباردىمان قىلىشى، پىلىموتقا تۇتۇشى بىلەن كۆپ قىسمى قىرىلىپ تۈگەيدۇ.

پىچاق سىندى ئەھۋالى

بىز پىچاق سىندىغا توپلانغىنىمىزدا، ئابدۇنىيازنىڭ 1300 ئەسكىرىدىن پەقەت مىڭ ئادەم قاپتۇ، قالغانلىرى ئۆلۈپ، قېچىپ تۆگەپتۇ. بىز مارالۋېشىدا روس ئەسكەرلىرىنىڭ بارلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، شاقۇردىن ئۆتۈپ، يەكەن دەرياسىنى بويلاپ، ئورمانلىق بىلەن مەكىتكە يۈرۈپ كەتتۇق. كېتىۋاتقىنىمىزدا، كۈندە بىر قانچە سوۋېت ئايروپىلانلىرى كېلىپ، بومبا تاشلاپ، بىزنى پاراكەندە قىلىپ تۇردى.

بىر يولباشلىغۇچىدىن ئابدۇنىياز سىجاڭنىڭ كۆلنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىدۇق. ئاندىن بىزمۇ ئۆتمەكچى بولدۇق. بىز 100 دەك ئادەم ئىدۇق. قېيىققا ھەر قېتىمدا 4 دىن ئولتۇرۇپ بىر كۈندە ئاران ئۆتۈپ بولدۇق. شۇڭا ئابدۇنىيازنىڭ ئارقىسىدىن يېتىشەلمىدۇق. ئايروپىلان بىزنى كۆپ قېتىم ئوققا تۇتتى. ئات ـ ئۇلاقلىرىمىز ئۆلدى، كۈندۈزى مېڭىشقا ئامالسىز قالدۇق.

يولدا كېتىۋېتىپ كىچىك ئاخۇن بىلەن بىرگە بولۇپ قالدىم، ئۇ ماڭا: «قادىر ھاجىم، بىز ئەمدى يېڭىلدۇق، ئالدىمىزنى سوۋېت ئەسكەرلىرى توسۇپ يېتىپتۇ، خوتەنگە ئۆتەلمەيمىز. شۇڭا ئىككىمىز يەكەنگە بېرىپ، روس ئەسكەرلىرىگە تەسلىم بولايلى (ئەل بولايلى)، بىزنى قارشى ئالىدۇ» دېدى. مەن ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن: «قورشاۋنى بۆسۈپ، خوتەن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتەيلى، ئۇ يەردىمۇ تۇرالمىساق، ھىندىستانغا چىقىپ كېتەرمىز. ئەگەر ھازىر ئەل بولساق، ئورۇسلار بىر ئاز كىچىكتۈرۈپ بولسىمۇ بىزنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ» دېدىم.

ئاخىرى كىچىك ئاخۇن ئۆزىنىڭ سوۋېت كونسۇلى بىلەن مۇناسىۋىتى بارلىقىنى، ماڭا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەن بۇنىڭغا كۆنمىدىم. ئاندىن ئۇ: «مېنى كۆرمەسكە سالسىلا، مەن قېچىپ كېتەي» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قېچىپ كەتتى.

كىچىك ئاخۇن ئىلگىرىمۇ بىر قېتىم يەكەندىن قاچقاندا تۇتۇلۇپ قېلىپ، تەۋبە قىلغاندىن كېيىن ئابدۇنىياز كېچىرىم قىلغان، ماھمۇت سىجاڭ ۋاقتىدا سوۋېت كونسۇلىغا يازغان خېتى ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، تەۋبە قىلغاندىن كېيىن، ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئىدى.

كىچىك ئاخۇن يوشۇرۇن قېچىپ شىڭ شىسەي تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئاخىرقى ھېساپتا يەنە شىڭ شىسەي ئۆلتۈرۈۋەتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئابدۇنىيازنىڭ دوختۇرى موسا يەكەنگە قېچىپ بېرىپ، سوۋېت ئەسكەرلىرىگە تەسلىم بولدى.

مەن يولدا ھەممىنىڭ ئارقىسىدا قالدىم. مىڭ تەسنە 2 كۈندىن كېيىن پوسكان دېگەن يېزىدا ئابدۇنىيازغا يېتىشىۋالدىم. ئابدۇنىياز كىچىك ئاخۇن، موسا دوختۇر قاتارلىق بىر قانچە ئەمەلدارنى سۈرۈشتە قىلدى. ئۇلارنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، خېلى غەزەپلەندى. ئاندىن بىزگە: «ئادەملەر مۇشۇنداق ۋاقىتتا سىنىلىدۇ، شۇڭا ئۇنداق ئادەملەرنىڭ بىزدىن بۇرۇنراق كەتكىنى تۈزۈك. گەپ ئەندى ئالدىمىزدا، باغ جىگدىگە ئورۇسلارنىڭ مىڭدەك ئەسكىرى توپلىنىپتۇ. ئۇ يەرگە ئۇيغۇر، خۇيزۇ بولۇپ مىڭدەك ئەسكەر ئەۋەتتۇق، ئۇلار ئوق چىقارسا، بۇلارمۇ ئوق چىقىرىدۇ، بولمىسا، ئاستا ئۆتۈپ كېتىدۇ. بىز بۈگۈن شامدىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يولغا چىقىپ، كېچىلەپ ئۆتۈپ كېتىمىز. ئەگەر ئۇلار تۇساپ ئۇرۇشسا، بىزمۇ

ئۇرۇشىمىز. ئەگەر بۆسۈپ ئۆتۈپ كېتەلىسەك، قاغىلىقتا چىقىپ كېتىمىز. ئۇ يەردە ئورۇسلارغا ئەل بولغان خۇيزۇ قوشۇن بار. ئۇ يەردىمۇ ئۆتۈپ كېتەلىسەك، ئاندىن خوتەنگە يېتىپ بارا- لىشىمىز مۇمكىن. ئۇ چاغدا، خوتەندىكى خۇيزۇ قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ، خوتەننى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىرىشىمىز. ئەگەر ئۇنىڭغىمۇ بولمىسا، قاراڭغۇ تاققا چېكىنىپ چىقىپ، شۇ يەرنى بازا قىلىپ ئۇرۇشىمىز. مۇبادا ئۇمۇ ئەپلەشمىسە، ھىندىستانغا چىقىپ كېتەرمىز» دېدى. مەن ئابدۇنىيازنىڭ پىكرىگە قارىتا: «بۇ قارارلىرى ياخشى بوپتۇ. لېكىن روس ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بۆسۈپ ئۆتۈپ كېتىش قىيىن. چۈنكى، ئۇلارنىڭ قولىدا زەمبىرەك، پىلىموت قاتارلىق خىل قوراللار بار. بىزدە بولسا، ئۇنداق قوراللار يوق، ھەتتا ئوقلىرىمىزمۇ يەرلىك ئوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەسكەرلەرنىڭ روھى چۈشۈپ كەتتى، شۇڭا بىز مۇشۇ يەردىكى 100 دەك ئەسكەر بىلەن تەكلىماكان ئارقىلىق گۇمىغا بېرىپ، سانجۇ ئارقىلىق ھىندىستانغا چىقىپ كەتسەك، قالدى 200چە ئەسكەرنى باغ جىگدىدىكى قىسىملارغا ياردەمگە ئەۋەتسەك، ئۇلار شۇ يەردە ئۇرۇشۇپ يېڭىلىپ قالسا، تارقاپ كەتمەمدۇ؟» دېدىم.

ئابدۇنىياز: «بۇ پىكرىڭىز توغرا ئەمەس، بىز يەكەندىن چىقىپ قەشقەرگە بېرىپ، ئۇ يەردىن ئاقسۇ، ئاۋات، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا غەلىبىلىك جەڭ قىلدۇق. ئەمدىلىكتە ئورۇسلار ئوتتۇردا چۈشۈپ، بىز مەغلۇبىيەتكە يۈزلەنگەندە، ئۇلارنى تاش- لىۋېتىپ، نىمە بولساڭ بول دەپ، ئۆزىمىزنىڭ جېنىنى ئېلىپ چەتكە چىقىپ كەتسەك، بىزگە سەت ئەمەسمۇ؟! ھەرگىز ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ. نىمە بولساق، ئەسكەرلەر بىلەن بىللە بولۇمىز. ئۇرۇشۇپ، شۇلار بىلەن بىرگە قۇربان بولۇمىز. مامۇت سىجاڭ چەتكە چىقىپ كېتىپ نىمە نەتىجىگە ئېرىشتى؟ بىر لىگەن پولونى

يەپ بىزنىمۇ ئۇنتۇپ قالدى. بىرەر پارچە خېتىمۇ يوق. بىزمۇ چىقساق، شۇنداق بولۇرمىز. چەتنىڭ ياردەم بېرىشىمۇ تايىنلىق، بۇنداق پىكىردىن قايتىسىلا» دېدى (ئەسلىدە ئابدۇنىياز بىزنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن، ھېچ بولمىغاندا، ھىندىستانغا چىقىپ كېتەرمىز دەپ ،قويغان ئىكەن)، ئۇنىڭ ئەسكەرلەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتىش نىيىتى زادى يوق ئىدى. بىز ئۇنىڭ پىكىرىنى ئاڭلاپ بېسىلىپ قالدۇق.

ئابدۇنىياز ئەسكەرلەرنى تەييار بولۇشقا بۇيرىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ يېنىدا 300چە ئەسكەر قالغان ئىدى. 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى نامازشام بىلەن باغ جىگدىگە قاراپ يۈرۈپ كەتتۇق. ئابدۇنىياز ئەسكەرلەرنى تارقاپ كەتمىسۇن دەپ، پات ـ پات ئاتلىق قىسمىنىڭ ئالدى ـ ئارقىسىغا ئۆتۈپ تەكشۈرۈپ تۇردى. تاڭ ئاتقاندا، بىر چوڭ ئۆستەڭگە دۈچ كەلدۇق. ئابدۇنىياز ئەسكەرلىرى بىلەن ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بىز ئىدارە كادىرلىرى توسۇلۇپ قالدۇق. شۇ ئارىلىقتا ئېتىم كۆۋرۈكتىن ئۆتەلمەي، ئۆستەڭگە چۈشۈپ كەتتى. مەن ئاتنى سۇدىن چىقىرىپ نەرسە ـ كېرەكلىرىمنى باشقىدىن جايلاپ بولغىچە، قىسىم ئۇزاپ كېتىپ قالدى. مەن ئەمدى يولنى تەكلىماكانغا سالاي دەپ تۇرسام، ئابدۇنىياز، باش كاتىپ مەھەممەت ئىمىن مەخسۇم بىلەن ئوسمان ئەپەندىنى مېنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. مەن ئۇلارغا: «ئەمدى ئۇرۇشۇشنىڭ ئەھمىيىتى قالمىدى. بۇ ھەقتە ئابدۇنىياز سىجاڭغا پىكىر بەرسەم، قوبۇل قىلمىدى، شۇڭا بىز ئۈچىمىز مۇشۇ يەردىنلا گۇمىغا چىقىپ، ئۇ يەردىن ھىندىستانغا ئۆتۈپ كەتسەك» دېدىم. ئۇلار ماڭا قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىز بىر ئادەمگە يول باشلىتىپ، قۇملۇقتا بىر كۈن يول يۈرۈپ مازار قۇم دېگەن يەرگە يېتىپ باردۇق. ئۇ يەردە 10 ئۆيلۈك-

بىتەك ئاھالە بار ئىكەن. ئۇلار بىزنى كۈتۈۋالدى. بىز ئۇ يەردىن 3 كۈنلۈك ئوزۇق سېتىۋېلىپ، بىر ئادەمنى يول باشلاشقا 100 سەرگە ياللاپ، يولغا چىقتۇق، ئۇ يەردىن قاغىلىق تەۋەسىدىكى چەچ قۇم، قار باستىم، ئىسمسالا، ئۇششاقباش ئارقىلىق تاغ ئىچىگە كىرىپ، لاداقتا بارىدىغان يول بىلەن قاراقۇرۇم داۋىنىدىن ئېشىپ، ھىندىستانغا چىقىپ كەتتۇق.

ئابدۇنىيازنىڭ ئاقىۋىتى

ئابدۇنىياز يەكەندە روس ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بۆسۈپ ئۆتۈپ كېتەلمەي، 50 ـ 60 ئەسكەر بىلەن يېڭىسارغا چېكىنگەندە، يېڭىشەردىن 2 ماشىنا ئەسكەر چىقىپ، سارايىنى قورشىۋېلىپ ئۇرۇشىدۇ. 2 ـ 3 سائەت ئۇرۇشقاندىن كېيىن ئوق چىقمىش توختايدۇ. كىرىپ قارىسا، ئابدۇنىيازنىڭ ئەسكەرلىرى ئۆلۈپ تۈگىگەن، ئابدۇنىياز بولسا، يارىدارلىنىپ ياتقان. يېڭىشەردىن چىققان ئەسكەرلەر ئۇنى ماشىنىغا سېلىپ، يېڭىشەرگە ئېلىپ بېرىپ، داۋالاپ ساقايتقاندىن كېيىن، ئۇنى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ بېرىدۇ (بۇ، ياپچانلىق كىشىلەرنىڭ ئېيتىپ بېرىشى) .

يەنە بىر خەۋەرگە قارىغاندا، باغ جىگدىدە بولغان ئۇرۇشتا بۆسۈپ ئۆتۈپ قاغىلىققا قاراپ ماڭغاندا، پوسكام بىلەن قاغىلىق ئارىلىغىدا شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرىگە ئەسىرگە چۈشكەن. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇنىيازنىڭ ئۇرۇشىمۇ ئاياقلىشىدۇ.

قۇربان سەئىدى مامۇت سىجاڭنىڭ ئورنىغا سىجاڭ بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇمۇ ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ، شېڭ شىسەي تۈرمىسىدە ئۆلگەن.

شېڭ شىسەي مامۇت سىجاڭ ۋەقەسى تۈپەيلىدىن، تۈرلۈك بەتنامىلارنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، شىنجاڭدا بىر قانچە 10 مىڭ ئادەمنىڭ بېشىغا چىقتى. بۇنى شىنجاڭ خەلقى ھەرگىزمۇ ئۇنۇتمايدۇ.

خوتەن قوزغىلىڭى توغرىسىدا ئەسلىمە

دوختۇر مۇھەممەت ياقۇپ بۇغرا

كىرىش سۆز

ئۆتكەن يىل ۋەتەننى زىيارەت قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۈرۈمچىدە تۇرغان ۋاقتىمدا «شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى» نى كۆرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم ۋە ئىنتايىن تەسىرلەندىم. ۋەتىنىمىزنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن كۆپلەپ پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى نەشر قىلىنىپتۇ. بۇ، شىنجاڭ تارىخىدا چوڭ بىر ياخشى ئىش. ئاپتورلار — ھادىسىلەرنى ھازىرقى جەمئىيەت ۋە مەھەللىۋى مەيداندا تۇرۇپ تەھلىل قىلىپ چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، يەنىلا ۋەقەلىكلەردىكى ئەسلى ماھىيەت ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

بۇ ماقالىلارنى كۆرۈش جەريانىدا شۇ چاغلاردا خوتەندە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ تىلغا ئېلىنمىغانلىقى ۋە ياكى دارىتىپ ئۆتۈپ كېتىلگەنلىكىنى ھېس قىلدىم. ۋاھالەنكى بۇ ھادىسىلەر، يەنى بەزىلەرنىڭ «ئىسلامچىلار - چۇماقچىلار» ھەركىتى دەپ كۆرسەتكەن خوتەن قوزغىلىڭى بولسا، پۈتۈن شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭلارغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ھازىر «دىخانلار ئىنقىلاۋى» دەپ تەبىر بېرىلىۋاتقان قوزغىلاڭلارنىڭ بىر پارچىسى ئىدى.

يەنە مەن شىنجاڭ گېزىتىگە بېسىلغان مەملىكەتلىك سىياسى كېڭەش ئومۇمى يىغىنىنىڭ مىللەتلەر تارىخىنى تەتقىق قىلىش توغرىسىدىكى قارارىنى كۆرۈپ قالدىم. بۇنىڭدا بۇ خىزمەتنى تېخىمۇ چوڭقۇر ۋە ئەستايىدىل ئېلىپ بېرىش ھەتتا چەتئەللەردىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنىمۇ يېزىشقا رىغبەتلەندۈرۈشكە بولىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇڭا مەن بۇ قاراردىن جۈرئەتلىنىپ بۇ ئەسلىمىنى يېزىپ چىقتىم.

كېلىپ چىقىشىم خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ ئاساسى رەھبىرى بولغان مەمتىمىن ھەزرىتىم (تۆۋەندە - م. ئى بۇغرا دەپ يازىمەن) ئائىلىسىدىن بولۇپ، دادام بۇ ھادىسىلەردىن چەتنەپ قالالمىغان ئانامۇ بۇنىڭ دەردىنى ئاز تارتمىغان. خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ پۈتۈن جەريانى ئائىلىمىزدىكىلەرنىڭ ئۆز ئەۋلاتلىرىغا داستان قىلىپ سۆزلەپ بېرىدىغان بىر ئەنئەنىگە ئايلىنىپ قالغان. مېنىڭ بۇ ئەسلىمىلىرىم ئائىلەمدىن ئاڭلىغانلىرىم، چەت ئەلدىكى ھاياتىمدا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىن ئۆگەنگەنلىرىمدىن ئىبارەت. تارىخ تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا كىرگۈزۈشكە بولامدۇ - يوق، كۆرۈپ بېقىشىڭىزلارنى ئۈمىت قىلىمەن.

ھۆرمەت بىلەن:

دوختۇر مۇھەممەت ياقۇپ بۇغرا

1984 - يىلى، ئەنقەرە — تۈركىيە.

ئومۇمى ۋەزىيەت.

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، خوتەن تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئەڭ چەت ياقىسىغا جايلاشقان بىر جاي. خەلق شۇ چاغلاردا

زامانىنىڭ ئەڭ قالاق قاتناش ۋە خەۋەرلىشىش ۋاستىلىرىدىنمۇ مەھرۇم بولۇپ، مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش دىگەنلەردىن خەۋەرسىز ئىدى. مىللى تەڭسىزلىك ئەۋجىگە چىققان بولۇپ، خەنزۇ ھۆكۈمران سىنىپى يەرلىك خەلقنى دەھشەتلىك زۇلۇم بىلەن ئىدارە قىلىشتىن تاشقىرى ئۇلارنى نادان قالدۇرۇپ يېگىلىقتىن ئۆلگىدەك قورقۇپ ئۇنى ھامان ئۇجۇقتۇرغان، ئىجتىمائى ھاياتنى قالاقلىق ۋە خۇراپاتلىق ھۆكۈم سۈرگەن، يۇقۇرى تەبىقەدىكى ئەمەلدارلارنىڭ قول - چومىقى بولغان، بەگ، چوڭ يەر ئىگىلىرى ۋە دىنى مۇتەئەسسىپ ئىمتىيازلىق كىشىلەر خەلقنى ئېزىشتە ئۆزىنىڭ خوجايىنلىرىدىن كېيىن قالمىغان، ھەر بىر ئامبال ئۆز ئالدىغا بىر ھۆكۈمەت بولۇۋالغان ئىدى.

خوتەننىڭ ھىندىستان ۋە ئافغانىستانغا يېقىن بولۇشتەك جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىگى بۇ رايونغا سودا - تىجارەت ۋاستىسى بىلەن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى يۈز بېرىۋاتقان يېگىلىقلاردىن خەۋەر (گېزىت - ژورنال) تېپىشىغا سەۋەپ بولدى. بۇ بىر قىسىم كىشىلەردە خەلقنى مائارىپ جەھەتتىن ئاقارتىش تەشەببۇسلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ كىشىلەر ئومۇمەن ياش مۇدەررىسلەر ۋە تالىپلار، يەنى دىنى مەكتەپ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى، چۈنكى خەلق ئىچىدىكى ساۋاتلىقلارمۇ شۇلار ئىدى. مەدىنى ئاقارتىش ئورۇنلىرى ۋە مەكتەپلەرنىڭ يوقلىقىدىن خەلقنىڭ ئىلىم - بىلىم ئېلىش مەركىزى بۇ دىنى مەدرىسلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان. ھۆكۈمرانلار باشقۇرۇشىدىكى شۇتاڭ مەكتەپلەر بولسا پەقەت ھۆكۈمرانلارغا سادىق بەگ - لاۋيې يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرىدىن ئىبارەت ئىدى، خەلق بۇنىڭدىن بەك نەپرەتلىنەتتى.

جاھالەت ئىچىدىكى مەھكۇم خەلق مۇستەبىت زالىم خەنزۇ

ھۆكۈمرانلارنى خەنزۇ مىللىتىنىڭ ۋەكىلى دەپ چۈشەنگەن. ئۇلار كۆرگەن ۋە بىلگەن خەنزۇلار ئەنە شۇ زالىملار ئىدى. مەسىلەن: خوتەندىكى خەنزۇلار سېپىل ئالدىدىكى بىر قانچە ئائىلە گۆرەكەش جازانىخور تىجارەتچى خەنزۇ ۋە ئاندا - ساندا سېپىل ئىچىدىن تاشقىرىغا چىقىپ خەلققە بالايى ئاپەت ياغدۇرىدىغان چېرىكلەردىن ئىبارەت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئىچىدە ئومۇمەن خەنزۇلارغا قارشى بىر ئۆچمەنلىك ئەۋج ئالماقتا ئىدى. بىچارە خەلق جوڭگودا ئۆزىگە ئوخشاش بۇ ھۆكۈمران سىنىپ قولىدا ئېزىلىۋاتقان مىليونلىغان خەنزۇ خەلقىنىڭ بارلىقىنى نەدىن بىلسۇن!

ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈندىن كۈنگە ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتقان ئالۋاڭ - سېلىقلار خەلق نوپۇسىنىڭ يۈزدە توقسىنىنى تەشكىل قىلغان ئاجىز ۋە ئوتتۇراھال دىخانلارنىڭ تۇرمۇشىنى چىدىغۇسىز ھالغا كەلتۈردى. ھۆكۈمرانلار بىر قات ئالۋاڭ قويسا ئۇلارنىڭ قول چوماقلىرى بۇنى ئون قات قىلىپ خەلقتىن ئالاتتى، بۇنى «خاننىڭ ئەمرى»، «خاننىڭ ئەسكەرلىرى ئۈچۈن» دەپ كۆرسىتەتتى، خەنزۇلارغا ئالۋاڭ - سېلىق يوق ئىدى. يەرلىك خەلققە ئادالەتسىزلىك كۆزى بىلەن مۇئامىلە قىلىناتتى. مانا بۇ ئەھۋال مۇتلەق كۆپچىلىك خەلق ئىچىدە خەنزۇ مىللىتىگە بولغان ئۆچمەنلىك ھېسسىياتىنى ياراتقان ئىدى.

يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك بىر قىسىم ياش تالىپ ۋە مۇدەررىسلەردە يېڭىچە بىلىمگە ئىنتىلىشلار باشلاندى بۇ ئىش بولۇپمۇ ھەج قىلىش ئۈچۈن ئەرەپ ئەللىرىگە بېرىپ كەلگەنلەردە ئەكس ئەتمەكتە ئىدى. ئۇ زامانلاردا ھەجگە بارىدىغان يول روسىيە — تۈركىيە يولى بولۇپ كەلگەن. قەشقەردە 1913 - يىللاردا ئابدۇقادىر داموللام باشچىلىقىدا «مەتلەئۇلھىدايات» ناملىق بىر تەش-

كىلات قۇرۇلدى. بۇنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى زامانىۋى مائارىپنى
قانات يايدۇرۇش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر، خوتەن، كۇچار
ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا مەكتەپلەر قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپلەر
شەھەردىكى بىر قىسىم باي - سودىگەر ۋە قوشۇمچە تىجارەت
بىلەن شۇغۇللانغان يەر ئىگىلىرىنىڭ ياردىمىگە يۆلەنگەن،
ئوقۇغۇچىلىرىمۇ ئاساسەن شۇلارنىڭ بالىلىرى ئىدى. دەرسلەردىن
تىل - ئەدەبىيات. ماتېماتىكا ۋە شېئىر ئاساس قىلىناتتى. بۇ مەك-
تەپلەرگە تۈركىيەدىن خۇسۇسى مۇئەللىملەر كەلتۈرۈلگەن. ئەھمەت
كامال ۋە ئىسمايىل ھەققى ئىسىملىك مۇئەللىملەر شۇچاغدا مەك-
تەپلەردىكى بالىلارنى ئوقۇتۇپلا قالماي ئىشتىن سىرتقى تەربىيە
شەكلى بىلەن چوڭلارنىمۇ تەربىيەلەشنى ئېلىپ بارغان. خەلقنى
ئاقارتىش جەھەتتە، ئاق - قارىنى پەرق ئېتىش جەھەتتە بۇ، چوڭ
رول ئوينىدى. بولۇپمۇ خوتەن، قەشقەر ۋە غۇلجا قاتارلىق جاي-
لاردا باشلانغۇچ دەرىجىدە بولسىمۇ بىر زىيالىيلار تەبىقىسى يوق-
تىن بارلىققا كەلدى. خوتەندە م.ئى. بۇغرا ۋە دادام ئابدىكېرىم
ھاجى بۇلاردىن ئىدى. خوتەندە بۇ مەكتەپ ئالتۇن مەدرىسە ئى-
چىدە (ھازىرقى سىياسى كېڭەشنىڭ سىياسى مەكتەپ ئورنىدا)
پائالىيەت ئېلىپ بارغان. بۇ خىل يېڭىلىق ھەركەتلىرى دەسلەپ-
تە ھۆكۈمەتنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلمىغان. چۈنكى ئۇ دەۋردە گې-
لاۋخۇي بىلەن ئاۋارە ئىدى. كېيىنچە بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇ-
چىلىرى ئارىسىدا تۈركچە ئاھاڭدىكى مارشلارنى ئوقۇش، ئەركىنلىك،
باراۋەرلىكتىن سۆز قىلىدىغانلار كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇ چاغدا
يەرلىك مۇتەئەسسىپلەر بولۇپمۇ ھۆكۈمران سىنىپقا يۆلىنىپ
جان باقىدىغان باي سودىگەرلەر ئۆز خوجايىنلىرىغا بۇ ئەھۋالنى
بىر ئىسيان ھازىرلىقى دەپ مەلۇمات بېرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن
بىر ۋاقىتتا بۇ خىل مەكتەپلەر ۋە تەشكىلاتلار پاچاقلىنىپ تاش-

لاندى. بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار مەجبۇرى شۆتاڭ مەكتەپلەرگە
ئېلىندى. مۇئەللىملەر چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىلدى. مەرھۇم
ئابدۇقادىر داموللام سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

بۇ باستۇرۇش خەلقنى ئەبەدى نادانلىق ۋە جاھىللىقتا
قالدۇرۇپ ئىدارە قىلىشتىن ئىبارەت خام خىيال ئىدى. ئەكسىنچە
ئويغىنىشقا باشلىغان خەلق ئىچىدە ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئۆچمەن-
لىك تېخىمۇ ئۇلغايدى. جۈملىدىن خوتەندە بىر قىسىم مۇدەررىس-
لەر ۋە تالىپلار «قۇتۇلۇش يولى قوراللىق ئىنقىلاپ قىلىپ
ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش» دېگەن ئىدىيىنى تارقاتماقتا
ئىدى.

بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى م.ئى. بۇغرا كۆرۈنۈشتە چۆچەكتىكى
مۇرات ئەپەندىدىن دىنى دەرس ئېلىش ۋە ئالى سەنەد (دىپلوم)
ھاسىل قىلىش بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پۈتۈن شىنجاڭنى ئايلىنىپ
ئەھۋال تىڭتىڭلاش ئۈچۈن 1930 ـ يىلى يولغا چىقىپ كۇچار،
كورلا، قاراشەھەر، تۇرپان، ئۈرۈمچى، چۆچەك، ئىلى ۋە ئاقسۇ
قاتارلىق جايلاردا ئالتە ئاي ساياھەت قىلىپ كەلدى. سەپەر
خۇلاسىسى: 1) تېنىچ ئۇسۇل بىلەن ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇش
مۇمكىن ئەمەس، پۈتۈن شىنجاڭ خاراكتېرلىق قوراللىق ئىسيان-
دىن باشقا چارە يوق. بۇنىڭ ئۈچۈن رايون خاراكتېرلىق بىر
ھەربى يوشۇرۇن تەشكىلات بولۇش لازىم. بىر تەشكىلات قۇرۇشنى
ئېغىزدا قوللايدىغانلار خېلى كۆپ بولسىمۇ ئەمەلى ھەركەتكە قات-
نىشىدىغانلار ئانچە يوق ئىدى. (غۇلجىدا ساۋۇت داموللام بىلەن
پىكىر بىرلىكى قىلىنغان بولسىمۇ قەتئى بىر قارارغا كەلمىگەن
ئىدى). 2) قوزغىلاڭنىڭ باشلىنىش ئورنى خوتەن بولۇشى لازىم.
چۈنكى جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە خەلقنىڭ روھى ھالىتى بۇنىڭغا
ئۇيغۇن. 3) قوراللىنىش ئۈچۈن قورالنى دۈشمەندىن تارتىپ

ئېلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەن كۈچىنى پارچىلاپ ئاجىزلاشتۇر- دىغان ھەر يەردە ئىسيان چىقىش پۈرسىتىنى كۈتۈش، مۇۋاپىق بىر زاماندا يەنە بىر قېتىم رازۋېتكىغا چىقىش لازىم، دېگەن تونۇشقا كەلدى. م. ئى. بۇغرا بۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1931 ـ يىلى 6 ـ ئايدا قارىقاشتا بىر يوشۇرۇن تەشكىلات قۇردى. تەشكىلاتنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ئەزالىرى م. ئى. بۇغرا، نىياز ئاخۇنۇم ۋە تۇرسۇنمەت ئاخۇنلار ئىدى. بۇ تەشكىلات ئە- زا توپلاش ۋە مەخپى رەۋىشتە ئەھۋال ئىگەللەش بىلەن باس- قۇچلۇق ھالدا راۋاجلىنىدۇ. تەشكىلات قوزغىلاڭنىڭ ھازىرلىقى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئومۇمى ۋەزىيەت، قارشى تەرەپنىڭ ھەربى ۋە باشقا ئەھۋاللىرىنى ئىگەللەش ئاساسىدا ھەركەت پىلانى تۈزىدۇ.

قومۇل قوزغىلىڭى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە كۈتۈلگەن بىر ئۆز- گىرىشنى پەيدا قىلدى. ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئاساسى كۈچى قو- مۇل تەرەپكە قارىتىلغان ئىدى. م. ئى. بۇغرا قوزغىلاڭنى خوتەن رايونىدىن باشلاپ پۈتۈن ئالتە شەھەرگە قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئۇستۇن دىنى ئىلمى ۋە ئابرويىدىن پايدىلىنىپ خەلق ئىچىدە كەڭ تۈردە دىنى ۋەز ـ نۇتۇق- لار باشلاپ ئۆزىگە تەرەپدار توپلاپ، قوزغىلاڭ ئۈچۈن مەنىۋى كۈچ ھازىرلايدۇ. قاغىلىق، يەكەن ۋە قەشقەردىمۇ تەشكىلاتنى قۇرۇش مەقسىدى بىلەن كىچىك ئىنىسى نۇرئەھمەت ۋە ئەزالاردىن قۇربان ئابدۇللانى ئەۋەتىدۇ، لېكىن ئۇلار، بۇ جايلاردا تەشكىلاتتىن سۆز ئېچىش ھازىرچە قولايسىزلىقىنى سېزىپ، قوزغىلاڭغا ئۇلگۇرۇپ خوتەنگە قايتىپ كېلىدۇ.

تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ سانى 130 ئەتراپىغا يەتكەن ئىدى، ئەمدى مەسىلە قورال ھازىرلاش ۋە قورال ئېلىشنى

ئۆگىنىش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن قارىقاشنىڭ چەت يېزىلىرىدا، كۆرۈنۈشتە كەتمەن - ئوغاق سوقۇدىغان تۆمۈرچى دۇكىنى، ئەمەلىيەتتە بولسا قىلىچ ۋە نەيزە سوقۇدىغان ئورۇن تەشكىللەندى. يەنە بىر گۇرۇپپا، م. ئى. بۇغرا باشچىلىقىدا خوتەننىڭ قاراڭغۇ تاغ ۋە ئۈژمە مازا غوجام ئەتراپلىرىدا يەرلىك ئوۋچى پالۋانلارنى يىغىپ مىلتىق ئېتىشنى ئۆگەندى ھەم بۇ مەرگەنلەردىن بىر قىسمى تەشكىلاتقا ئەزا بولدى. 1931- يىلىنىڭ ئاخىرلىرى تەييارلىقلار ئاساسەن پۈتۈپ قالغان ئىدى، قوزغىلاڭنىڭ زامانى مەسىلىسىلا قالغان ئىدى.

ساۋۇت داموللام تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەب ۋە ھىندىستانلارنى ئايلىنىپ ئۇدۇل خوتەنگە كېلىدۇ ۋە خوتەندىكى تەشكىلاتقا ئەزا بولۇپ كىرىدۇ. 1932 - يىلى 1 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى قارىقاش ئويۋاغ مەدرىسىدە ئەزالاردىن غاپپار* ھاجىمنىڭ ھوجرىسىدا 130 كىشىلىك تەشكىلات ۋەكىللىرى يىغىن ئاچىدۇ. كۈن تەرتىۋى: ساۋۇت داموللام ۋە قارىقاش مەمەت نىياز ئەلەم ئاخۇنۇملارنىڭ ئەزالىققا كىرىشىنى تەستىقلاش، قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرىنى سايلاش، قوزغىلاڭ غەلىبە قىلغاندىن كېيىن قىلىنىدىغان ھۆكۈمەت تەركىۋىنى تايىن قىلىش ۋە ھەركەت كۈنىنى بەلگىلەشتىن ئىبارەت ئىدى. بىرىنچى مادىدا بىر ئېغىزدىن ماقۇللىنىدۇ، قوزغىلاڭ رەھبەرلىكى ئۈچۈن مەمەت نىياز ئەلەم دۆلەت باشلىقلىقىغا، ساۋۇت داموللام باش مەسلىھەتچى ۋە دىنى ئىشلار مەسئۇلىيىغا، م. ئى. بۇغرا باش قوماندانلىققا سايلىنىدۇ.

ساۋۇت داموللام ئۆزىنىڭ چەت ئەللەردىكى ئىگەللىگەن

* غاپپار ھاجى، ھازىر 65-70 ياشلاردا تۈركىيەدە. خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ ئاكتىپ ئەزالىرىدىن بىرسى ئىدى. غەزنە باش مۇھاپىزەتچى ۋە قوماندان بولغان.

ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق خۇلاسە چىقارغان: 1) بۈگۈنكى دۇنيا شارائىتى ئىنقىلاۋىمىزغا خوشنا ۋە باشقا چەت دۆلەتلەردىن ياردەم كۈتمەك مۇمكىن ئەمەس. مەن بۇ ھەقتە كۆپلىگەن مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بىلەن پىكىرلەشتىم. 2) ئىنقىلابنىڭ قوزغىلىش نۇقتىسى خوتەندە بولۇشى لازىم. (شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۇدۇل خوتەنگە كەلدىم.)

ساۋۇت داموللا رامزان مۇناسىۋىتى بىلەن خوتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قۇرئان ۋە ھەدىسلەردىن ۋەز ئېيتىپ بولۇپمۇ جاھات توغرىسىدىكى تەلىماتلىرىنى كەڭ تەشۋىق قىلىپ، قوزغىلاڭ ئۈچۈن خەلق ئىچىدە ئومۇمىي بىر پىكىر ئېقىمى بەرپا قىلىپ، ماددىي ۋە مەنىۋى كۈچلەرنىڭ توپلىنىشىغا چوڭ كۈچ چىقىرىدۇ.

يېتەرلىك ئادەم كۈچى ۋە باشقا كېرەكلىكلەر ھازىرلانغان بولسىمۇ، قورال يوق ھېساپتا ئىدى. زامانىۋى بەش ئاتار مىلتىقتىن 4 ـ 5 دانە، پالۋانلارنىڭ ئۆۋچى مىلتىغىدىن يىگىرمىگە قەدەر، نەيزە، قىلىچ ۋە چوماقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئادەملەر ھەيۋەتلىك كۆرۈنمەك ئۈچۈن ئۇزۇن چاچ قويۇپ، قىزىل سەللە يېشىل تون كىيىۋالغان ئىدى. قوزغىلاڭ ۋاقتى 1933-يىلى 2-ئاينىڭ 29-كۈنىگە قارار قىلىنىدۇ. لېكىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ يامۇلدىكى خەۋەرچىسى تۇردى بەگ كېلىپ ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قوزغىلاڭدىن خەۋەر تاپقانلىقىنى، پالۋانلارنىڭ ھەممىسىنى يامۇلغا يىغىپ ئالغانلىقىنى ۋە خوشنا ۋىلايەتلەردىن قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش ۋە باشلىقلارنى جازالاش ئۈچۈن ئەسكەر چاقىرغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئاستىدا پىلاننى ئۆزگەرتىپ دەرھال قوزغىلىشقا قارار قىلىنىدۇ.

قاربقاش قوزغىلىڭى

ھەركەت پىلانى پاش بولۇپ قالغانلىقتىن ئەسلى پىلان-دىن بەش كۈن ئىلگىرى، يەنە 1933-يىلى 2-ئاينىڭ 24-كۈنى قاربقاشتا قوزغىلاڭ باشلىنىدۇ. خەۋەر قىلىپ ئۈلگۈرەلمىگەنلىكتىن يىغىلىش ئورنىغا (ئويۋاغ مەدرىسىگە) ئاران 68 كىشى كەلگەن بولسىمۇ، ساقلاپ تۇرماستىن كېچە سائەت بىردە يامۇلغا بېسىپ كىرىدۇ. يامۇلدا بىر قانچە ئون كۈن ئىلگىرى ئامبال تۇتۇۋا-غان پالۋانلار يامۇلنىڭ ئىشىگىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇرۇش يېرىم سائەتچە داۋام قىلىدۇ. شەنجاڭ باشلىق بىرقانچە ئەمەل-دارلار ئۆلتۈرۈلدى، ئۇلاردىن ئون ئىككىسى ئېلچىگە قاچتى قالدىسى ئەسىرگە ئېلىندى. قوزغىلاڭچىلاردىن بىر كىشى ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن قاربقاش «پەتەي» بولدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئەتراپ ۋە شەھەر خەلقىدىن ئون مىڭدەك ئادەم قولىغا نېمە چىقسا شۇنى كۆتىرىپ قوزغىلاڭچىلارغا قېتىلماق ئۈچۈن ئاللا - ئاللا دەپ توۋلاپ شەھەر ئىچىنى تولدۇرىدۇ. كېچە تاڭ ئاتقىچە بۇلاردىن مىڭدەك كىشى زاۋىغا، گۇمىدىن كېلىدىغان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنىڭ ئالدىنى توساشقا (م. ئى. بۇغرانىڭ چوڭ ئىنىسى ئابدۇللا مەخسۇم، ئىسمائىل داموللام ۋە غاپپار ھاجى قوماندانلىقىدا.) يوللاندى بۇلار كېچىسى گۇمىدىن كېلىۋاتقان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىمىز دەپ پىيالمىغا قاراپ ماڭىدۇ. لېكىن گۇمىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر پىيالمىدا ياتماي چۆلدە قۇم دۆۋىلىرىنىڭ ئارقىسىدا يوشۇرۇنۇپ بىخەرامان كېلىۋاتقان قوزغىلاڭچىلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كۆپ چىقىمغا ئۇچرىتىدۇ. زاۋانىڭ تار بوغاز دىگەن يېرىگە قەدەر كەلگەن ئەسكەرلەرنى دىنى ۋە مىللى شۇئارلار بىلەن ئۆزىنى ئۇنۇتقان قوزغىلاڭچىلار يامغۇردەك

يېغىۋاتقان ئوقلارغا قارىماي پالتا، كەتمەن، نەيزە ۋە چوماقلار بىلەن دۈشمەن ئۈستىگە باستۇرۇپ كىرىپ ئۇلارنى تىرە - پىرەڭ قىلىۋېتىدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى گۇمىغا قاچىدۇ. بۇ سوقۇشتا قوزغىلاڭچىلاردىن ئىككى يۈزدەك كىشى ئۆلىدۇ. خوتەن شەھەر ئەتراپىغا يىغىلغان قوزغىلاڭ-چىلار قەشقەردىن كېلىدىغان ۋە سېپىلدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ئەمىلى ئەھۋالىنى بىلەلمەي ھۇجۇمغا ئۆتمەي تۇرىدۇ.

قارىقاشتىكى قوزغىلاڭ خەۋىرى خوتەنگە يېتىپ كەلگە-ندىن كېيىن ئەتراپتىكى ناھىيىنىڭ ئامبال ۋە ئەسكەرلىرى خوتەن سېپىل ئىچىگە كىرىۋالىدۇ. قارىقاشلىقلارنى تۇتۇپ جادۇغا بېسىپ كېسىلگەن باشلىرىنى خوتەن شەھەر ئىچىدىكى تۆت دەرۋازىغا ئاسىدۇ ۋە قارىقاشلىقنى تۇتۇپ بەرگەنلەرنى مۇكاپاتلايمىز دەپ جاكالايدۇ.

ئۈچكۈن ئىچىدە ئوندىن ئارتۇق بىگۇنا دىخانلارنى ۋەھشىلەرچە جادۇدا بېشىنى كېسىپ ئۆلتۈرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچى-دە قارىقاشلىق بولمىغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى. قارامەت، تارى بەگ دىگەنگە ئوخشاش ھۆكۈمران سىنىپنىڭ يالاقچىلىرى ئۆزى بىلەن ئاداۋىتى ياكى ئۆچى بولغان خوتەنلىك كىشىلەردىن بىر قانچىسىنى قارىقاشلىق دەپ تۇتۇپ بەرگەن. خوتەن ئامبىلى خەلقنى مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن قورقىتىپ تىنجىتىشقا ئۇرۇنغان بول-سىمۇ، ئەكسىنچە ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئۆچمەنلىك تېخىمۇ ئاشتى.

قوزغىلاڭچىلارغا قەشقەرنىڭ بۇ تەرىپىدە بەك قورققىدەك ئەسكىرى قۇۋۋىتىنىڭ يوقلىقى مەلۇم بولغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خوتەنگە ھۇجۇم قىلىشقا قارار قىلىندى.

مۇۋاپىق پەيتتە خوتەن كونا شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان ئابدۇللا مەخسۇم قوماندانلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئۈچ سائەتلىك سوقۇشتىن كېيىن شەھەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ، قارشى تەرەپنىڭ قوماندانى

ئۆلدى. ئىككى دانە توپ ۋە نۇرغۇن ياراق غەنىمەت ئېلىندى. قاچقان قىسىم يېڭىشەر سېپىلىگە كىرىپ مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ئون نەچچە كۈنلۈك مۇھاسىرىدىن كېيىن سېپىلدىكىلەر تەسلىم بولۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. تەنپەن ۋەكىللىرى سېپىل ئىچىگە كىرىپ كېلىشىمگە ئىمزا قويۇلغاندىن كېيىن دۈشمەنلەر تەسلىم بولدى (بۇ ۋەكىللەر ئىچىدە دادامۇ بار). شۇ چاغدىكى تەسلىم بولۇش شەرتلىرى: «ھۆكۈمەتكە ئائىت غەزىنە، قورال، ئات - ئۇلاغ ۋە جابدۇقلارنى قويماي تاپشۇرۇش، خالىغان كىشى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولسا ئۆز كىشىلىرىدىز قاتارىدا مۇئامىلە قىلىندۇ، تەسلىم بولغانلارنىڭ ھاياتىغا دەخلى قىلىنمايدۇ، شەخسى مال - مۈلكى ئۆزىگە قالىدۇ» دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ شەرتلەر بويىچە سېپىل بوشىتىلدى. تەسلىم بولغانلار ئەركىن بولدى. غەنىمەت ئېلىنغان قوراللار بىلەن قوزغىلاڭچىلار قوراللاندى. بىر قىسىم تەشكىلى ئاپاراتلار قۇرۇلۇپ يېرىم مۇنتىزىم ھالەتتىكى ئون مىڭدەك بىر قوشۇن تەشكىل قىلىندى.

قوزغىلاڭ خەۋىرى قەشقەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ماشاۋۇ شۇ دەۋردىكى قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق ۋە گۇمادا تۇرۇشلۇق تولۇق قوراللانغان ئەسكەرلىرىدىن بىر جازا قوشۇنىنى تەشكىللەپ خوتەنگە ئەۋەتىدۇ، زاۋادا بۇنداق ئېھتىمالغا قارشى مۇداپىئەدە تۇرغان قوزغىلاڭچىلارغا خوتەندىن سۇبىتۇللا مەۋلەۋى قوماندانلىقىدا 2000 كىشىلىك بىر قەدەر خىل قوراللانغان قوشۇن ياردەمگە كېلىدۇ. بۇ جازا قوشۇنى كېچىسى ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ، شىددەتلىك سوقۇش ئالتى سائەت داۋام قىلىدۇ. «ئۆلسەڭ شېھىت - قالساڭ غازى» شۇئارى بىلەن ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۈچلۈك دۈشمەن ئۈستىگە سەلدەك بېسىپ

ك.ل مۇاتقان خەلقنى كۆرۈپ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ساچىدۇ. ئاتلىقلار قوغلاپ ئاق لەنگەرگە قەدەر بېرىپ ئاندىن ئۆز جايىغا قايتىپ كېلىدۇ. دىمەك خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى قەشقەردىن كېلىش ئېھتىمالى بولغان ئەڭ كۈچلۈك دۈشمەننى تارمار قىلىپ، مۇداپىئەدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈش ۋەزىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

گۇما قەتلىئامى

1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى كېچىسى گۇمىدا خەلق ئىچىدە «قۇمراۋات سوقۇشىدا يەن داۋتەي باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلەر خوتەنلىكلەر تەرىپىدىن تامامەن يوقىتىلىپتۇ، بىرسىمۇ ساق قالماپتۇ» دىگەن گەپ تارقىلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئەتراپ ۋە يېزىدىكى خەلقلەر ئابدۇلھېكىم ھاجىم ۋە ئاتاۋۇللا خانلارنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ بىر كېچىدىلا شەھەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئىككىنچى كۈنى بۇ خەۋەر يالغان چىقىدۇ. قۇمراۋاتتىكى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ پەرىشان ھالغا چۈشۈپ گۇمىغا قېچىپ كەلگەن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى شەھەردە دەھشەتلىك قەتلىئام يۈرگۈزىدۇ. غالجىرلاشقان ئەسكەرلەر ئالدىغا ئۇچرىغاننى ياش - قېرى، چوڭ - كىچىك دىمەستىن ھەممىنى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ - تالاپ ۋە ئوت قويۇپ ماڭىدۇ. ئالدىدىن خەۋەر ئالالىغانلار شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ قەتلىئامدا 450 بىگۇنا خەلق ئۆلتۈرۈلگەن ۋە نۇرغۇن ساراي - دەڭلەر، مەدرىسلەر ۋەيران قىلىنغان.

بۇ ئارادا قەشقەردىن ياردەم ئۈچۈن يولغا چىققان خەنزۇ - قىرغىز ئارىلاش بىر لەڭزە ئەسكەر قاغىلىققا كېلىدۇ. بۇلار بىر

توپچى باتارىيە مىسىم بىلەن قاغىلىقتا بىر كۈن تۇرۇپ يولغا چىقىدۇ. ئەتىسى قاغىلىق خەلقى خوتەنلىكلەرنىڭ قومراۋاتتىكى غەلىبىسىنى ئاڭلاپ ئەبەيدۇللا ئەلەم ۋە ئاتاۋۇللا ئىشاننىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتىرىپ شەھەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ. بىر كۈن ئىلگىرى خوتەنگە قاراپ ماڭغان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بەش ئېرىق سوقۇشىدا تامامەن يوقىتىدۇ. گومىندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قورقۇپ، چوڭ يولنى تاشلاپ ياقۇپ ئامبالنىڭ يول باشلىشى بىلەن تاغ يولى ئارقىلىق يەكەنگە قاراپ قاچىدۇ. يول ئۈستىدە قوزغالغان دېخانلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ئازان يەكەن يېڭىشەھەر سېپىلىگە كىرىۋالىدۇ.

گوما قەتلىئامى خەۋىرى خوتەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن م. ئى. بۇغرانىڭ كىچىك ئىنىسى نۇر ئەھمەت ۋە سۇبىتۇللا مەۋلىۋى قوماندانلىقى ئاستىدا ئىككى مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇن گوما - قاغىلىققا قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇلار قاغىلىققا يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يەكەن يېڭىشەھەرگە كىرىۋالغان ۋە قەشقەردىن خېلى كۈچ ياردەمگە كېلىپ يەكەندىكى قارشى تەرەپنىڭ خېلى مۇھىم كۈچى توپلىنىپ قالغان ئىدى.

ھۆكۈمەتى ئىسلامىيە خوتەن

بۇ ۋاقىتقا قەدەر، قارىقاشتا بولغان قوزغىلاڭچىلار مەركىزى 1933 يىلى 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى خوتەنگە يۆتكىلىپ كەلدى. مەھەممەت نىياز ئەلەم باشلىق قوزغىلاڭچىلار يېتەكچىلىرى داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ ئەلەم باشچىلىغىدىكى

«ھۆكۈمەتى ئىسلامىيە خوتەن» قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. 2 - ئايدا قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەركىبى ئۆزگەرتىلمىدى. مىللىك (دۆلەت باشلىقى) ئۇنۋان پەرمانى جاكالاپ م. ئى. بۇغراغا ئەمىر ھەزرەت ۋە ئىككى ئىنىسى باشلىق بىر قانچە كىشىگە «ئەمىر» (قوماندان) دېگەن ئۇنۋانلار بېرىلدى. كېيىنچە بۇلار خەلق ئىچىدە شامەنسۇر (ئابدۇللا) ۋە ئەمىر ساھىپ (نۇر ئەخمەت) دېگەن ناملار بىلەن مەشھۇر بولدى. خوتەننىڭ باشقا ناھىيىسىدىكى خەلقلەر ئۆز مۆتىۋەر كىشىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلىپ، ئۆز يەرلىرىگە ھاكىم بولغان ئىدى. خوتەن ئۇ تەرەپلەرگە ئەسكىرى كۈچ يوللىمىدى. چۈنكى ئۇ يەردىكى مۇھىم ئەسكىرى كۈچ ۋە ئامباللىرى قېچىپ خوتەن سېپىل ئىچىگە كىرىۋالغان ئىدى. 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى يەكەن قولغا چۈشكەندىن كېيىن چارقىلىقتىن تارتىپ يەكەن دەرياسىنىڭ يېڭىسار ياقىسىغا قەدەر بولغان رايون خوتەنلىكلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن بولدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ھۆكۈمىتى ئۆزىنى ئەسكەر ۋە باشقا جەھەتلەردە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بەزى بىر تەدبىرلەرنى ئېلىپ باردى. قوزغىلاڭ ئارىسىدا ھۆكۈمرانلارغا يان بېسىپ بىگۇنا خەلققە زىيانكەشلىك قىلغان مۇناپىقلارنى جازالىدى. بۇنىڭدا بىرىنچى بولۇپ باۋدۇن بەگنى شامەنسۇر ئۆز قولى بىلەن چاپتى، باۋدۇن بەگ دۈشمەن تەسلىم بولايلى دېگەندە ئۇلارنى توساپ «بۇ بىر نەچچە نەپەر موللىلارنىڭ ئىشى، خەلق بىر قانچە كۈندىن كېيىن زىرىكىپ قايتىپ كېتىدۇ» دېگەن. يەنە خەلقلەر تاشقىرىدا ئاللا - ئاللا دەپ تۇۋلىسا، «بۇلار نېمە دەپ تۇۋلايدۇ» دەپ سورىغاندا باۋدۇن بەگ «نان - نان دەيدۇ» دەپ تەرجىمە قىلىپ بەرگەن. ئۇندىن باشقا «قارىقاشلىق» دەپ نۇرغۇن دېخانلارنى تۇتۇپ

بەرگەن. روزى سوپى قاتارلىق ئون بىر كىشىنى ياۋاغ
(ھازىرقى سوچاڭ) غا ئېلىپ چىقىپ چوماقلاپ ئۆلتۈرگەن.
مەمۇرى جەھەتتە پۈتۈن ناھىيىلەردىكى ئەلەم (شۇ يەرنىڭ
ئەڭ ئۈستۈن دىنى ئىمتىيازلىق ئادىمى) ۋالى بولۇپ تەيىنلەنگەن
ۋە پۈتۈن ئىدارە قىلىش قانۇنلىرى ئىسلامنىڭ شەرىئەتى بويىچە
ئېلىپ بېرىلغان. مەسىلەن، باج تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا يېزىلاردا
ئۆشرە (مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرى ھۆكۈمەتكە)، شەھەرلەردە
بولسا زاكات (بايلارنىڭ ماللىرىدىن قىرىقتىن بىرىنى ھۆكۈ-
مەتكە) بېرىشنى يولغا قويغان. ئوغرىلىق قىلغانىنىڭ قولىنى
كېسىش، زىنا قىلغانلارنى ئىشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى
قىلدۇرۇش، ئاياللارنى يۈزىنى يۆگەشكە مەجبۇر قىلىش ۋە
يۈزى ئوچۇق بازارغا چىققانلارنى كۆشۈككە سېلىپ بازارنىڭ
كىرىش قىسمىغا ئىگىز دەرەخكە ئېسىپ قويۇشلار ئېلىپ بېرىل-
غان*. بىر خەنزۇ ئەمەلدارنىڭ تەسلىم بولۇش شەرتىگە خىلاپ-
لىق قىلىپ، قورال يوشۇرىۋالغانلىقى مەلۇم بولۇپ قالىدۇ.
ئۆيىنى ئاختۇرغاندا بىر دانە تاپانچىدىن باشقا كىيىم-كېچەك-
لىرى ئارىسىغا يوشۇرۇپ قويغان بىر قانچە نۆكچە ئالتۇن
چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەنزۇلار كېلىشىمگە خىيانەت قىلدى
دەپ پۈتۈن خەنزۇلارنى نازارەت ئاستىغا ئېلىپ، نەرسە كېرەك-
لىرى بىر-بىردىن ئاختۇرۇلىدۇ. نەتىجىدە خەنزۇلارنىڭ
ھەممىسىدىن يوشۇرۇپ قويغان نۇرغۇن مىقداردىكى ئالتۇن
چىقىدۇ. مەلۇم بولۇشىچە خەنزۇ ئەمەلدارلار ئۆز ئارا
بۆلۈشۋالغان غەزىنىدىكى ئالتۇن، كۈمۈش ۋە قىممەت
باھالىق نەرسىلەر مۇسادىرە قىلىنىپ داۋتەيدىن باشقى

* — م. ئى. بوغرا شەرىئەتتە بولمىغان ئاياللارنى كۆشۈككە سېلىشتىن ئىبارەت بۇ [illegible] نى كېيىن چەكلىگەن.

لەرى قويۇپ بېرىلىدۇ. مۇسادىرە ھەيئىتىنىڭ نازارەتچىسى بولغان غاپپار ھاجىنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە قارىغاندا، يىغىۋېلىنغان ئالتۇننىڭ مىقدارى ئونمىڭ سەر ئەتراپىدا. بۇ خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە ۋەزىيىتىنىڭ نىسبەتەن كۈچلىنىشىگە پايدىسى بولۇپلا قالماستىن، خ جىنىياز ھاجىغىمۇ ئىككى قېتىمدا مىڭ سەرلەپ ئالتۇن ياردەم قىلىشىغا سەۋەپ بولغان ھەمدە ئەسكەرلەرگە مۇنتىزىم مۇئاش بەلگىلەنگەن. بۇ باشقا يەردىكى ئەسكەرى كىشىلەرنىڭ خوتەن قىسىمىغا ئېقىشىغىمۇ سەۋەپ بولغان. خەلقتىن ئالۋاڭ - سېلىق يىغىش ئىشلىرى باشقا «ھۆكۈمەت» لەرگە قارىغاندا يوق ھىساپتا ئىدى.

ئەسكەرلەر تەركىۋى ئاساسەن ھىچ بىر ئەسكىرى تەلىم - تەربىيە كۆرمىگەن ساددا دىخانلاردىن ئىبارەت ئىدى، «ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى» دىگەن شوئارغا جان دىلى بىلەن ئىشەنگەن كىشىلەر بولۇپ ئومۇمى جەھەتتە باش - باشتاقلىق يوق ئىدى. بۇلاڭ - تالاڭ ۋە ئاياللارنى دەپسەندە قىلىشقا قەتئى يول قويۇلمايتتى، ئەسكەرنىڭ ئاساسى كىيىم شەكلى يوق، ھەر خىل - ھەر رەڭدە ئۆزى خالىغان ئومۇمەن بېشىغا قىزىل دوپپا ۋە ياكى قىزىل سەللە يۆگىۋالغان، بايرىغى بولسا دەسلەپ قوزغىلاڭ ئەسناسىدا ئاق بايراق ئوتتۇرىسىغا قۇرئاننىڭ «ياردەم ئاللا تەرپىدىن ۋە غەلىبە پات يېقىندا بولىدۇ» دىگەن ئايەت يېزىلغان ئىدى. رەسمى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن قۇربان ھاجىم قابماق دىگەن سودىگەر كىشى تۈركىيەدىن ئالغاچ كەلگەن ئاي يۇلتۇزلۇق ئۈستىگە يۇقۇرقى ئايەتلەر پۈتۈلگەن ھاۋارەڭ بىر بايراقنى كۆتەرگەن. ئەسكەرلەرنىڭ تەلىم تەربىيە ئىشلىرىغا ئۆز زامانىسىدا قەشقەردە ئابدۇقادىر داموللام ئاچقان مەكتەپتە ئوقۇغان مەھەممەت خان دىگەن كىشى مەسئۇل بولغان.

تۆرۈك ئۇسۇلى (شۇ چاغلاردا ئىستامبۇلچى دەپ ئاتالغان) بىلەن تەربىيىلەنگەن بۇ ئەسكەرلەردە يوقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك بەلگىلىك بىر كىيىم شەكلى يوق ئىدى. كۆپىنچە بېشىغا قىزىل، يېشىل سەللە ئورىۋالغان، ئۇزۇن چاچ قويۇۋالغان قىياپەت بىلەن يۈرەتتى.

قوراللىنىشتا ئاساسەن ئۆز كۈچىگە تايانغان. چۈنكى، بىرىنچى قېتىم ئافغانىستانغا يەكەندىن 12 ئات سوغا سالام ۋە كۆپ مىقداردا ئالتۇن ئېلىپ بېرىپ سېتىۋېلىنغان ئىككى مىڭ دانە مىلتىق پامىر تاغلىرىدىكى قاراقچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتامغا روسلاردىن قورال ئالغىلى بارىمەن، ياردەم قىلىڭلار دېگەندە — 2000 سەر ئالتۇن ئىمىر ئابدۇللا ئارقىلىق يوللانغان بولسىمۇ كېيىنچە ھاجىم بىلەن ئوتتۇرىدا تۇغۇلغان ئىختىلاپ تۈپەيلى بۇ قوراللارغىمۇ ئىگە بولالمىغان.

خوتەن رايونىنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي مەھسۇلاتى بولغان پىلىچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن يەكەندىن سوپى بەگ ھاجى ۋە غاپپار ھاجى باشچىلىقىدا بىر ھەيئەت قەشقەرگە بېرىپ، روس كونسۇلخانىسىغا 3000 سەر ئالتۇن زاكالەت قويۇش شەرتى ئاستىدا تۇختام تۈزۈپ پىلە ئۇرۇقىنى ئېلىپ كېلىپ دىخانلارغا تارقاتقان، لېكىن مەھسۇلاتنى ماخۇسەن ئالغان. خوتەن رايونىدىكى پۈتۈن ئالتۇن كانلىرىنى ھۆكۈمەت ئۆتكۈزۈۋالغان. ئاق خەسىدە پۇل بېسىپ تارقاتقان.

يەكەنگە يۈرۈش

گۇما قەتلىئامىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن يەن داۋتەي-

نىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن نۇر ئەھمەت قوماندانلىقىدىكى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى پوسكامغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا پوسكام خەلقىمۇ قوزغىلىپ شەھەرنى قولغا چۈشەرگەن ئىدى. سۇبىتۇللا مەۋلىۋى 2000 كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن يەكەن كوناشەھەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. شىددەتلىك سوقۇش باشلىنىپ، خوتەن ئەسكەرلەر قوماندانى سۇبىتۇللا مەۋلىۋى ئۆلىدۇ. قوماندانىنىڭ «شېھىت» بولغانلىقىنى ئاڭلىغان ئەسكەرلەر غەزەپ بىلەن قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ غەلىبە قىلىدۇ. قارشى تەرەپ قېچىپ يېڭى شەھەر سېپىل ئىچىگە كىرىۋالىدۇ. قاغىلىقتا قالغان نۇر ئەھمەت ئۆز قىسىملىرى بىلەن يەكەنگە كېلىپ سېپىلنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. يەكەن سېپىلى خېلى مۇستەھكەم بولۇپ خوتەنلىكلەردىن مەغلۇپ بولۇپ قاچقان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنىڭ قالدۇقلىرى سېپىل ئىچىگە جايلىشىۋالغان ئىدى، بۇ ئەھۋال ئاستىدا ئىمىر ئابدۇللا يەكەن قوماندانى قىلىپ تەيىنلىنىپ بىر قانچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ.

بۇ ئارىدا، بۇلاڭچىلىق ۋە ئولجىغا كۆنۈپ قالغان ما جۇڭيىڭنىڭ قەشقەردىكى گۇماشتىسى ما جەنساڭ قىسمىدىن مارۇلۇڭ يۈزدەك ئەسكىرى بىلەن «سىلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق» دەپ خوتەن ئىمىرلارنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. بۇلاردىن گۇمانلانغان ئابدۇللا كۆرۈنۈشتە مېھمان قىلغاندەك مۇئامىلە قىلسىمۇ، ئىچكى جەھەتتىن بۇلارنى كۆزىتىپ تۇرىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئىمىر ئابدۇللا تۆمۈر سىجاڭنىڭ غەلىبىسى مۇناسىۋىتى بىلەن تەبرىكلەپ قەشقەرگە بىر ھەيئەت ئەۋەتكەن ئىدى. تۆمۈر سىجاڭمۇ يەكەنگە ھاپىز لۈيجاڭ باشلىق ئالتى يۈزدەك ياردەم قوشۇنى ئەۋەتكەن ئىدى. بۇ مۇناسىۋەت ۋە ئالاقە خوتەندىن يول-

يۇرۇقسىز ئېلىپ بېرىلغانلىقى مەلۇم.

يەكەن مۇھاسىرىسى ئۇزۇن سوزۇلۇپ كەتكەنلىكتىن خوتەن ھۆكۈمىتى 2 ياش ئەمىرلارنىڭ تەجرىبىسى ئاز بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، قەشقەر بىلەن بىر ئۇقۇشماسلىق بولۇپ قېلىش ئېھتىمالىدىن ئەندىشە قىلغىلى باشلىغاندا ساۋۇت داموللام يەكەنگە ئۆزى بېرىپ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە يەكەنگە قاراپ يولغا چىقىدۇ.

ساۋۇت داموللام يەكەنگە يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن يەكەن سېپىل ئىچىدىكى قارشى تەرەپ قەشقەردىن كېلىدىغان ياردەمدىن ئۈمىت ئۈزۈپ تەسلىم بولۇشقا ماقۇل بولغان ئىدى. ساۋۇت دامولامنىڭ يەكەنگە كېلىشىنى ئاڭلىغان قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ قوماندانلىرى ساۋۇت دامولامنى «داغ - دۇغۇلۇق مۇراسىم بىلەن قارشى ئالىمىز» دەپ ئەسكەرلىرىنى قوماندانسىز تاشلاپ شەھەر سىرتىغا چىقىپ كېتىدۇ. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مارۇلۇڭنىڭ يۈزدەك ئەسكەرلىرى پوستىكى ئەسكەرلەرگە ئوق ئېتىپ بىر قانچىسىنى ئۆلتۈرۈپ قوراللىرىنى ئېلىپ سېپىل ئىچىگە كىرىپ ھۆكۈمەت قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىۋالىدۇ. «خوتەنلىكلەرنىڭ كۈچى ئاز، بۈگۈن - ئەتە ماجەنساڭ كۈچلۈك بىر قىسىم بىلەن يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ، قورقماڭلار» دەپ تەسلىم بولۇشقا ھازىرلانغان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنى تەسلىم بولۇشتىن ياندۇرىدۇ، ھەتتا ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ بىر قانچە قېتىم سېپىلدىن تاشقىرىغا چىقىپ قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ كۆرگەن بولسىمۇ، مەغلۇپ بولىدۇ. خوتەن قىسىملىرى قورشاۋنى تېخىمۇ چىڭىتىدۇ. ئون بەش كۈن ئېغىر ئەھۋالغا قالغان ھۆكۈمەت قىسىملىرى مارۇلۇڭنىڭ سۆزى يالغان ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئەسلىدىكى شەرتلەرگە ئاساسەن تەسلىم بولايلى دەپ ئاق بايراق چىقىرىدۇ. كېلىشىم بويىچە ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى پۈتۈن

قورال ـ جابدۇق، ئات ـ ئۇلاق ۋە ھۆكۈمەت غەزنىسىنى تاپشۇرۇپ شەھەرنى بوشىتىپ چىقىپ كېتىش ئىدى. ئەمما ماجەنساڭنىڭ ئادەملىرىنىڭ قوتۇرتىشى بىلەن بىر قىسىم قورال ۋە غەزىنىنى يوشۇرۇپ ئېلىپ كېتىدىغانلىقى مەلۇم بولۇپ قالىدۇ. ئىمىر ئاب ـ دۇللا تۆمۈر سىجاڭغا خەۋەر بېرىپ بۇلارنى يەكەندىن چىقىپ سايغا بارغاندا يوقىتىش پىلانىنى بىلدۈرىدۇ.

6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى بىرەر مىڭ كىشىلىك ھۆكۈمەت قو ـ شۇنلىرى قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇلار چۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېتىپ كەلگەندە ئارقىسىدىن مىڭ كىشىلىك بىر قىسىم بىلەن قوغلاپ كەلگەن نۇرئەھمەت ئۇلارنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلى ـ دۇ. ساق قالغانلىرى قىزىلغا قاراپ قاچىدۇ. قىزىلغا بارغاندا بۇلارنى يوقىتىش ئۈچۈن قەشقەردىن كەلگەن تۆمۈر سىجاڭنىڭ 400 ئەسكىرى يېتىپ كېلىپ ئىككى تەرەپتىن قورشاپ پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. قالغان بىرەر يۈز ئادىمى قېچىپ يېڭىسارغا كەلگەندە ئەھمەتخان لۈيجاڭ ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىدۇ.

ئىمىر ئابدۇللانىڭ قەشقەر سەپىرى ۋە ئاقىۋىتى

تۆمۈر سىجاڭدىن نارازى بولۇپ تۇرۇۋاتقان بىر قىسىم كىشىلەر خوتەنلىكلەرنىڭ يەكەن غەلىبىسىدىن كېيىن خوتەن بىلەن بىرلىشىش ۋە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم ئەزاسى بولغان ساۋۇت داموللامنى خوتەننىڭ ئەسكىرى ياردىمى بىلەن قەشقەر ـ گە كېلىپ تەختكە چىقىشنى تەكلىپ قىلىشقا باشلىدى. م. ئى. بۇغرا دەسلەپتە بۇنىڭغا قوشۇلمىغان بولسىمۇ، ساۋۇت داموللامنىڭ قاتتىق تۇرۇۋېلىشى بىلەن ۋە قەشقەردىكى تۆمۈر سىجاڭغا قارشى پىتنىچىلارنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن مەخپىي ئادەم يوللاپ، «قەشقەر ھازىر تاۋاقتىكى تەييار ئاشتەك» دەپ رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن

خوتەن ھۆكۈمىتى بۇ پىلانغا ماقۇل دەيدۇ. م. ئى. بۇغرا تۈركە-
يىدە نەشر قىلغان «كۈرەش خاتىرىلىرى» (مۇجادىلە خاتىرانى)
دىگەن ئەسىرىدە بۇ ھادىسە توغرىلىق مۇنداق دەيدۇ. «بۇ ئىش
خوتەن ھۆكۈمىتىگە تارىخ بويىچە بىر مەلۇمات ۋە غايەت چوڭ
خاتالىق ئىدى. چۈنكى، بۇ ۋەقە ئىنقىلاپ تولۇق غەلىبە قىلمىغان
شارائىتتا ھەر ئىككى تەرەپتىكى مۇكۈچ توپلاپ قۇدرەتلىك بولۇشنىڭ
ئەكسىچە، ئىككى مىللى كۈچ بىر - بىرلىرىگە قارشى ئۇرۇشۇپ خېلى
مۇنتىزىم كۈچكە ئىگە بولۇپ قالغان خوتەن قىسىملىرىنىڭ ئېغىر
دەرىجىدە زەئىپلىنىشىگە ۋە زور كۈچ چىقىرىپ تۇرغان تۆمۈر
سىجاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تامامەن پاراكەندە بولۇشىغا سەۋەپ بول-
دى ۋە بەش ئايلىق بۇ ئىچكى ئۇرۇش دۈشمەن تەرەپكە ھېچ
كۈتمىگەن بىر پۇرسەت يارىتىپ بەردى».

1933 - يىلى 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئىمىر ئابدۇللا ۋە
ساۋۇت داموللام باشچىلىقىدا 2000 كىشىلىك بىر قوشۇن قەش-
قەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. تۆمۈر سىجاڭغا: «بىز سىلەرگە يار-
دەم قىلىپ قەشقەر يېڭىشەھەردىكى ماجەنساڭ قىسىملىرىنى يوقىتىپ،
خاتىرجەم بولۇپ بىرلىشىپ خوجىنىياز ھاجىغا ياردەم بېرىش
ئۈچۈن تەييارلىنىشقا قەشقەرگە بارىمىز» دەپ خەۋەر يوللايدۇ.
بۇ ئارىدا يەكەندە تۇرۇۋاتقان تۆمۈرنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادى-
مى ھاپىزنى 500 ئەسكىرى بىلەن يەكەندە قويۇپ ماڭىدۇ. مانا
بۇ تەدبىرسىزلىك خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ يوقىلىشىغا سەۋەپ بول-
غان ئامىللاردىن بىرى بولۇپ قالىدۇ.

ئىمىر ئابدۇللا ۋە ساۋۇت داموللام يېڭىسارغا كەلگەندە تۆمۈر
سىجاڭ قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن بۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىدۇ.
ئەمەلىيەتتە تۆمۈر سىجاڭ ساۋۇت داموللامنىڭ بۇ سەپىرىدىن كۆپ
ئەندىشىلەنگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇلارنىڭ قەشقەرگە كىر-

مەسىلىگىنى تەلەپ قىلىدۇ. «ماجەنساڭنى يوقىتىشقا كۈچۈم يېتىدۇ. ئىچكى ئازىلاشنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن تۈگىتىپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن خوتەن ـ قەشقەر بىرلەشمە پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرساق، ھازىرچە يېڭىسارنىڭ شانىياز ئۆستەڭى ئىككى تەرەپنىڭ چېگرىسى بولۇپ تۇرسۇن» دېگەن تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئىمىر ئابدۇللا ئىككىلىنىپ تۇرغاندا ساۋۇت داموللام بۇنى تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئاجىزلىقى دەپ تونۇپ قەشقەرگە كىرىشكە چىڭ تۇرۇۋالىدۇ.

7 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى قەشقەرگە كىرگەن ساۋۇت داموللام ۋە ئابدۇللالارنى قەشقەر خەلقى ۋە دىنى كىشىلەر قىزغىن قارشى ئالىدۇ. بۇ تۆمۈر سىجاڭنىڭ تېخىمۇ غەزىۋىنى قوزغايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، تۆمۈر سىجاڭ ماجەنساڭغا پاسسىپ، ساۋۇت داموللام ۋە خوتەنلىكلەرگە ئاكتىپ قارشى تۇرۇشقا باشلايدۇ. بۇ ئارىدا يەكەندە قالغان ھاپىز بىلەن نۇرئەھمەت ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىشلەر داۋام قىلماقتا ئىدى. 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى تارقاق ئورۇنلاشقان ۋە خەۋەرسىز ياتقان خوتەن ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ قورالسىزلاندۇرىدۇ. ئىمىر ئابدۇللا ۋە ساۋۇت داموللامنى قولغا ئالىدۇ. ئەسكەرلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ شەھەردىن ھەيدەپ چىقىرىدۇ. بۇلار ئاچ ـ يالىڭاچ ھالدا تارقىلىپ كېتىدۇ. 8 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى يەكەندە ھاپىز نۇرئەھمەتنى ۋە بىر قانچە قوماندانلىرىنى تۇتۇۋېلىپ قورالسىزلاندۇرىدۇ. شۇ كۈنى ھاپىز قاغىلىقتا يۈرۈش قىلىپ، شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ ۋە گۇمىغا ئەسكەر يوللايدۇ.

م. ئى. بۇغرا تۆمۈر بىلەن بۇ ئىتتىپاقسىزلىقنى تەنپەن يولى ئارقىلىق ھەل قىلىش نىيىتى بىلەن قارىقاشلىق ئىشان قارى ھاجى باشچىلىقىدا بىر ھەيئەتنى گۇمىغا يوللايدۇ. زاڭگۇيغا بارغاندا بۇ ئىشان خوتەن ھۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرۈپ ھاپىز تەرەپكە

ئۆتۈپ كېتىدۇ. قەشقەردىكى ئوغلى غۇلام قادىر تۆمۈر سىجاڭ
بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسكىرى ئەھۋال-
دىن مەلۇمات بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، خوتەن ھۆكۈمىتىگە
ھاپىزنىڭ قوۋۋىتى ئۈچ مىڭ كىشىلىك غايەت زور بىر كۈچ
دەپ يالغان خەۋەر يوللاپ قورقىتىپ چېكىنىشكە دەۋەت قىلىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن ھاپىز ھېچقانداق قارشىلىقسىز 9-ئاينىڭ 1-
كۈنى قارىقاشنىڭ زاۋا دىگەن جايىغىچە قوغلاپ كېلىدۇ.

شۇ كۈنى م.ئى. بۇغرا پۈتۈن كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ ھاپىزنىڭ
ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدۇ. ھاپىزنىڭ
ئەسكەرلىرى ھەممىسى دىگۈدەك ئۆلتۈرۈلگەن، يارىلانغان
ۋە ئەسىرگە ئېلىنغان ئىدى. ھاپىز شۇ قاچقان پېتى قەشقەرگە
كېلىپ توختايدۇ. بۇ دەل تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ۋاقتى-
غا توغرا كېلىدۇ. ھاپىزنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن م. ئى.
بۇغرا قاغىلىقنى قارشىلىقسىز قايتۇرۇۋالىدۇ ۋە خوتەن ھۆكۈمى-
تىدىن يۈز ئۆرۈپ ھاپىزغا ئۆتۈپ كەتكەن ساۋۇرخان ئىشان
باشلىق بىر قانچە كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، پوسكامغا يېتىپ كېلىدۇ.
ھاپىزنىڭ مۇئاۋىنى بۇنى ئاڭلاپ قورقۇپ كېتىپ يەكەندە قولغا
ئالغان نۇرئەھمەتنى قويۇپ بېرىدۇ. ئابدۇللا تۆمۈر سىجاڭ
ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ نەزەربەنت
قىلىنغان يەردىن قېچىپ پوسكامغا كېلىپ، ئەسكەرلىرىنى رەتلەپ،
خوتەندىن كەلگەن قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ يەكەنگە ھۇجۇم قى-
لىدۇ ۋە بىر سائەت ئىچىدە يەكەننى قولغا ئالىدۇ. شۇنداق
قىلىپ 10-ئاينىڭ 13-كۈنى يەكەن ئىككىنچى قېتىم خوتەنلىك-
لەرنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. دىمەك، خوتەن بىلەن تۆمۈر سىجاڭنىڭ
ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قانلىق پاجىئەلەرنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى يۇقۇر-
قىلاردىن ئىبارەت.

تۆمۈر سىجاڭ ئۆلگەندىن كېيىن ساۋۇت داموللام يوشۇرۇنۇپ ياتقان يېرىدىن چىقىپ يەنە ھەركەتلىنىشكە باشلايدۇ. بۇ قېتىم خوتەن تەرەپتىن، ماجەنساڭ قىسىملىرىغا قارشى ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى مامۇت سىجاڭ، ساۋۇت داموللام ۋە ئىمىر ئابدۇللانىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى بىلەن سوقۇش باشلايدۇ. پىلىموت ۋە مىناميوتلار بىلەن قوراللانغان ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى ئۇلارنى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. ئىمىر ئابدۇللا بىرقانچە ھەسسە كۈچلۈك دۈشمەننىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرغان بولسىمۇ، ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ 400 دەك ئەسكىرى بىلەن شېھىت بولىدۇ. بۇ ئەھۋال ئاستىدا مامۇت سىجاڭ ۋە ساۋۇت داموللام كۆكراۋاتقا چېكىنىدۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى قەشقەر يېڭىساردا قورشاۋدا قالغان نۇر ئەھمەتكە ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىغا پۈتۈن كۈچى بىلەن ھۇجۇم باشلايدۇ، لېكىن سېپىلگە يېقىنمۇ بارالمايدۇ. مامۇت سىجاڭ پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ نۇر ئەھمەتنى قورشاۋدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى ئارقا تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئېلىشقا مۇۋاپىپەق بولۇپ غەلىبە قىلىشقا ئاز قالغان بىر پەيتتە ھاپىز تۇيۇقسىزلا ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قورشاۋنى بوشىتىپ ئارقىغا چېكىنىدۇ. بۇ پۇرسەتنى كۈتۈپ تۇرغان ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ بىرلەشكەن قوشۇننى تارمار قىلىدۇ.

17 كۈنگىچە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ توپقا تۇتۇشىغا بەرداشلىق بەرگەن نۇر ئەھمەت (ئىمىر ساھىپ) تىللاردا داستان بولغىدەك قەھرىمانلىق بىلەن دۈشمەن ئۈستىگە ئېتىلىپ بېرىپ شېھىت بولىدۇ. 23 كۈنلۈك بۇ ئۇرۇشتا خوتەن قىسىم-

لەردىن 4200 كىشى ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى. ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىمۇ ھېچ كۆرۈلۈپ باقمىغان چىقىمغا ئۇچرىدى. بۇندىن ئىلگىرى ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ شەپىسى كېلىش بىلەنلا شەھەرنى تاشلاپ قاچىدىغانلارغا كۆنۈپ قالغان ماجۇڭيىڭنىڭ قوماندانلىرى بۇ غەلىبىلەردىن بەكمۇ خوشاللىنىپ ئىككى دانە كېسىلگەن باشنى — ئۆمەر ساھىپ ۋە شامەنسۇرنىڭ باشلىرى دەپ قەشقەر دەرۋازىسىغا ئېسىپ خەلقنى دەھشەتكە سالدى. لېكىن بۇ باشنىڭ بىرى خوتەن قىسىملىرىدا خىزمەت قىلغان ئاۋغانلاردىن بازمەھەممەت ۋە يەنە بىرى يۈز بېشى (لەنجاڭ) ھاشىم شامەردان دېگەن كىشىلەرنىڭ ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. يېڭىسار مەغلۇبىيىتى ۋە بۇ ئىككى مەشھۇر قوماندانىنىڭ ئۆلۈمى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىغا ئېغىر بىر زەربە بولدى. خوتەن خەلقى شامەنسۇر ۋە ئۆمەر ساھىپلارنى ئەسلەپ قوشاقچىلارنىڭ ئۇلارنى مەدھىيلەپ قوشقان قوشاقلىرىنى كۆز ياشلىرى بىلەن ئاڭلىغان. ھەتتا بۇ ئىككىسىنىڭ غايىپ بولۇپ كەتكەنلىكى، جەسەتلىرىنىڭمۇ تېپىلمىغانلىقى رىۋايەت قىلىنغان ھېكايىلەر تارقالغان، بولۇپمۇ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى ئاسقان ئىككى دانە كېسىلگەن باشنىڭ باشقا كىشىلەرنىڭ بولۇپ چىقىشى بۇ سۆزلەرنىڭ تېخىمۇ ئاساسلىق بولۇشىغا سەۋەپ بولغان. ئەينىددىن ئىسىملىك بىر ئادەم يۈزىگە نىقاپ تارتىۋېلىپ مەن «شامەنسۇر» دەپ ئادەم توپلاپ، خوتەن تاغلىرىدا بىرقانچە ۋاقىت ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى بىلەن پارتىزانلىق سوقۇشى ئېلىپ بېرىپ، كېيىنچە ھىندىستانغا ئۆتۈپ كەتكەندە سىرى پاش بولۇپ قالغان.

خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ يىقىلىشى

يېڭىسار مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن م. ئى. بۇغرا، مامۇت سىجاڭ ۋە خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىشىپ يەكەندە بۆلۈنۈپ كەتكەن قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ساۋۇت داموللام بىلەن خوتەننى بازا قىلىپ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىغا قارشى مۇداپىئە پىلانىنى تۈزۈش مەخسىتىدە خوجىنىياز ھاجى بىلەن يۈزمۇ-يۈز كۆرۈشىدۇ. لېكىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ روسىيە بىلەن بىرلىشىپ شېڭ شىسەينىڭ بۇيرۇغى بىلەن ساۋۇت داموللام، م. ئى. بۇغرا ۋە باشقا بىرقانچە كىشىنى تۇتۇپ يوقىتىش پىلانى سېزىلىپ قالىدۇ. م. ئى. بۇغرا غاپپار ھاجىنى ئۆز ئورنىدا ياتقۇزۇپ قويۇپ كېچىسى يوشۇرۇنچە خوتەنگە قېچىپ كېتىدۇ. ساۋۇت داموللام بىلەن سۇلتان بەگنى مامۇت سىجاڭ قولغا ئالىدۇ.

1934-يىلى 6-ئاينىڭ 15-كۈنى ماجۇڭيىڭنىڭ ماخۇسەن باشچىلىقىدىكى 8000 كىشىلىك قوشۇنى شېڭ شىسەي ۋە روسلارنىڭ زەربىسىدىن تارمار بولۇپ قېچىپ خوتەنگە باستۇرۇپ كىرىدۇ، ئەسلىدە ماخۇسەن قىسىملىرى خوتەن، چەرچەن ئارقىلىق دۇڭخۇاڭ ۋە گەنسۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىش پىلانى بىلەن جەنۇپقا قاراپ چېكىنگەن ئىدى. خوتەن ھۆكۈمىتى بۇ چاغدا غالجىرلاشقان ۋە ئاخىرقى جان تالىشىۋاتقان ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ-تالاڭ ۋە قەتلىئام يۈرگۈزۈش ئېھتىمالىنى كۆزدە تۇتۇپ ئالدىنى تۇساپ مۇداپىئەگە ھازىرلىنىدۇ، 6-ئاينىڭ 23-كۈنى زاۋا سوقۇشىدا خوتەن قىسىملىرى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. ماخۇسەن خوتەننى ئىشغال قىلىدۇ، مىلىك ھەزرەت تەسلىم بولىدۇ، م. ئى. بۇغرا 300 دەك ئادەملىرى بىلەن قېچىپ قاراق-

خۇ تاغنىڭ يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ قايتا ئادەم توپلاپ پارتىزانلىق ھەركەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ قارشىلىق قىلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ماخۇسەن قىسىملىرى ئۇلارنى قوغلاپ يۈرۈپ ئارام بەرمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى يېنىدا قالغان 20 دەك ھەمرالىرى بىلەن شەيدۇللا ئارقىلىق ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ۋە خوتەن ھۆكۈمىتى

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئوسمان ئېلى قەشقەردىكى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىدۇ. بۇ چاغدا ساۋۇت داموللام يوشۇرۇنغان يېرىدىن چىقىپ ئوسمان ئېلىنى ھىمايە قىلىپ مۇناسىۋەتنى ياخشىلايدۇ. قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئابرويلۇق خوتەنلىكلەرنى، قەشقەرلىق بىر قىسىم سودىگەر ۋە ئۆزبېكلەرنى يېنىغا تارتىپ خوتەن بىلەن ئالاقە باغلاش جەمئىيىتى دېگەنگە ئوخشاش نام بىلەن بىر تەشكىلات قۇرىدۇ. بۇلارنىڭ مەقسىدى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ مەۋجۇت ئۈستۈنلىكى ۋە بىر قەدەر مۇنتىزىم ئەسكىرى كۈچىدىن پايدىلىنىپ قەشقەر بىلەن خوتەننى بىرلەشتۈرۈپ بىر ھۆكۈمەت قۇرۇش ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ پۈتۈن چىقىملىرىنى خوتەن ھۆكۈمىتى مەسئۇل بولۇپ ياردەم قىلغان. بۇ ئارىدا ئوسمان ئېلىدىن نارازى بولۇپ تۇرغان بىر قىسىم ئەسكىرى ئەمەلدارلارمۇ يوشۇرۇنچە بۇ تەشكىلاتقا ھېسداشلىق بىلدۈرمەكتە ئىدى. ئوسمان ئېلى تۇرمۇش ۋە ئىستىلدىكى چىرىكلىكى سەۋەبىدىن ئىككى ئاي ئىچىدە غۇلاپ چۈشتى. ئاندىن ئورازبەگ ۋە ساۋۇت داموللام ئوتتۇرىغا چىقىپ خوتەن

جەمىيەتتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قەشقەردە ئۆز ئالدىغا «ھۆكۈمەت» قۇردى.

شۇ كۈنلەردە تۈركىيەدىن كەلگەن بەزى كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى ئاكتىپلىشىپ ساۋۇت داموللاغا مەسلىھەت كۆرسىتىپ، ھەربى ۋە بەزى مەمۇرى ئىشلارغا ئارىلاشقىلى باشلىغان ئىدى. م. ئى. بۇغرا ۋە خوجىنىياز ھاجىلارنىڭ رازىلىقىنى ئالماي تۇرۇپ، ساۋۇت داموللام 1933 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، خوجىنىياز ھاجىنى رەئىس جۇمھۇر دەپ ئېلان قىلىدۇ. مەيلى م. ئى. بۇغرا ھۆكۈمىتى بولسۇن، مەيلى خوجىنىياز ھاجى بولسۇن بۇ ھۆكۈمەتنى رەسمى ئېتىراپ قىلمايدۇ، ۋەزىيەت ۋە چوڭ ئىتتىپاقلىقنى كۆزدە تۇتۇپ ئاشكارە قارشى چىقمايدۇ. م. ئى. بۇغرا بۇنى شۇ زاماندا مۇنداق دەپ تەھلىل قىلغان: پۈتۈن يۇرتتا تېخى بىر ئىدىيەۋى بىرلىك مەيدانغا كەلمىگەن بىر زاماندا بۇنداق بىر ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇن ئەمەس. ھۆكۈمەت تەركىۋىدىكى ئۈچ كىشىدىن باشقىلىرى ئەسلىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەيئەتتىن بولماستىن مەجھۇل ئادەملەر بولۇپ، ئىشەنچىلىك كىشىلەردىن ئەمەس.

خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ چەتئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت مەسىلىسى

شىنجاڭدا شۇ يىللاردا يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلار توغرىسىدا چەتئەلدە يېزىلغان ماقالە ۋە خاتىرىلەردە خوتەن ئىنقىلاۋىنىڭ چەتئەللىك قولى ۋە كۈشكۈرتىشى بىلەن مەيدانغا كەلگەنلىكى توغرىلىق ماتېرىيال يوق.

م. ئى. بۇغرا چەتئەلدىكى ھايات زامانىدا يازغان ئەسەر-
لىرىدە، بۇ قوزغىلاڭنىڭ پەقەت خەلقنىڭ خەنزۇ ھۆكۈمران
سىنىپىغا قارشى بولغان مىللى ۋە دىنى ھېسسىياتلىرىغا تايىنىپ
ئېلىپ بارغانلىقىنى يازىدۇ ۋە قىسقىچە بىر ۋاقىتتا خەلق
ئىچىدىن 20 ـ 25 مىڭدەك قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئۆزلىگىدىن
مەيدانغا كېلىشىنى بۇنىڭغا ئاساس قىلىپ كۆرسىتىدۇ.

شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى يەرلىرىدە يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلار-
نىڭ ئاساسى دۈيشاگى يەرلىك خەنزۇ ھۆكۈمران سىنىپى ئىدى.
مەركەز (نەنجىڭ ھۆكۈمىتى) بىلەن ئالاقىلىشىپ شىنجاڭ مەسى-
لىسىنى ھەل قىلىش ۋە مۇختارىيەتلىك بىر شەكىلنى تەكلىپ
قىلىشنى ئۈمىت قىلىپ، ئاخىرقى كۈنلەرگىچە بايراقلىرىنى
جۇڭگوچە خەت ۋە شەكىلدە تۇتقان، ھۆكۈمەت ۋە ئەسكىرى
تۈزۈم ـ ئاتالغۇلارنىمۇ خەنزۇچە قوللانغانلارمۇ بولدى، ھەتتا باج
ئېلىش ۋە مەمۇرى تۈزۈملەرنىمۇ ئۆزگەرتمىگەن.

م. ئى. بۇغرامۇ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقە قىلىش
يوللىرىنى ئىزدەپ كۆرگەن. لېكىن شۇ چاغدىكى ۋەزىيەت، جۇغ-
راپىيىلىك ئالاھىدىلىك ۋە مەركىزي ھۆكۈمەتنىڭ شىنجاڭغا
تۇتقان خاتا سىياسىتى بۇنىڭغا يول بەرمىگەن ئىدى. شۇنىڭ
ئۈچۈن «خوتەن ھۆكۈمىتى» «باشقا ھۆكۈمەتلەر» نىڭ ئەكسىچە
پۈتۈن كونا تۈزۈملەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىسلام شەرىئىتىنى
ئاساسي قانۇن قىلدى. بايرىقى تۈرك ئىسلام بايرىقى بولۇپ،
ئەسكىري ئۇنۋان ۋە ئاتالغۇلار تۈركچە ۋە پارسچە ئىدى. مەسى-
لەن: ئەسكەرلەردە يۈزبېشى ۋە ئىمىر ئەسكەر دېگەنلەرگە ئوخ-
شاش. خوشنا دۆلەتلەردىن ئافغانىستان ۋە ھىندىستان (ئېنگى-
لىزلار) بىلەن ئالاقە باغلاپ ياردەم تەلەپ قىلىشقا ئۇرۇنغان
بولسىمۇ، ھىندىستان تەرەپتىن ھېچقانداق ئىنكاس بول-

ـمغان. لېكىن شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق بەزەن ئېنگىلىز پۇخرالىرىـ
نىڭ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇشى، بەزىلەرنىڭ خېلى مۇھىم رول
ئوينىشى ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى (چۈنكى مۇسۇلمان
بولغان كىشىنىڭ جىھاتقا قاتنىشىشى پەرز) ۋە يەرلىك خەلققە
ئاساسەن سىڭىپ كەتكەن تەقدىرداشلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار
ھەرقانداق دۆلەت ۋە تەشكىلاتقا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ.

ئافغانىستان گەرچە خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىغا كۆتكەن يار-
دەمنى قىلالمىسىمۇ، دىنداشلىق ۋە سودىگەرلەرنىڭ قويۇق بېرىپ -
كېلىشلىرى سەۋەبىدىن ئەخلاقى جەھەتتە بولسىمۇ بىر يېقىنلىق
بار ئىدى. م. ئى. بۇغرا يوسكامدا تۇرغان كۈنلىرىدە (1933 -
يىلى 11 - ئاي) قۇربان ئابدۇللا ۋە مىيان ھەسەن خان ئىسىم-
لىك ئىككى كىشىنى بىر ھەيئەت سۈپىتى بىلەن ياردەم سوراپ
ئافغانىستانغا يوللىغان. بۇلار ئەسلىدە ئافغان مىللىتىدىن بولۇپ
يەكەندە يەرلىشىپ قالغان، ئافغانىستاندىمۇ ئۇرۇق - توققانلىرى
بار كىشىلەر ئىدى. كېيىنكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئافغانىستان
ھۆكۈمىتى بۇلارنى قىزغىن قوبۇل قىلىپ ھېسداشلىق قىلغان
بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلى بىر نەتىجىگە ئېرىشكىچە خوتەن ھۆكۈ-
مىتى يىقىلغان.

تۈركىيە بىلەن خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قوزغىلاڭ ئالدى ۋە
كەيىندە ئالاقە باغلىغانلىق ھەققىدە مەيلى يۇرت ئىچى ۋە ياكى
چەتئەلدىكى ماتېرىياللاردا ئاساسلىق بىر پاكىت يوق. شۇ زامان-
لاردا خوتەن ۋە باشقا يەرلەردە ئوتتۇرىغا چىققان تۈرك كىشى-
لىرى بىر شەخسى ماھىيەتكە ئىگە كىشىلەر ئىكەنلىكى ۋە
تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە مەنسۇپ كىشىلەر ئەمەسلىكى م. ئى. بۇغرا
تۈركىيىگە كەلگەندىن كېيىن تېخىمۇ ئاشكارا بولغان.

ئاخىرقى سۆز

ۋەقەلىكنىڭ ئەڭ توغرا خۇلاسىسىنى دائىم تارىخلا چىقىرالايدۇ. مەن ئۆزەمنىڭ يۇقۇرىدىكى ئەسلىمىلىرىمگە — يەنى كۆرگەن، ئاڭلىغان ۋە بىر ئاز بولسىمۇ ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش — تەتقىقاتلىرىمغا ئاساسەن شەخسى كۆز قارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويىمەن:

قۇمۇل ۋە خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ ئەسلى يۆنۈلۈشى ۋە ماھىيىتىنى بىر - بىرىدىن ئايرىم خاراكتىردە تەسۋىرلەش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. يەنى بىرىنى خەلق قوزغىلىڭى ۋەتەن بىرلىكىنى قوغداشنى مەقسەت قىلغان، بىرىنى بولسا جاھانگىرلارنىڭ قۇترىتىشى بىلەن ۋەتەن بىرلىكىنى پارچىلاش دەپ سەبىر بېرىش تېخىمۇ خاتا. قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ ئۇنداق ياكى مۇنداق يۆنۈلۈش خاتالىقىغا قاراپ قوزغىلاڭنىڭ مىللى زۇلۇم ۋە تەڭسىزلىككە قارشى ھەققانى بىر ئىسيان ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ نۇقتىنى يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ.

م. ئى. بۇغرانىڭ سىياسى ۋە شەخس ھاياتىدا چەتئەلگە باغلانغان ياكى شەخسى مەنپەئەت ۋە ئابرويىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويغان يېرى يوق. مەيلى ئۇنىڭ خوتەن قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلىش جەريانىدا بولسۇن ۋە ياكى چەتئەلدىكى ھاياتى ھەم يۇرتقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى سىياسى پائالىيەتلىرىدە بولسۇن بۇنى ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خوتەن قوزغىلىڭى ۋە ياكى م. ئى. بۇغرانىڭ «شەرقى تۈركىستان»، «چىن تۈركىستان» دەۋالىرىنى جاھانگىرلارنىڭ قولى ۋە قۇترىتىشى دەپ باھا بېرىش بىر تەرەپلىمىلىك كۆز قاراشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ خوتەن خەلقىگە قىلغان زوراۋانلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق ئىشلىرىدىن ئەسلىمىلەر

مەمتىمىن توختى

ماخۇسەن قوشۇنلىرى خوتەن رايونىدا 1934 - يىلى 7 - ئايدىن 1937 - يىلى 10 - ئايغا قەدەر، يەنى ئۈچ يىل تۆت ئاي ھۆكۈمرانلىق قىلدى، بۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ خوتەن خەلقىگە سالغان زۇلۇم كۈلپەتلىرىنى بۇ قىسقىغىنە ئەسلىمە بىلەن تامامەن يېزىپ ئىزاھلاپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن. شۇنداق بولسىمۇ ئەمەلىي كۆرگەن ۋە ئاڭلىغان بەزىبىر پاجىئەلىك ۋەقەلەرنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن:

1 - ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ قانۇنسىز ئالۋاڭ - سېلىقى

ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ خەلققە كۈندىلىك سېلىق قويۇپ يىغىۋالىدىغان ئالۋاڭ - ياساق نەرسىلىرىنىڭ سان ھەم تۈرلىرى ساناپ تۈگەتكۈسىز. بۇنىڭ ئىچىدە ئايلىق، ھەپتىلىك ۋە كۈندىلىك تۈزۈم ئارقىلىق يىغىۋالىدىغانلىرى ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تۈچ، تۆمۈر - پولات، كۆرۈچ، بۇغداي، قوناق، ياغاچ، ھەر خىل تېرە، تۆگە، قوي يۇڭلىرى،

ئوتۇن، يېچان (بېدە)، سامان، پاختا، ھەر خىل يەم، خام-چەكمەن، ئات، كالا، قوي، توخۇ- ئۆدەك، ھەر خىل تۇخۇم ۋە ياغ قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ نەرسىلەرنى يىغىۋېلىش ئۈچۈن دېخانلارنىڭ ئىشىك ئالدىغا ئالۋاڭ- ياساقنى يىغىۋالغۇچىلار كۈنىگە نەچچە ئون قېتىمدىن كېلىپ- كېتىپ تۇراتتى. جاغلىغا كەينىدىن ئىمام شايۇز بېشى (مېنىڭ قېيىنى تاغام) نىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە: «بىر كۈندە دېخانلاردىن يىغىۋالىدىغان ئالۋاڭ- ياساقنىڭ تۈرى 36 خىلغا يەتكەن كۈنلەرمۇ بولغان. يىغىۋالىدىغان نەرسىلەرنىڭ تۈرى كۆپ، سانى جىق ھەم ۋاقىت چەكلىمىسى قىسقا بولغانلىقتىن بىر قېتىمدا ئات- ئۇلاق ئاشلىق، خام- چەكمەن قاتارلىق ئون نەچچە خىل ئالۋاڭنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇپ بېرەلمىگەنلىكىم ئۈچۈن ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى قولۇمنى باغلاپ ئېسىپ قويۇپ، بوينۇمغا بىر دانە تاشنى ئېسىپ قويۇپ ئازاپلىغان ئىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن دادام چىداپ تۇرالماي ئىككى تاش تۈگمىنىمىزنى بىر ئەمەلدارغا سېتىپ ئات پۇلى ۋە باشقا ئالۋاڭ ئۈچۈن تۆلەپ بېرىپ مېنى قۇتقۇزىۋالغان» دەيدۇ. ھەممىدىن ئېغىر بولغىنى شۇكى: يەر بېجىدىن باشقا ھەقسىز تۆلەيدىغان ئىككى خىل ئاشلىق بولۇپ، بىر خىلى «چۆرىمە ئاشلىق» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ھەپتىدە بىر قېتىم تۆلەيدىغان ئاشلىق ئىدى. يەنە بىر خىلى «دەن ئاشلىق» دەپ ئايمۇ- ئاي تۆلەيدىغان ئاشلىق بولۇپ ئۇنىڭ مىقدارى، ئۆلچەم سانى ھەر يۇرتنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنەتتى، يەنە بىرسى ئات ئالۋىڭى بولۇپ، ئاتنىڭ ھەر خىل رەڭ تۈرلىرى بويىچە يۇرت- يۇرتقا تەخسىم بولاتتى. مەسىلەن: ماخۇسەننىڭ ئاتلىق قوشۇنى 4 لۈي بولۇپ ھەر بىر لۈي ئىككى تۈمەن (پولك) دىن ئىبارەت ئىدى، 1- لۈي

تامامەن جەدە ئات، 2 - لۈي قولى ئات، 3 - لۈي ئاق ئات، 4 - لۈي قارا ئاتلىق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتلارمۇ شۇنداق رەڭ تۈرى بويىچە ئالۋاڭ قويۇلاتتى، سۈپەتتە ئاختا قىلىنغان ھەم ياش، ھەم سېمىز بولۇشى شەرت ئىدى. مۇنداق سۈپەتلىك ئاتنىڭ ھەر بىر كەنتتىن تېپىلىشى قىيىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەسكەرلەرنى! قىرىپ قالغان، كېسەل بولۇپ قالغان، ئوغرۇقلاپ كەتكەن ئادەملىرىنى زىلوكسىز يەڭگۈشلەپ ۋە تولۇقلاپ بېرىش مەجبۇرىيىتى بولغانلىقتىن ئات ئالۋىڭى داۋاملىق بولۇپ تۇراتتى. شۇنىڭدەك نائىنساپ ئەمەلدارلار ھەر خىل ئالۋاڭ - ياساقلارنى تاكى ناھىيىدىن كەنتكە قەدەر قاتمۇ - قات كۆپەيتىپ يىغىۋالاتتى.

2 - ياشلارنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ خەلقنى قاخشىتاتتى.

ماخۇسەن ئەسكەرلىرى 15 ياشتىن يۇقۇرى، 50 ياشتىن تۆۋەن كىشىلەرنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ زۇلۇم سالاتتى. ئەسكەرلىككە تۇتۇلغانلار خورلۇنۇپ ھەر خىل كېسەل ۋە تاياق زۇلۇم ئازاۋى بىلەن ھەر كۈنى دىگىدەك بىر نەچچىسى ئۆلۈپ كېتەتتى. مۇشۇنداق ئازاپ - ئوقۇبەتلەرگە تۇتۇلۇپ قالماسلىق ئۈچۈن خوتەن ياشلىرى يەر ئاستى گەمىلەردە، ساندۇقلاردا ۋە ئۆگكۈرلەردە يوشۇرۇنۇپ كۈن ئۆتكۈزۈشكە ۋە ئىمكانىيەت تاپالىغانلىرى چەت يۇرتلارغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان ئىدى

3 - قول ھۈنەرۋەنلەرنى مەجبۇرى تۇتىۋېلىپ ھەقسىز ئىشلىتىش:

ماخۇسەن ئۆز قوشۇنلىرىنى تەمىنلەش ئۈچۈن، ئىگەر-جابدۇق كارخانىسى، گىلەم كارخانىسى، سەيپۇڭ كارخانىسى، ئاياق كىيىم كارخانىسى، تۆمۈرچىلىك كارخانىسى، بوياقچىلىق كارخانىسى ۋە باشقا كارخانىلارنى قۇرۇپ، يۇرت ئىچىدىكى

قول ھۈنەرۋەنلەرنى قويماي يىغىۋېلىپ ھەقسىز ئىشقا سالغان-
نىڭ سىرتىدا، قېچىپ كېتىدۇ دەپ ئۇلارغا تۇرمىدىكى مەھبۇس-
لاردەك مۇئامىلە قىلاتتى. ئۇلارنى بالا-چاقىلىرى بىلەن
كۆرۈشتۈرمەيتتى، ئاش تاماقتا قىساتتى، ناۋادا قېچىپ قويسا
تۇتۇپ كېلىپ ئۇرۇپ مېيىپ قىلىۋېتەتتى، ھەتتا بەزىلىرىنى
ئازابلاپ ئۆلتۈرۈۋېتەتتى. يۇقۇرقى ئۈچ تۈرلۈك ئازاپ-ئوقۇ-
بەتلەر تۈپەيلى، چەت ۋىلايەت ۋە چەت مەملىكەتلەرگە قېچىپ
كەتكەنلەر ناھايىتى كۆپ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى كېيىنكى يىللاردا
بولۇپمۇ ئازاتلىقتىن كېيىن قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، بەزىلىرى
چەتتە تۇرمۇش قۇرۇپ ئەۋلاتلىق بولۇپ قالغانلىقتىن ھازىرغى-
چە قايتىپ كېلىشمىدى.

4 - ھاشار ئالۋىڭى:

ھەر خىل ھاشار ئالۋىڭى توختىماي بولۇپ تۇراتتى.
بولۇپمۇ ئوتۇن، بىدە، سامان توشۇش ئەمگىكى ئېغىر ئىدى.
چۈنكى يۇرتتا دىخانلارنىڭ ئات-ئۇلاقلىرى ئالۋاڭ-ياساق
تۈپەيلى ئورۇقلاپ ئۆلۈپ تۈگىگەنلىكى ئۈچۈن، ئوتۇن-سامان
توشۇش ئىشى ئادەم كۈچى بىلەن بولاتتى. ئەمگەككە يارايدى-
غان ياشلار ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان ياكى قېچىپ كەتكەن بول-
غانلىقتىن ئوتۇن-سامان، ئاشلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى
توشۇش ئىشى پەقەتلا ئاياللار بىلەن ياشانغان ئەر كىشى-
لەرگە قالغان ئىدى. بۇ ھەقتە شائىر مەھەممەت تۇردى قا-
سىم ماخۇسەننىڭ زۇلۇملىرىنى شىكايەت قىلىپ يازغان تۆ-
ۋەندىكى بىر كۇبلېت شېئىرىنى ئەسلىمەك كۇپايە قىلار:

تاۋار ـ دۇردۇن جىلتكە تارلىغىدىن رەنجىگەن قىزلار ئوتتۇن ـ سامان يۇدمەك بىلەن قەددى دۇتار ئولدى.

5 ـ ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنىڭ خەلق ئۆيلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگەللىۋېلىشى ۋە خەلقنى زورلۇق بىلەن شەخسى ئىشلىرىغا سېلىپ بوزەك قىلىشى:

ماخۇسەن قوشۇنلىرىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ كۆپچىلىگى ئائىلە تەۋەلىرىنى ۋە ئۇرۇق ـ تۇققانلىرىنى بىرگە ئەگەشتۈرۈپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ناھىيە، شەھەرلەردە خەلقنىڭ بىر قەدەرياخشىراق بولغان ئۆيلىردگەزورلۇق بىلەن ئورۇنلىشىۋالاتتى. ئۇلارغا ھېچقانداق نارازىلىق قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلار خەلقنىڭ ئۆيلىرىدە زورلۇق بىلەن ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئۆي تازىلاش، ئېغىل تازىلاش، ئۇلاغلىرىنى سۇغۇرۇش، ئوت ـ بېدە توغراش، ئوتتۇن يېرىش، نەرسە كېرەك تۇشۇش قاتارلىق ئائىلە ئەمگەكلىرىگە كەچىدا كېتىۋاتقان ئادەملەرنى مەيلى ئۇ ئەر ـ ئايال، ياش ـ قېرى بولسۇن تۇتۇپ كىرىپ كۈن بويى ئىشقا سالغاندىن تاشقىرى، ھەتتا ئىشنى ئوبدان قىلالمىدىڭ دەپ ئۇراتتى. ئەگەردە تۇتۇلغاندا نارازىلىق قىلىپ قارشىلىق قىلسا ياكى قېچىپ كېتىشكە ئۇرۇنسا، رەھىمى قىلماي ئازاپلايتتى.

6 ـ ياش ئۆسمۈرلەرگە سالىدىغان زۇلۇم:

ماخۇسەن قوشۇنلىرى 15 ياشتىن يۇقۇرى بولغان ياشلارنى مەجبۇرى ئەسكەرلىككە تۇتۇۋېلىپ بالايى ـ ئاپەت كەلتۈرگەنىنىڭ سىرتىدا، 15 ياشتىن تۆۋەن، 8 ـ 9 ياشتىن يۇقۇرى ئۆسمۈر بالىلارنى پەيجاڭدىن يۇقۇرى (پەيجاڭ بۇنىڭ ئىچىدە) ھەربىلەر ۋە كويەندىن يۇقۇرى مەمۇرى ئەمەلدارلارنىڭ

چايچىلىق خىزمىتىگە تۇتۇۋېلىپ (بۇلار گازا دەپ ئاتىلاتتى)
ھەربىر كىيىم كەيگۈزۈپ شەخس خىزمىتىگە سالاتتى، يۇقۇرى
دەرىجىلىكلەر ئۆز دەرىجىسى بويىچە بىر قانچىنى ئىشلىتەتتى.
ئۇ باللارنى كۈنبۇيى تۈرلۈك پارچە - پۇرات ئىشلارغا سالغان-
ىنىڭ سىرتىدا، ئاخشاملىرى پۇت - قول، بەدەنلىرىنى تۇتقىلى
سالاتتى. ئەگەردە قىلغان ئىشلىرى كۆڭلىگە ياقمىسا ئۇراتتى.
بەزى ئادەملەر ئوغۇل باللىرىنى بۇنداق زۇلۇمغا تۇتتۇلۇپ قېلى-
شىدىن قاچۇرۇپ قىز بالىچە كىيىم كەيدۈرۈپ قويىدىغان ئەھ-
ۋالمۇ بولغان.

7 - ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ يەنە بىر ۋەھشىلىكى:

ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ ئەمەلدارلىرى كۆزىگە چىرايلىق،
كۆرۈنگەن خوتۇن - قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلىپ نومۇسىغا تېگەتتى.
خەلق ئۆيلىرىگە ئورۇنلاشقان كۆچمەنلەردۇ، شۇ ئائىلىدە
ياكى شۇ مەھەللىدە كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنگە خوتۇن - قىزلارغا
ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن باسقۇنچىلىق قىلاتتى.

8 - تەۋەككۈل ئىسلام ئاۋاتتىكى قانلىق پاجىئە:

1936 - يىلى ئىككى قېتىملىق قانلىق پاجىئە يۈز بەرگەن
بولۇپ، ئۇنىڭ بىرسى تەۋەككۈل ئىسلام ئاۋات يېزىلىرىدا بول-
غان. ئۇنىڭ قىسقىچە جەريانى: ماخۇسەن قوشۇنىنىڭ ئىسلام
ئاۋاتتىكى بىر باج پونكىتىنىڭ ما پامىلىلىك بىر خادىمى بىر
ئايالغا باسقۇنچىلىق قىلماقچى بولغاندا، ئۇنىڭ ئېرى (يەرلىك)
سېزىپ قېلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. «ما» ئۇنى قارشىلىق قىلدى
دەپ ئېتىۋاتماقچى بولغان. بۇ ئادەم ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىش
يۈزىسىدىن ئۇنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويغان. بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى
يامان بولىدىغانلىقىنى بىلگەن ئەخمەت سەردار باشچىلىقىدىكى
بىر قىسىم دىخانلار ئامىسى مۇشۇ پۇرسەتتە زۇلۇمغا قارشى قوز-

غىلاڭ باشلىماقچى بولۇپ، خوتەندىن كېلىدىغان ماخۇسەن قوشۇنـ
لىرىنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن قوللىرىغا چوماق ئېلىپ تەيـ
يارلىق كۆردى. بۇ ۋەقەنى ئاڭلىغان ماخۇسەن پىلىموت ۋە
قىلىچ، مىلتىقلار بىلەن تولۇق قوراللانغان ئىككى روتا ئاتلىق
ئەسكەر ئەۋەتتى. دىخانلار ئۇلارنى يول ئۈستىدە توساپ قارشىـ
لىق كۆرسەتتى. ئۇرۇش نەتىجىسىدە خەلقنىڭ قولىدا تاياق،
توقماقتىن باشقا قورال بولمىغانلىقتىن ئارقىغا چېكىنىشكە مەجـ
بۇر بولدى. ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى پىلىموت ۋە مىلتىقلاردىن
يامغۇردەك ئوق چىقىرىپ خەلقنى ئوققا تۇتتى. نەچچە ئون
ئادەم ئۆلدى. خەلقلەر قېچىپ ھەر تەرەپكە ۋە چۆل ـ جاڭگالـ
لارغا تارقاپ كېتتى. ماخۇسەننىڭ ئاتلىق قوشۇنى قاچقانلارنى
قوغلاپ ئالدىغا ئۇچرىغان ئادەملەرنى ئېتىپ ـ چېپىپ قىرغىن
قىلىپ، شۇ كۈنى كەچتە ئىسلام ئاۋات، تەۋەككۇلغا باستۇرۇپ
كىردى (خوتەن بىلەن بۇ يەرنىڭ ئارىلىقى 90 كىلومېتىر يول
بولۇپ، يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان كەنت).
قوزغىلاڭ باشلىقى ئەخمەت سەردار قاتارلىق قوزغىلاڭچىلاردىن
بىر قىسىم كىشىلەر دەريانى بويلاپ جاڭگال يولى بىلەن ئاقسۇغا
قېچىپ كېتتى. قالغان كىشىلەر 2 ـ 3 كۈنلۈك يىراق ئورمانلىق
(توغراقلىق) جاڭگاللارغا قېچىپ كېتىپ يوشۇرۇنۇپ جان قۇتقۇزـ
دى. ئەمما قوزغىلاڭنى باستۇرغىلى كەلگەن ئەسكەرلەر 3 ـ 4 كۈن
تەۋەككۇل ئىسلام ئاۋاتنى ئالا تۇپىلاڭ قىلىپ، ئالدىغا ئۇچرىغاننى
ئېتىپ، چېپىپ، ھەتتا ئۆيلىرىگە يوشۇرۇنىۋالغانلارنىمۇ ئاختۇرۇپ
تۇتۇلغان ئادەملەرنى ئېتىپ ـ چېپىپ، نەتىجىدە ئىككى يۈزدىن ئارـ
تۇق بىگۇناھ خەلقلەرنى قىرغىن قىلدى. مەن بۇ پاجىئەلىك قىرـ
غىن ۋاقتىدىكى بەزى كونكرېت ۋاقىئەلەرنى تەكرارلاپ تۇرمايـ
مەن. پەقەت ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئەڭ قەبىھ پاجىئەنى

ئەسلەپ ئۆتىمەن، ماخۇسەن قوشۇنلىرى تەۋەككۇل، ئىسلام ئاۋاتتىكى قاوزغىلاڭنى قانلىق باستۇرغاندىن كېيىن، مەزكور قوزغىلاڭغا ئەگىشىپ قالغان كىشىلەردىن ۋە ھېچ ئىشقا قاتناشمىغان گۇناسىز دىخانلاردىن، ھەتتا خوتەن ۋە لوپ تەۋەسىدىن تەۋەككۇلغا كېتەۋاتقان يولۇچىلاردىن بولۇپ نەچچە ئون كىشىنى تۇتۇۋېلىپ باغلاپ ئاتنىڭ ئالدىغا سېلىپ يۈگۈرتۈپ يۈرۈپ، ئۇلارنى بىر نەچچە كۈن قىيناپ سوراق قىلىپ، ئاخىرى 36 ئادەمنى شۇ دەرۋازىسى دىگەن يەردە قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرگەن. شۇ مەزگىلدە مەن 16 ياشلاردا بولۇپ ماخۇسەن ئاچقان خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇۋاتاتتىم (ئەسكەرلىككە تۇتۇلماسلىق ئۈچۈن خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇغان). ئوقۇغۇچىلىق كۆك كىيىم بىلەن بولغاچقا كوچىلاردا ئەركىن يۈرەتتىم. بىر كۈنى 36 ئادەمنى جازا مەيدانىغا ئېلىپ چىقتى. مەن مەھەممەت رەجەپ قاتارلىق بىر نەچچە ساۋاقداشلار بىلەن جازا مەيدانىدىكى بىر سۆگەتكە چىقىپ قاراپ تۇردۇم. ماخۇسەننىڭ جاللاتلىرى مەزكور 36 ئادەمنى 6 دىن 6 سەپ قىلىپ ئېلىپ كەلدى. ھەممىنىڭ قولى ئارقىغا باغلانغان، بېشى يالاڭباشتاق بولۇپ، ئالدىنقى سەپتىكى 6 ئادەمنىڭ ئوخرەك (دولا) سۆڭكىدىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ بىر ـ بىرىگە چېتىپ باغلانغان. 2 ـ سەپتىكى 6 ئادەمنىڭ بۇرنىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆمۈرچەكتىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ بىر بىرىگە چېتىپ باغلانغان. 3 ـ سەپتىكى 6 ئادەمنى قۇلىغىدىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ يۇقۇرقىدەك چاتقان؛ 4 ـ سەپتىكى 6 ئادەمنى ئالقاندىن تېشىپ چاتقان. 5 ـ 6 ـ سەپتىكىلەرنى پەقەت باغلاپلام چاتقان، مەيداندا مۇشۇ سەپ تەرتىۋى بىلەن 6 دىن سەپ قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، 18 نەپەر جاللات ئالدىنقى سەپتىكى 6 ئادەمنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ ھەر بىر ئادەمنىڭ

بېشىدا 3 دىن جاللات قىلىچ تۇتۇپ، يەڭلىرىنى تۈرۈپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇردى. ئاخۇن لۇيجاڭ دېگەن باشلىق بىر قىغ دۆۋىسىگە چىقىپ بىر نەرسىلەرنى قىسقىغىنە سۆزلەپ بولۇپ بىر پۇشتەك چالغان ئىدى، جاللاتلار قولىدىكى قىلىچلار بىلەن چاپتى. 6 ئادەمنىڭ بېشى كېسىلدى. بىر ئادەم ئورنىدىن قوپۇپ كېتىپ يىقىلدى، بىرسى ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ قالدى، كېيىن يىقىلدى. بۇنداقلارغا يەنە قىلىچ چاپتى. جاللاتلار 2 ـ سەپكە كېلىپ بۇيرۇق كۈتتى. پۇشتەك چېلىنىش بىلەن تەڭ 2 ـ سەپتىكى 6 ئادەمنىمۇ چاپتى. مۇشۇ ئۇسۇلدا 6 سەپ (36) ئادەمنى بىر ـ بىرلەپ چېپىپ تاشلىدى. شۇ چاغدا جازا مەيدانىنىڭ ئەتراپىدا كۆز يېشى قىلىشىپ تۇرغان ئاممىنىڭ ئىچىدە بىر ئاق كىيىملىك ئايالنىڭ «ۋاي بالام!» دەپ ھەر تەرەپكە ئۆزىنى تاشلاپ چاچلىرىنى يۇلۇپ يىغلاۋاتقان يىغىسى ھەممە ئادەمنى قاتتىق تەسىرلەندۈرگەن ئىدى. بۇ ئايالنىڭ 19 ياشلىق بالىسى لۇپىنىڭ جىيا كەنتىدىن ئىشەك بىلەن تەۋەككۈلغا كېتىۋاتقاندا يولدا قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇپ 30 نەچچە ئادەمنى باغلاپ ھەيدەپ كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرگە ئۇچراپ قالغاندا ئەسكەرلەر ئۇنى «سەنمۇ تەۋەككۈلمۇق ئادەم ئىكەنسەن» دەپ تۇتۇۋالغان ئىكەن. يىغلىغۇچى ئانا شۇ بالىنىڭ ئانىسى ئىكەن. دېمەك تەۋەككۈل، ئىسلام ئاۋاتتىكى ئەخمەت سەردار باشچىلىقىدا زۇلۇمغا قارشى كۆتىرىلگەن قوزغىلاڭ شۇنداق پاجىئە بىلەن ئاياقلاشقان ئىدى.

9 ـ يۇقۇرقى قىرغىننىڭ قان ئىزلىرى تېخى قۇرىماي تۇرۇپلا قاراڭغۇ تاغدا، تاغنىڭ ئەمەلدار بېگى خوجا ماخمۇت بەگ دېگەن تاغدىكى چارۋىچى خەلقلەر بىر جىنازا نامىزىغا توپلانغاندا قوي، قوتاز ۋە نەقپۇل قاتارلىق ئالۋاڭ تۆلەيسە-

لەر دەپ خەلقنى قىستايدۇ. ئاقتۇرسۇن موللا قاتارلىق ئادەملەر بىز:
جايلاپ بېرەيلى: ۋاقىتنى سەل ـ پەل ئۇزارتىپ بەرسىلە: دەپ
تەلەپ قىلىدۇ. بەگ بولسا خەلقنىڭ تەلىۋىگە قۇلاق سالماي،
خەلقلەرنى ھاقارەتلەپ زورلۇق قىلىدۇ. ئىككى تەرەپ سۆز تالى-
شىپ جىدەللىشىدۇ. نەتىجىدە ئاقتۇرسۇن موللا باش بولۇپ بەگ-
نى باغلاپ قويىدۇ، بۇ ئەھۋال ماخۇسەنگە ئاڭلانغاندا، بۇ
يەرگىمۇ ئەسكەر چىقىرىپ 130 ئائىلىگە ئىگە قاراڭغۇ تاغ
كەنتىدە ۋەھشىلەرچە قىرغىنچىلىق قىلىپ، ئاقتۇرسۇن موللا قاتار-
لىق 7 كىشىنى تۇتۇپ خوتەنگە ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ ئادەملەرنى
ھازىرقى خۆكۈمەتكۇلۇبى ئورنىدىكى كونا مال بازىرى دىگەن
مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. مەزكۇر 7 ئادەمنىڭ كىيىملىرىنى
سالدۇرۇپ يالاڭغاشلاپ قولىنى ئارقىغا باغلاپ جازا مەيدانىغا
كەلتۈرۈپ يۈكۈندۈرۈپ ئۆلتۈرگۈزىدۇ. ئۇلارنىڭ دۈمبىسى چاڭ-
پىلەك شەكلىدە داغلانغان بولۇپ، تۆمۈرنى قىزىتىپ ياققان ئو-
رۇنلار قارىداپ كەتكەن. بۇ ئېچىنىشلىق ئەھۋالنى مەن ئۆز
كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئىدىم. قاراڭغۇ تاغ ۋەقەسىمۇ ئەنە شۇن-
داق پاجىئەلىك ئاياقلاشقان ئىدى.

10 ـ ماخۇسەن قوشۇنىنىڭ خوتەن خەلقىگە سالغان ئاخىرقى
زوراۋانلىقى ھەم مەغلۇبىيىتى:

1937 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوتەن ئاسمى-
نىدا 3 دانە ئايروپىلان پەيدا بولدى. بۇ ئايروپىلانلار بىر ئاز
پەسلەپ ئۇچۇپ شەھەر ئەتراپىنى بىر قانچە قېتىم ئايلانغاندىن
كېيىن يەنە يۇقۇرى ئۆرلەپ، ماخۇسەن قوشۇنلىرى جايلاشقان
ئورۇنلارغا بىر قانچە بومبا تاشلاپ كېتىپ قالدى. شۇ نۆۋەتتە
يەنە بىر مۇنچە تەشۋىق ۋەرەقىلىرىمۇ تاشلىغان ئىدى. تەشۋىق
ۋەرەقىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرچە بولۇپ، مەزمۇنى: ما-

خۇسەن ئەسكەرلىرىنى ئۆيۈگلەردە ساقلىماڭلار، نەرسە كېرەك
ەرمەگلەر ۋە ساتماڭلار، ئۇلارنى يۇشۇرغان ۋە ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن
ەمىنلىگەن ۋە يول كۆرسىتىپ ياردەملەشكەنلەرنى جازالايمىز،
اش قىلىپ تۇتۇپ بەرگەنلەرنى مۇكاپاتلايمىز، دىگەنلەردىن
ئىبارەت ئىدى. بۇ تەشۋىق ۋەرەقىلىرى دۇبەن شېڭ شىسەي، رە-
ىس خوجىنىياز ھاجى دىگەن نام بىلەن يېزىلغان ئىدى.
ماخۇسەن قوشۇنلىرى ئۆزىنىڭ ئەجىلى توشۇپ قالغانلىقىنى بىلىپ
خۇددى غالجىر ئىتتەك قېچىشقا باشلىدى. بىز شۇ ۋاقىتتا مەكتەپتە
ئوقۇۋاتاتتۇق، ئوقۇتقۇچىلار بىزنى ئائىلىمىزگە تارقاپ كېتىشكە
بۇيرۇق قىلىپ ئۆزلىرى قېچىپ كېتىشتى. مەن بىر نەچچە تەش-
ۋىق ۋەرەقىلىرىنى تېپىۋېلىپ ئوقۇپ تۇرسام سوۋەيىن دىگەن بىر
ئوقۇتقۇچى كاچات بىلەن بىزنى ئۇرۇپ قولۇمدىكى تەشۋىق
ۋەرەقىسىنى تارتىۋالدى. قولۇمدا قېپقالغان ۋەرەقىنىڭ
بىرقىسمىنى ئاتا - ئانامغا ئوقۇپ بەردىم. ئۇلار ھاياجانلى-
نىپ كۆز يېشى تۆكۈپ، بۇ ئەبلەخلەر يوقىلىدىغان كۈنلەرمۇ
بولىدىكەن گۆشىنى چۆللەردە قاغا - قوزغۇنلار يىسۇن! دىيىشتى،
بۇ سۆز پۈتۈن خوتەن خەلقىنىڭ كېچە - كۈندۈز ئاغزىدىن چۈ-
شۈرمەيدىغان نەپرەت سۆزلىرى ئىدى. شۇ كۈنى كەچتە قاراڭغۇ
چۈشىشى بىلەن تەڭ ماخۇسەن ئەسكەرلىرى يېڭى شەھەرگە ئوت
قويىدىكەن دەيدىغان گەپ تارقالدى. ئارىدىن ئانچە ۋاقىت
ئۆتمەيلا يېڭى شەھەر ھاۋا بوشلۇقىدا ئوت يالقۇنلىرى كۆ-
رۈنۈشكە باشلىدى. ئىدارە، جەمىيەت ۋە باشقا ھەر مىللەت
خەلقلىرى زىچ ئولتۇراقلاشقان، سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرى،
ئاشپۇزۇل، ناۋايخانىلار زىچ جايلاشقان، ئۆز زامانىسىدا ناھايىتى
چىرايلىق رەتلىك رەستە كوچىلىرى بولغان يېڭى شەھەر ئىچى
3 كېچە - كۈندۈز توختىماي كۆيدى. پەقەت ئەتراپىدىكى سېپىل
تامدىن باشقا ھىچ نەرسە قالماي تۈپ تۈز بىر قاقاسلىققا ئاي-

لاندى. شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى ئاشلىق ساق كۆيمەي ساق قالدى. ئۇنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىغا باشقا ئۆي - ئىمارەتلەرگە تۇتاش بولمىغانلىقى سەۋەپ بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن مەھەممەت شېرىپ مۇپتى، ھوشۇر نىياز مۇپتى ئاخۇنۇم قاتارلىق بىر نەچچە يۇرت ئاخۇنلىرى شەرقىي تۆمۈر دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ ئاممىغا: «ئاشلىققا تەگمەڭلەر، ئاشلىقنى ساقلاپ قالايلى، بىز سىلەرگە دۇئا قىلىپ رەخمەت ئوقۇيلى، چۈنكى كېلىدىغان ھۆكۈمەتنىڭمۇ ئەسكەرلىرى بار، ئۇلارغىمۇ ئاشلىق كېرەك، ساڭغا يېقىن ئوتلارنى ئۆچۈرۈپ ئاشلىقنى مۇھاپىزەت قىلايلى» دەپ نەسىھەت قىلدى. مەھەممەت رەجەپ، ۋاڭ شىنزى قاتارلىق بىر نەچچە ئوقۇغۇچىلار قولىمىزغا ئالا كالتەك تۇتۇپ، ئاخۇنۇملارنىڭ نەسىھىتىگە قۇلاق سالماي ئاشلىقنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلارنى توسۇپ تۇردۇق. خەلقلەرمۇ بۇ ئىشتىن رازى بولۇشۇپ ساڭغا يېقىنلاشقان ئوتنى ئۆچۈرۈشتى. شۇنداق قىلىپ ئاشلىق ساقلاپ قېلىندى. شەھەردە بىر كېچە - كۈندۈز بۇلاڭ - تالاڭ بولدى. ماخۇسەننىڭ كارخانىلىرىدىكى مىڭلىغان قول ھۈنەرۋەنلەرمۇ ئۆز كارخانىلىرىدىن قولىغا چىققاننى ئېلىپ ئۆز مەھەللىلىرىگە قېچىپ تارقاپ كېتىشتى. نەچچە ئاي ھەتتا يىل بويى ئائىلىسىگە بارالماي تۈرمىدىكى مەھبۇسلاردەك كۈن كەچۈرگەن ھۈنەرۋەنلەر بىراقلا ئازاتلىققا چىقتى. ئوتنىڭ كۆيۈشى 3 كۈن داۋام قىلدى. خەلقنىڭ مال - مۈلكىنىڭ توشۇپ بولالمىغان بىر قىسمى كۆيۈپ كەتتى، ياكى ئولجىغا كەتتى. ماخۇسەن قوشۇنلىرى بولسا، كۈندۈزى يېزا - قىشلاقلارغا تارقىلىپ يوشۇرۇنۇۋېلىپ كېچىسى پەيدا بولۇپ خەلقنى (بايلارنى) بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ ئالتۇن، كۈمۈچ، پۇل (مال، يىپەك قاتارلىق يەڭگىل پۇللۇق ماللارنى) توپلاپ چەرچەن يولى بىلەن قېچىشقا باش-

لىدى. دەسلەپكى كېچىدە ھېيتكار مەھەللىدىكى ھېيت ئاخۇن تاشچى (قاش تېشى سودىگەر ھەم قول ھۈنەرۋەنى)نى ھويلىسىدا ئېسىپ قويۇپ، ئالتۇن نەدە دەپ قىيناپ، بەرگەنگە قانائەت قىلماي ئېتىپ تاشلىغان پاجىئەلىك ۋەقەنى ئاڭلىغان ئىدىم. ھاللىق تۇرمۇشتىكى ئادەملەر ئۆز جېنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن باشقا جايلارغا قېچىپ جان ساقلاشتى. شەھەر بولسا 5 كۈن ھۆكۈمەتسىز قالدى. بۇ چاغدا شەرىئەت مەھكىمىسىنىڭ ئاخۇنلىرى، شەھەرنىڭ بەزى ئىنتىزامىنى، مەسىلەن: يەرلىك لۈكچەكلەرنىڭ بۇلاڭچىلىقىدىن ساقلىنىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپ شەھەر ئامانلىقىنى ساقلاپ قالدى. ھەر كۈنى خوتەننىڭ ھاۋا بوشلۇقىدا ئايروپىلان پەيدا بولۇپ، شەرققە قاراپ ئۇچۇپ ماخۇسەننىڭ قاچقۇن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقىدىن قوغلاپ، پىلىموتقا تۇتۇپ، كەچتە قايتىپ كېلىپ تۇردى. ئون نەچچە كۈن مۇشۇنداق قوغلاپ يوقىتىش نەتىجىسىدە ماخۇسەن ھۆكۈمىتى تار مار قىلىندى. يېڭى ھۆكۈمەت كېلىدۇ دىگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ ئاخۇنۇملارنىڭ باشچىلىقىدا شەھەر خەلقى ۋە ئوقۇغۇچىلار شىۋۋاغ يولىغا قارشى ئالغىلى چىقتۇق. ئالدىدا تانكا قىسىم زەرەھلىك ئاپتوموبىل (20 دانە)، ئارقىدىن 40 ئاپتوموبىللىق قىسىم (بۇلارنىڭ ھەممىسى ئورۇس ئەسكەرلەر)، ئاخىرىدا ئاتلىق قىسىم (قىرغىز ئەسكەرلەر) كېلىپ، ھازىرقى كوئىنلون سۇ ئامبىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قەدىمى چوڭ مەيدانغا چۈشۈپ چېدىر تىكىپ ئورۇنلاشتى.

سەۋىيەم چەكلىك بولغاچقا ۋەقەلىكنى تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلمىدىم. تولۇق بولمىغان تەرەپلەرنى يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىغا ھاۋالە قىلىمەن.

1984 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى

مىلتارىست شىڭ شىسەي دەۋرىدە ھەر مىللەت زىيالىيلىرىنىڭ سۈرگۈن قىلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا ئەسلىمە

خالىق ساقى

40 - يىللاردا شىنجاڭ ئاسمىنىنى قارا بۇلۇتلار قاپلاپ تۇمانلار بېسىشقا باشلىدى. ھاۋا رايىدا ئۇشتۇمتۇت ئۆزگىرىش بولغىنىدەك كۈتۈلمىگەن بىر ۋاقىتتا پەيدا بولغان قارا تۇمان پۈتۈن يەر - جاھاننى قاپلاپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تېچ ھاياتىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى، ھەممىلا يەرنى ۋەھىمە قاپلىدى، ئاق تېررورلۇق ئەۋج ئېلىپ ھەر مىللەت، ھەر ساھە زاتلىرى ۋە زىيالىيلىرى ئويلىمىغان دەرىجىدە زىيانكەشلىكلەرگە ئۇچرىدى. ھەر خىل يالغان ئەنزىلەر توقۇلۇپ چېقىمچىلىق، مىڭلىغان زىيالىيلار تۇتقۇن قىلىنىپ تۈرمىلارغا تاشلاندى، ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرى چەت جايلارغا سۈرگۈن قىلىندى. شۇ تۈپەيلى ھەر بىر كىشى ئۆزىنىڭ ئەتىكى تەقدىرىنىڭ قانداق بولۇشىدىن گۇمانلىنىدىغان بولۇپ قالدى، جەمئىيەتنىڭ نورمال ئەخلاقى بۇزۇلدى. بىر قىسىم كىشىلەر ئارىسىدا خىيانەتكارلىق، تۆھمەتخورلۇق، ھەسەتخورلۇق، ئىشەنمەسلىك، سۇخەنچىلىك بازار تاپتى. ئادالەت، ھەققانىيەت، راستچىللىقنى تەشەببۇس قىلىش جىنايەت ھېسابلاندى. كىشىلەر ئارىسىدا ئاتا-

بالا، ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىل، يار - بۇرادەرلەر بىر - بىرىگە ئىشەنمەيدىغان، قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزىدىغان، يىل بويى بىر - بىرىنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان كەيپىيات بارلىققا كەلدى. مەدىنى - مائارىپ، ئەدەبىي - سەنئەت ئىشلىرى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، بۇ ساھەدە ئىشلەپ خىزمەت كۆرسەتكەن ھەر مىللەت زىيالىلىرى تۈرلۈك كەمسىتىش-لەرگە ئۇچرىغاندىن تاشقىرى، چەتكە قېقىلىپ ھەر خىل تەھدىت ئاستىغا ئېلىندى. شىنجاڭنىڭ پۈتۈن شەھەر، يېزا - قىشلاقلىرى ئىشپىيون - جاسۇسلار بىلەن تولدى. ئۇلارنىڭ كۆپلىگەندە ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلقى مىدىر - سىدىر قىلالمايدىغان ھالەت-كە كېلىپ قالدى. بۇ ۋاقىت دەل مىلىتارىست شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ساختا نىقاۋىنى يىرتىپ تاشلاپ، جياڭ جيېشى قوينىغا ئۆزىنى ئېتىشقا زېمىن ھازىرلاۋاتقان ۋاقتى ئىدى.

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئىنقىلاپقا ئاسىيلىق قىلىپ بىر-دىنلا ئۆز ئەپتى - بەشىرىسىنى ئاشكارىلىدى. تۇنجى قەدەمدە ئۇ، 1938 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن ئۆل-گىدەك قورقۇپ، ئۇلارنى تارقاقلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ ئۈرۈمچىدىكى خىزمەت ئورۇنلىرىدىن، بولۇپمۇ مەدىنى - مائارىپ سېپىدىن ئاجرىتىپ چەت ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە يۆتكەش ئىشىنى ئېلىپ باردى. مەسىلەن، سابىق شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنىڭ ئىلمى مۇدىرى لىن جىلۇنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ كۇچارغا؛ ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ مۇدىرى لى زىلياڭنى مەكتەپ مۇدىرلىقىدىن قالدۇرۇپ قەشقەرگە؛ ساۋجيەنپىنى قاراشەھەرگە يۆتكىدى ۋە باشقىلار. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ كىشىلەرنى بارغان يېرىدە نەزەربەنت قىلىپ ئاخىرى قولغا ئالدى. ئۇندىن

باشقا يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك تۈرلۈك يالغان ئەنزىلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، ھەر مىللەتنىڭ ئىلغار زىيالىلىرىنى تۈركۈم-تۈركۈملەپ قولغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلدى.

ئەينى ۋاقىتتا بىرەر مىللەتنىڭ ئىچىدىن چىققان زىيالى بىرەر خىزمەتكە كۆتۈرۈپ تەيىنلەنسە بىر قانچە كۈندىن كېيىنلا ئۇ كىشىنىڭ مەلۇم ئەنزىگە چېتىلىپ تۈرمىگە چۈشۈشىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ شۇ دەۋردىكى ئومۇمىي ئەھۋال ئىدى. شېڭ شىسەي يۇقۇرقى چارە - تەدبىرلەرنى قوللانغاندىن تاشقىرى يەنە يالغان ئەنزە پەيدا قىلىپ قولغا ئالغان ياكى گۇمانلىق دەپ تونۇلغان كىشىلەرنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئۆز يۇرت - ماكانلىرىدا، بولۇپمۇ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشىنى ئۆزى ئۈچۈن خەۋپ دەپ بىلىپ شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئىلى، ئالتاي، چۆچەك قاتارلىق ۋىلايەتلەرگە تەۋە شەھەر، ناھىيىلەرگە سۈرگۈن قىلىش، نازارەت ئاستىدا ئۇلاردىن پايدىلىنىشتەك ۋەھىمىلىك سىياسەت يۈرگۈزدى.

بۇ تېرورلۇق 1939 - يىلى قىش پەسلىدە باشلاندى. بۇنىڭ ئۆتمۈشى تۆۋەندىكىچە: بىر كۈنى ئاياز قىشتا گوڭئەن گۇەنلىچۇ (ئامانلىق ساقلاش باشقارمىسى) تەرىپىدىن مۇناسىۋەتلىك ئۆي-لەرگە سۈرگۈن قىلىنىدىغانلىق توغرىسىدا ئۇشتۇمتۇت ئۇقتۇرۇش قىلىنىدۇ. بىر كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇقتۇرۇش قىلىنغان ئۆي-نىڭ ئالدىغا ئۈستىگە كىگىز قاپلانغان قارا ماشىنا كېلىدۇ. ھەر بىر ماشىنىدا 3 - 4 دىن ساقچىلار بىللە بولۇپ، ئۇلار سۈرگۈن قىلىنىدىغان كىشىلەرنىڭ تەييارلىقى پۈتكەن - پۈتمىگەنلىكىگە قارىماستىن مەجبۇرى رەۋىشتە يۈكتاقلىرىنى ماشىنىغا باستۇرۇپ نازارەت قىلىش ئاستىدا ئۈرۈمچىدىن ئېلىپ ماڭىدۇ. بۇ تۈركۈمدە ماڭغان ئاتالمىش «خائىنلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى» ئىككى

كۈن يول يۈرۈپ سۈيدۈڭ (خۇيىيۈەن) ناھىيىسىگە كېلىدۇ. ئۇ يەردە جاڭ پەمىلىلىك بىر ئەمەلدارنىڭ ئىلگىرى گازارما قىلغان ئەتراپى سېپىل بىلەن ئورالغان يامۇلغا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇ. بۇ قېتىم سۈرگۈن قىلىنغان ئائىلە - تاۋابىئاتلار ھەر مىللەتتىن بولۇپ چوڭ - كىچىك 700 گە يېقىن كىشى ئىدى. بۇلار: بۇرھان شەھىدىنىڭ بالا - چاقىلىرى، خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئايالى، مەھمۇت سىجاڭنىڭ بالا - چاقىلىرى، مەرھۇم ئەسئەت ئىسھاقوۋىنىڭ ئىنىسى مەرغۇپ ۋە ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى، رومانە خانىمنىڭ ئانىسى، ئۇيغۇر سايرانىنىڭ ئائىلىسى ۋە بىر تۇققانلىرى، موڭغۇللاردىن شى مۇچىڭ ۋە ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى، ئۇندىن باشقا ئۈرۈمچىدىكى ھوشۇر ئاخۇن، روزاخۇن پالتابايۋۇلارنىڭ پۈتۈن ئائىلىسى قاتارلىق ئۇيغۇر، خەنزۇ، تاتار، روس، موڭغۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇلار پەقەتلا شەكلى ئۆزگەرگەن تۈرمە رىژىمىدا تۇرىدۇ. مەزكۇر يامۇلنىڭ دەرۋازىسىدا كېچە - كۈندۈز قوراللىق ساقچى پوس قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىختىيارى ھەركەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئەگەر سىرتقا چىقىش توغرا كەلسە ساقچىنىڭ رۇخسىتى بىلەن بىر ئائىلىدىن بىر كىشى چىقىپ، چەكلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە كۈندىلىك تۇرمۇشقا ئېھتىياجلىق يېمەك - ئىچمەك سېتىپ ئېلىپ كېلىدۇ. بۇلارغا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن پەقەتلا ئۇن، گۈرۈچ بېرىدۇ. قالغان قوشۇمچە گۆش - ياغ، ئوتياش قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش لازىمەتلىرىنى ئۆزلىرى سېتىۋېلىپ تەمىنلىنىدۇ. شۇ سەۋەپلىك بۇلارنىڭ باشقا كىرىمى بولمىغاچقا ئۆي-ۋاق، كىيىم - كېچەكلىرىنى سېتىپ كۈن كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇلارنىڭ ياش - ئۆسمۈر بالىلىرى ئۈچۈن ئېچىپ بېرىلگەن مەكتەپ يوق. يۈزلىگەن ھەر مىللەت ياش - ئۆسمۈرلىرى ئوقۇشسىز قالىدۇ

ئۇلار ئەنە شۇنداق شەكلى ئۆزگەرگەن تۇرمە ھاياتىنى بىر يېرىم يىل ئۆتكۈزىدۇ.

42 - يىلىغا كەلگەندە بىر كۈنى ئىلىنىڭ سىلىڭى ياۋ سىلىڭ كېلىپ، بۇلارنىڭ مەزكۇر قورغان ئىچىدىن ئازات قىلىنىپ، ئىلى رايونىنىڭ 6 ناھىيىسىگە تارقىلىپ ھايات كۆچۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىدۇ. لېكىن 6 ناھىيىدىن تاشقىرى ئورۇنلارغا يۆتكۈلۈپ كېتىشنى قەتئىي مەنئىي قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە بۇلار تارقىلىپ ھەر قايسى ناھىيىلەرگە ئورۇنلىشىپ، ھايات كۆچۈرۈشكە باشلايدۇ.

2 - قېتىملىق سۈرگۈن 1939 - يىلى بىرىنچى ئايدا بولىدۇ. بۇنىڭدىمۇ گىزگىئەن گوۋەنلىچۇ تەرىپىدىن مۇناسىۋەتلىك سۈرگۈن ئوبيېكتلىرىدىن 70 - 80 كىشىگە ئۇشتۇمتۇت ئۇقتۇرۇش قىلىنىپ، بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا ساقچىلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا يەنە ئىلى، ئالتاي، چۆچەك، ساۋەنلەرگە سۈرگۈن قىلىنىدۇ. بۇلاردىن ئالتايغا بارغانلار خەپىلىڭۇۋ، سەيچىلىڭسىلىڭ، لىوجۇ (ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى بىلەن ئايروپىلان ۋەقەسىدە بىللە قۇربان بولغان)، دىڭخايەن، لىيۇچىلىڭلىڭ، نۇسرەت شەھىدى، نىكولاي بىچكوپ، شىۋە زىيالىيسىدىن چوڭچەن قاتارلىقلار بولۇپ، چۆچەككە قەدەر قارا ماشىنىدا بېرىپ، چۆچەكتىن ھارۋا بىلەن قاتتىق سوغاقتا تارتمىغان ئازاپلارنى كۆرۈپ، 5 - 6 كۈن دېگەندە ئالتايغا يېتىپ بارىدۇ. ساۋەنگە ئۇيغۇر سايرانىلار سۈرگۈن قىلىنىدۇ.

3 - قېتىملىق سۈرگۈن 1940 - يىلى مايدا باشلاندى. بۇ نۆۋەتتىكى سۈرگۈن ئاساسەن زىيالىيلارغا قارىتىلغان بولۇپ، ھەر بىر مىللەتنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن زىيالىيلىرىدىن تەركىپ تاپتى. شۇ يىلى 2 - 3 - ئايلارنىڭ بىر كۈنى مەن شىنجاڭ شۆيۈەندە

ئوقۇۋاتاتتىم. ئوشتۇمتۇت مەكتەپ ئىلمى باشقارمىسىدىن بىر ئانكېت تارقىتىپ، دەرھال راستچىللىق بىلەن تولدۇرۇپ بېرىشنى تاپشۇردى.

بۇ ئانكېتنىڭ ئاساسى قىسمىدا بىر گىراپا بولۇپ، ئۇنىڭدا سورالغان سوئال ئاپاسەن سېنىڭ بىۋاسىتە ۋە ۋاستىلىق تۇققانلىرىڭدىن جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قولغا ئېلىنغانلار بارمۇ؟ ئۇلار كىم؟ ئۇنىڭ بىلەن سېنىڭ قانداق مۇناسىۋىتىڭ بار دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. شۇ بويىچە تولدۇرۇپ بەردۇق. بىر نەچچە ئاي ئۆتمەستىنلا شۇ يىلى ماينىڭ 10 نەچچىنچى كۈنى ئىلمى باشقارما تەرىپىدىن مېنى، مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئابباسوۋپنى، ئىمىن نىيازلەيسوفنى، خەنزۇ ساۋاقداشلاردىن ۋۇشىڭۋۇ، گوجۇ قاتارلىقلارنى چاقىرىپ، شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن شىنجاڭ ۋاقتى سائەت 3 دە گوڭئەن گۈەنلىچۈغا بېرىشىمىزنى ئۇقتۇرۇش قىلدى. ھەممىمىز ھەيران بولۇپ، تەشۋىشتە قېلىپ، بىر-بىرىمىزگە يەر ئاستىدىن قارىشىپ ئالغان بولساقمۇ نېمە ئۈچۈن؟ دېگەن سوئالنى سوراشقا ھېچ قايسىمىز جۈرئەت قىلالمىدۇق. ۋاقىت توشتى. دەل سائەت 3 دە گوڭئەن گۈەنلىچۈغا باردۇق. قاپقا ئالدىدا تۇرغان ساقچىلار بىزنى زالغا باشلاپ قويدى. (ھازىرقى پارتىيە مەكتىۋىنىڭ سول تەرەپتىكى 3 قەۋەت ئىمارەتنىڭ 2- قەۋىتىدىكى زال)، زالغا كىرسەك يالغۇز بىزلا ئەمەس، ئۆلكىلىك سىفەن مەكتىۋى، ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ ئۆلكىلىك قىزلار ئوتتۇرا مەكتىۋى، شىنجاڭ شۆيۈەن بولۇپ بىر قانچە مەكتەپ، ئىدارە-جەمئىيەتلەردىن ھەر مىللەت ياش ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى، كادىرلاردىن جەمئىي 200 چە كىشى توپلانغان ئىكەن. ئارىدىن يېرىم سائەت ئۆتكەندىن كېيىن مىلىتارىست شېڭ شىسەينىڭ ساقچى ۋاندارمىسىنىڭ باشلىقى لى يىڭچى

(ئازاتلىقتىن كېيىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن) ھەربىرچە يەكسىز چاپاننى يېپىنچاقلىغان قىياپەتتە پەيدا بولدى. يەنە بىر ساقچى ژاندار- مىنىڭ رىياسەتچىلىگىدە يەغىن باشلىنىپ، لى يىڭچى سۆز قىلدى. ئۇ ئۆز سۆزىدە: «سىلەرگە شۇنى ئۇقتۇرىمىزكى، سىلەر قولغا ئېلىنغان خائىنلارنىڭ بىۋاستە پەرزەنتلىرى، گەرچە سىلەرنىڭ ئاتاڭلار ئاكاڭلار ۋە باشقا تۇققانلىرىڭلار ھۆكۈمىتىمىزگە قارشى جىنايەت ئۆتكۈزۈپ، قولغا ئېلىنىپ جازالانغان بولسىمۇ سىلەرگە ھۆكۈمە- تىمىز يەنىلا غەمخورلۇق قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇندىن كېيىنكى ئىستىقباللىڭلارنى كۆزدە تۇتۇپ، سىلەرنى ئۇ خائىنلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراتماسلىق يۈزىسىدىن، سىلەرنىڭ ئۇلاردىن چەك - چېگرا- لىرىڭلارنى ئاجرىتىپ، ھۆكۈمىتىمىزگە ساداقەت بىلدۈرۈپ، خىزمەت كۆرسىتىشىڭلارنى، ھۆكۈمىتىمىزنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەل- تۈرۈپ، مۇندىن كېيىن خاتىرجەم تۇرمۇش كۆچۈرۈشىڭلارنى كۆزدە تۇتۇپ، سىلەرگە چىقىش يولى بەرمەكچى. سىلەر مۇندىن كېيىن بارغان خىزمەت ئورنىڭلاردا ھۆكۈمىتىمىزگە سادىق بولۇپ ياخشى خىزمەت قىلساڭلار ئۆزلىرىڭلارنىڭ ئىستىقبالى ياخشى بولغاندىن تاشقىرى قاماقتىكى تۇققانلىرىڭلارنىڭ گۇنا- ھىنىڭ يەڭگىللەپ بوشۇتۇلۇشىغا ھەسسە قوشقان بولۇسىلەر. ئەگەر ھۆكۈمىتىمىزگە سادىق بولۇپ خىزمەت قىلمىساڭلار سىلەرنىڭمۇ تەقدىرىڭلار قاماقتىكى تۇققانلىرىڭلارنىڭ تەقدىرى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. بۇ سىلەرگە قىلىنغان چوڭ غەمخورلۇق، شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا شەرتسىز بويسۇنۇپ تېگىشلىك ئورۇنلارغا بېرىپ، ئورۇنلىشىڭلارنى ئۇقتۇرىمەن» دەپ سۆزىنى ئاياقلاشتۇردى. كۆپچىلىك بۇ ئۇشتۇمتۇت شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ ھاڭ - تاڭ قالدۇق. بىر ئازدىن كېيىن يەنە بىر ساقچى ئەمەلدار سەھنىگە ھازىر بولۇپ، بىر تەقسىمات

تىزىملىگىنى ئوقۇپ كىمنىڭ قايەرگە بارىدىغانلىقىنى ۋە قايسى كۈنى مېڭىش رەسمىيىتىنى ئۆتەيدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. سۈرگۈن قىلىنىدىغان ئورۇنلار ئاساسەن ئالتاي، چۆچەك، غۇلجا، كۈچۈك، ماناس، ساۋەن قاتارلىق ئورۇنلار بولۇپ. شىنجاڭ شۆيۈەنىدىن مەن، ئىمىن نىيازلەيسوف، خەنزۇ ساۋاقداشلاردىن ۋۇشىڭۋۇ، گوجۇلار، ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپتىن ياسىن خۇدا بەردى، غەنى ھەسەنى، مەھەممەت نەزەرلەر ئۆلكىلىك سىپەن مەكتەپتىن ئەسموتۇللا مەسۇمى، ئابدۇكېرەم مەخمۇدى، خەنزۇ ساۋاغداش جاڭۋۇلار ئالتاي ۋىلايىتىگە، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ ۋە باشقىلار ساۋەنگە، باھاۋىدىن نۇرى قاتارلىق بىرقانچە ساۋاغداشلار چۆچەككە تەقسىم قىلىندۇق.

شۇنىڭ بىلەن شەرتسىز بويسۇنۇپ، تەييارلىق ئۈچۈن بېرىلگەن ئىككى كۈنلۈك ۋاقىت ئىچىدە تەييارلىق قىلىپ، ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە شىڭلىلىرىمىزنى ئېلىپ گوڭئەن كوەنلىچۇنىڭ قوروسىغا جەم بولدۇق. ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغىنى بويىچە بىر ساقچى ئەمەلدارنىڭ نازارىتى ئاستىدا قارا ماشىنىغا ئولتۇرۇپ، ئالتاي قاتارلىق جايلارغا بىر ۋاقىتتا يۈرۈپ كەتتۇق. ئۈرۈمچىدىكى ئۇرۇق - تۇققان، قەۋمۇ - قېرىنداش، يارۇ - بۇرادەرلىرىمىز كېلىپ، ئۇزۇتۇپ قويۇشقىمۇ جۈرئەت قىلالمىدى. ئۈرۈمچىدىن ئايرىلىش جىددى ھەم سۈرلۈك بولغان ئىدى.

مەرھۇم سا قدىشىمىز ئابدۇكېرىم ئابباسوپمۇ بىز ئولتۇرغان ماشىنىغا ئولتۇرۇپ، ساۋەنگە بارغاندا ساقچى ئورنىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى. بۇ ئېچىنىشلىق جۇدالىق تا ھازىرغىچە كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ. بىز ئالتايغا تەقسىم قىلىنغانلار ئۈرۈمچىدىن چىقىپ بىر قونۇپ، چۆچەك شەھىرىگە يېتىپ باردۇق. بىزنى چۆچەك ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىگە چۈشۈرۈپ. بىر كىچە

قوندۇردى. ئەتىسى بىر قانچە ساقچى ياتقان يېرىمىزگە كىرىپ يۈك - تاقلىرىمىزنى تەكشۈرۈپ كۆرىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، ھەممىمىزنىڭ چامادان، سومكا، يوتقان- كۆرپىلىرىمىزنى بىر - بىرلەپ ئاختۇرۇپ چىقتى. نىمە ئۈچۈن مۇنداق ئىنچىكىلەپ ئاختۇرۇشىنىڭ سەۋەبىنى بىلەلمىدۇق. بۇ ئىش ئاياقلاشقاندىن كېيىن يەنە ئۈرۈمچىدىن بىزنى نازارەت قىلىپ كەلگەن ساقچى ئەمەلدارىنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئالتايغا قاراپ يولغا چىقىپ، بىر قونۇپ ئالتاي شەھرىگە يېتىپ باردۇق. ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بىزنى ئالتۇن كان ئىدارىسىغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، بىر - ئىككى كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن تەقسىم قىلىنىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى.

راست دېگەندەك ئىككى كۈندىن كېيىن ئالتاينىڭ سىلىڭ- بۇەنى ياڭداشاڭ (بۇ كىشىنى شىڭ شىسەي قولغا ئېلىپ تۈرمىدە ئۆلتۈرۈۋەتكەن)، مۇئاۋىن ۋالى چوفىڭمىڭ (ئالتايغا مۇئاۋىن ۋالى بولۇشتىن ئىلگىرى ئۆلكىلىك سىفەن مەكتىۋىنىڭ سابىق مۇدىرى) ئالتاي ۋىلايەتلىك مۇئارىپ ئىدارىسىنىڭ جۈيجاڭى پۇ جۈيجاڭ دېگەنلەر بىز تۇرغان ئالتۇن كان ئىدارىسىغا كېلىپ بىزدىن ھال سورىغاندىن كېيىن، تەقسىماتنى ئېلان قىلدى. بىزگە ئالتاينىڭ ۋەزىيىتى ئۈستىدە سۆزلەپ، ئۆز ئورۇنلىرىمىزدا سادىقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلىشىمىزنى تەۋسىيە قىلىپ قايتىپ كېتىشتى. بۇ ۋاقىت ئالتايدىكى قازاق قېرىنداشلار شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ چېكىدىن ئاشقان زۇلمىغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ قىلىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلىۋاتقان چاغ ئىكەن. مەن بىلەن ئىمىن نىياز لەيسۇپىنى ئالتاي ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپكە مۇئەللىم، جاڭۋىنى مۇئارىپ ئىدارىسى-

غا، ئابد كېرەم مەخمۇدىنى قابا ناھىيىسىگە تەقسىم قىلدى. يولداش ياسىن خۇدابەردى، غەنى ھەسنى، مەھەممەت نەزەر، ئەسمەتۇللا مەسۇمى، ۋۇشىكۋۇ، گوجۇ قاتارلىقلارنى ئالتۇن كان ئىدارىسىغا تەقسىم قىلدى. بۇلاردىن ياسىن خۇدابەردى، ئەسمەتۇللا مەسومنى ئالتاينىڭ تويتۇغۇچ رايونىدىكى ئالتۇن كانغا، مەدەنىيەت تەشۋىقات خىزمىتىچىسى قىلىپ تەيىنلىگەندىن تاشقىرى، قالغانلارنىڭ ھەممىنى بازاردىن ئالتۇن كان ئىدارىسىنىڭ ئۆزىگە ئورۇنلاشتۇردۇ. ئالتايغا كەلگەندىن كېيىن، ئاستىرتتىن ئۇققان ئەھۋالىمىزغا قارىغاندا، ئالتاي شەھىرىدىكى مەدىنى - مۇئارىپ ۋە باشقا ئىدارىلاردا ئىشلەۋاتقان ھەر مىللەت كادىرلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى بىر قانچە قېتىملىق سۈرگۈن جەريانىدا سۈرگۈن قىلىنىپ كەلگەنلەر ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. بۇ ۋاقىتتا بىزگە قويۇلغان شەرت، ئۆزىمىزنىڭ خائىنلار ئائىلە - تاۋابىئاتى سەۋەپلىك سۈرگۈن قىلىنىپ كەلگەنلىكىمىزنى ھەر قانداق كىشىگە ئەيتماسلىق، قەتئى مەخپى تۇتۇش ئىدى. شۇنداقلا ئۆزئارا مۇناسىۋەت باغلاپ، بۇ مەخپىيەت ئۈستىدە پىكىر ئالماشتۇرۇش قەتئى چەكلەنگەنلىكتىن، ساقچى ئىدارىلىرىنىڭ قاتتىق نازارىتى ئاستىدا ھەقىقەتەن مەخپى تۇتۇپ كەلدۇق. ئۇندىن باشقا ھەر ھەپتىدە دېگىدەك ساقچى ئورۇنلىرىغا ئۆزىمىزنىڭ ئىدىيە ئەھۋالىمىزدىن دوكلات قىلىپ تۇرۇش، ساقچىنىڭ رۇخسىتى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئالتاي شەھىرىدىن ئايرىلماسلىقتەك رېژىم ئورنىتىلغان ئىدى. دەرھەقىقەت كۆرۈنۈشتە بىزلەرنى مۇۋاپىق خىزمەتلەرگە قويۇپ، باشقىلار قاتارىدا كۈن ئېلىش پۇرسىتى بېرىلگەن بولسىمۇ لېكىن بىزنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئەركىنلىكىمىز مەخپى ھالدا چەكلەنگەن ئىدى. پەقەتلا تەشكىلىنىڭ خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن تۈرلۈك خىزمەت

گۇرۇپپىلىرىغا قاتنىشىپ، باشقا ناھىيە، يېزا - قىشلاقلارغا بېرىپ، تۈرلۈك تەشۋىقات خىزمەتلىرىدە بولۇش ئىمكانىيىتى بار ئىدى.

سۈرگۈن قىلىنغان ياشلار گەرچە ئۆزلىرىنى رىژىم ئاستىدا خىزمەت قىلىۋاتقان ئەركىسىز كىشىلەر دەپ ھېس قىلىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەينى ئوقۇغۇچىلىق ۋاقتىدا ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭ خىزمىتىگە ياردەم قىلىش ئۈچۈن كەلگەن كوممۇنىستلارنىڭ بىۋاستە تەربىيىسىدە تەربىيىلەنگەنلىكى، ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرىنى بىر قەدەر چوڭقۇر قوبۇل قىلغانلىقى تۈپەيلى بۇلاردا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنقىلاۋىي روھ. ۋەتىنىمىزنىڭ كىلەچىكىگە بولغان يۈكسەك ئۈمىتۋارلىق بولغاچقا، شېڭ شىسەي مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنىڭ تۈزۈمىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇلۇغۋار ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، جاپا مۇشەققەت، سىياسى تەھدىتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ، پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، ئۆز ئورۇنلىرىدا ئاكتىپ خىزمەت ئىشلەپ، ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ مەدىنى - مۇئارىپ، ھەر ساھە قۇرۇلۇشلىرى ئۈچۈن مەلۇم خىزمەتلەرنى قىلغاندىن تاشقىرى، ياپون جاھانگىرلىككە قارشى ئۇلۇغ ۋەتەن ئازاتلىق ئۇرۇشى ئۈچۈن كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە ھەر خىل شەكىللەر ئارقىلىق تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم يىغىشتا ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى قىلغان ئىدى، بۇ يولدا باتۇرانە كۆرەشلەرنى قىلىپ، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ سۈيىقەستىگە ئۇچراپ ئىنقىلاپ يولىدا قۇربان بولغانلارمۇ بولدى. مەسىلەن، ساۋاقداشىمىز ليۇچىڭلىك، ياپون جاھانگىرلىككە قارشى ياردەم يىغىش ئۈچۈن تەشۋىقات گۇرۇپپىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتى بىلەن ئالتاينىڭ كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ يايلاۋىدا تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بىر كۈنى

ئۇشتۇمتۇت خەلق ئىچىگە يۇشۇرۇنغان بىر بۆلۈم ئەكسىيەتچى قاراقچىلار باستۇرۇپ كېلىپ، مەزكۇر تەشۋىقات گۇرۇپپىسىدىكى بارلىق يولداشلارنى ۋەھشىيانە نابۇت قىلىدۇ. بۇ ۋەتەنپەرۋەر ساۋاقداشلىرىمىزنىڭ ئۆچمەس ئىنقىلاۋىي روھى بىزنىڭ قەلبىمىزدە مەڭگۈ ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئۇندىن باشقا يولداش ياسىنخۇداۋەردى، ئەسەتۇللا مەسۇمى، تويتوغۇشتىكى كان رايونىدا ھەر مىللەت ئىشچىلىرىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئۇرغۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشتا يۈكسەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، كەڭ ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش يولىدا تۈرلۈك چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، كان رايونىدا بىر يېڭى ۋەزىيەت يارىتىپ، ھەر مىللەت ئىشچىلىرىنىڭ ھىمايىسىگە ئېگە بولغان ئىدى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا قازاق قېرىنداشلار شېڭ شىسەينىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغۇلۇپ چىققانلىقى ئۈچۈن، مۇستەبىت شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى مەزكۇر زىيالىلارنى ئۆزلىرى ئۈچۈن خەۋپ دەپ بىلىپ، بۇلارنىڭ ئۈستىدە يالغان ئەنزە تويدۇرۇپ، قولغا ئېلىپ ئالتاي تۈرمىسىدا بىگۇنا 2 يىلدەك ئازاپلايدۇ.

سۈرگۈن قىلىنغان بۇ ھەر مىللەت زىيالىي ياشلىرى، گەرچە ئەنە شۇنداق ھەر خىل تەھدىت ئاستىدا كۈن كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، ئۇلار ئۆز خىزمەت ئورۇنلىرىدا خەلق ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلارنى قىلغانلىقى ئۈچۈن كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسىگە، ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان ئىدى.

بەختكە يارىشا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، شۇنىڭ بىلەن سۈرگۈن ھاياتىغا خاتىمە بېرىلىپ، ھەر قايسىلىرىمىز ئۆز يۇرت - ماكانلىرىمىزغا قايتىپ كېتىش پۇرسىتىگە ئېگە بولدۇق. ئەپسۇسكى ئوغرىدىن قۇتۇلۇپ، قاراقچىغا تۇتۇلغاندەك،

شىنجاڭ خەلقىنىڭ بەختىگە قارشى گومىنداڭ ھاكىمىيىتى تىكلەندى. گومىنداڭ ھاكىمىيىتى شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ تېررورلۇق سىياسىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شىمالىي شىنجاڭ رايونىدىن سۈرگۈنلىكتىن قۇتۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يۇرتىغا قايتىيىتقان ھەر مىللەت زىيالىلىرىنى سىلەر 3 ۋىلايەتتىن كەلگەن قىزىل پاچاقلار دەپ ئۇلارنىڭ ئەركىنلىكىنى چەكلەپ، تۈرمىلەرگە تاشلىدى ۋە ئازاپلىدى. پەقەتلا 1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازات بولۇپ، ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى يېڭى دېموكراتىك ھاكىمىيەت تىكلەنگەندىن كېيىنلا بۇلار ھەقىقى ئازاتلىققا ئېرىشىپ، ئۇزۇن يىللاردىن بېرى بېشىمىزغا كەيدۈرۈلگەن «ئاسىلار تاۋابىئاتلىرى» دىگەن قالپاق كەتسە كەلمەسكە چۆرۈپ تاشلاندى. شۇنىڭ بىلەن بۇ زىيالىلار ئىنقىلاپقا ئاتلىنىپ، ئىنقىلاۋى قوشۇنىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى بىرىنچى ئەۋلات ئىنقىلاۋىي خادىملىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، سوتسىيالىستىك يېڭى شىنجاڭ قۇرۇشنىڭ ھەر قايسى سەپلىرىدە زور تۆھپىلەرنى قوشتى ۋە قوشماقتا.

新疆文史资料选辑（17）（维吾尔文）

中国人民政治协商会议新疆维吾尔
自治区委员会文史资料研究委员会编

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行　新疆医学院印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 5.5印张
1986年1月第1版 1986年3月第1次印刷
印数：1——11,00C

统一书号：M11098·169 定价：0.45元
（内部发行）

书号： 11098.169

定价： ~~0.40元~~
0.45元